

สร้างสรรค์ปัญญา เพื่อพัฒนาประเทศ

รายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์

โครงการวิจัยย่อย "สิทธิชุมชนมอญ : กรณีการสร้างท่อก๊าซที่มีผลกระทบต่อ
ชุมชนมอญพื้นเมืองและชุมชนมอญอพยพที่อำเภอสังขละบุรี จังหวัดกาญจนบุรี"

โครงการวิจัย "สิทธิชุมชนท้องถิ่น จากจารีตประเพณีสู่สถานการณ์ปัจจุบัน :
การศึกษาเพื่อแสวงหาแนวทางนโยบายสิทธิชุมชนท้องถิ่นในประเทศไทย"

โดย

อาจารย์ ปกัสสร เรียบปัญญา และคณะ

ธันวาคม ๒๕๕๕

รายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์

โครงการวิจัยย่อย “สิทธิชุมชนมอญ : กรณีการสร้างท่อก๊าซที่มีผลกระทบต่อ
ชุมชนมอญพื้นเมืองและชุมชนมอญอพยพที่อำเภอสังขละบุรี จังหวัดกาญจนบุรี”

คณะผู้วิจัย	สังกัด
๑. อาจารย์ ปกัสนร เรื่อยปริญญา	โรงเรียนอัสสัมชัญพาณิชยการ
๒. อาจารย์ ประเสริฐ หลวงทิพย์	ชมรมเยาวชนมอญกรุงเทพ
๓. นายสุนทร ศรีปานเงิน	สันนิบาตสามัคคีชนชาติมอญ
๔. อาจารย์ นุชบา ประภาสพงศ์	กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ
๕. นางสาวประภาศรี ดำสอาด	สถาบันวิจัยภาษาและวัฒนธรรมเพื่อ การพัฒนาชนบท มหาวิทยาลัยมหิดล

สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

ชุดโครงการวิจัย “สิทธิชุมชนท้องถิ่น จากจารีตประเพณีสู่สถานการณ์ปัจจุบัน :
การศึกษาเพื่อแสวงหาแนวทางนโยบายสิทธิชุมชนท้องถิ่นในประเทศไทย”

	หน้า
บทนำ ทำไมต้องสิทธิชุมชน	๑
บทที่ ๑ มอญคือใคร	๔
ความเป็นมาของมอญ	๖
รัฐทวารวดี	๑๒
รัฐศรีอยุธยา	๑๘
มอญในประเทศพม่า	
อาณาจักรสะเทิม	๒๒
อาณาจักรเมะตะมะ	๒๔
อาณาจักรหงสาวดี	๒๖
มอญในพม่าปัจจุบัน	๓๓
บทที่ ๒ จากมอญสยามสู่ไทยสมัยใหม่	
มอญอพยพสู่ประเทศไทย	
สมัยกรุงศรีอยุธยา	๓๔
สมัยกรุงธนบุรี	๓๘
สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น	๔๐
มูลเหตุของการอพยพเข้าสู่ประเทศไทย	๔๑
การตั้งถิ่นฐานของชุมชนมอญในประเทศไทย	๔๓
ปทุมธานี	๔๕
นนทบุรี	๔๘
สมุทรปราการ	๔๘
ลพบุรี	๕๑
ราชบุรี	๕๑
สมุทรสาคร	๕๓
นครปฐม	๕๔
การตั้งถิ่นฐานของชาวมอญในกรุงเทพฯ	๕๔
ชุมชนมอญในประเทศไทยปัจจุบัน	๕๘
จำนวนชาวมอญในประเทศไทย	๕๙
บทที่ ๓ วิถีวัฒนธรรมประเพณีมอญ	
ประเพณีเกี่ยวกับชีวิต	

	หน้า
การเกิด	๖๒
การโกนผมไฟ	๖๕
การโกนจุก	๖๕
การบวช	๖๖
การปลุกบ้าน	๖๖
การแต่งงาน	๗๐
การทำศพ	๗๑
งานศพพระสงฆ์	๗๔
มอญร้องไห้	๗๙
ประเพณีการนับถือผี	๗๙
ผีประจำตระกูล	๘๐
การเลี้ยงผี	๘๓
การรำผี	๘๔
ผีเรือน	๙๑
ผีประจำหมู่บ้านหรือผีกลางบ้าน	๙๒
การนับถือสิ่งศักดิ์สิทธิ์อื่น ๆ	๙๓
ประเพณีการนับถือพระพุทธศาสนา	๙๓
ประเพณีเนื่องในวันสำคัญทางศาสนา	
วันอัฐมีบูชา	๙๔
วันออกพรรษา	๙๖
ประเพณีเนื่องในเทศกาล	
สงกรานต์	๙๘
หุงข้าวแช่และแห่ข้าวแช่	๙๙
สรงน้ำพระ	๑๐๑
แห่หางหงส์องค์ตะขาบ	๑๐๑
ก่อพระเจดีย์ทราย	๑๐๓
แห่น้ำหวาน	๑๐๓
ตักบาตรน้ำผึ้ง	๑๐๔
บทที่ ๔ บทบาทของชาวมอญในประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมไทย	
นโยบายของรัฐบาลไทยในการปกครองชาวมอญ	๑๐๗

การป้องกันประเทศไทย	
กรมสามัญ	๑๐๙
กองอาทมาต	๑๑๒
กองตระเวน	๑๑๓
ทหารเรือ	๑๑๕
ทหารมอญที่มีชื่อเสียงในประเทศไทย	
สมิงนรเดชะ	๑๑๙
เจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง)	๑๒๑
เจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ)	๑๒๔
เจ้าพระยามหาโยธา (นกแก้ว คชเสนี)	๑๒๘
เจ้าเมืองมอญ ๗ หัวเมือง	๑๒๙
ความสัมพันธ์กับราชสำนักของไทย	
เจ้าพระยาโกษาธิบดี (ปาน)	๑๓๑
สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี	๑๓๑
พระเจ้าบรมมไยิกาเธอ กรมสมเด็จพระสุดารัตนราชประยูร	๑๓๒
เจ้าจอมมารดา (กลีน)	๑๓๔
พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระนเรศวรฤทธิ์	๑๓๔
หม่อมแหม่ม กฤดากร	๑๓๕
การบริหารราชการไทย	
พระยาศรีสหเทพ (ทองเพ็ง)	๑๓๙
การเผยแพร่และรักษาพระพุทธศาสนา	
สมัยกรุงศรีอยุธยา	๑๓๘
สมัยกรุงธนบุรี	๑๓๙
สมัยกรุงรัตนโกสินทร์	๑๓๙
การเกิดธรรมยุติกนิกาย	๑๔๒
การยกเลิกคณะสงฆ์รามัญนิกาย	๑๔๕
การยกเลิกการสอบพระปริยัติธรรมแบบรามัญ	๑๔๗
การสวดพระปริตร	๑๔๘
อิทธิพลของพระธรรมศาสตร์มอญต่อพระธรรมศาสตร์ไทย	๑๕๑
อิทธิพลด้านดนตรีของมอญ	๑๕๓

	หน้า
การรับประเพณีมอญร้องไห้	๑๕๕
อิทธิพลของภาษามอญต่อภาษาไทย	๑๕๖
อิทธิพลของวรรณคดีมอญต่อวรรณคดีไทย	๑๕๖
ประเพณีสงกรานต์ของมอญ	๑๕๗
การทำเครื่องปั้นดินเผาและการทำอิฐ	๑๕๗
อารยธรรมการสร้างเมือง	๑๕๘
ความนิยมในอาหารมอญ	๑๕๘
ความนิยมในพระเครื่องหรือฤๅษีไชย	๑๕๙
บทที่ ๕ การเคลื่อนไหวทางการเมืองของมอญในพม่า	
อาณานิคมพม่าภายใต้การปกครองของอังกฤษจากอินเดีย	๑๖๐
การเตรียมการสู่เอกราชหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒	๑๖๑
เอกราชกับรัฐบาลประชาธิปไตย-รัฐบาล อู นู	๑๖๔
รัฐบาลเผด็จการทหารของพลเอก เน วิน กับสังคมนิยมแบบพม่า	๑๗๐
จากสภาพฟื้นฟูกฎหมายและระเบียบแห่งรัฐถึงสภาพสันติภาพและการพัฒนาแห่งรัฐ	๑๗๓
บทที่ ๖ ความเป็นมาของสังฆะบุรีและบ้านวังกะ	
ชุมชนโบราณบ้านวังปะโท ตำบลปริงเผล อำเภอสังฆะบุรี	๑๘๒
ชุมชนสมัยอยุธยาที่สามสบและบริเวณใกล้เคียง	๑๘๕
บทบาทของสังฆะบุรีในประวัติศาสตร์ไทย	๑๘๖
จากเมืองท่าขนุนถึงสังฆะบุรี	๑๘๘
อำเภอสังฆะบุรี	๑๘๘
หลวงพ่อดุตตะมะกับความเป็นมาของบ้านวังกะ	๑๙๕
ประเพณีและวัฒนธรรมความเป็นอยู่ของชุมชนวังกะ หรือชุมชนวัดวังกั๊วเวการาม	๒๑๒
บทที่ ๗ ผลกระทบของโครงการวางท่อก๊าซ	
ความเป็นมาของโครงการวางท่อก๊าซจากพม่าเข้ามายังประเทศไทย	๒๒๐
ผลกระทบของโครงการวางท่อก๊าซต่อชุมชนมอญ	
การเกณฑ์แรงงาน	๒๓๐
ชุมชนมอญอพยพ	๒๓๓
ค่ายผู้อพยพชาวมอญที่เลาะโลและชะลือคคะนี	๒๓๖
ผลกระทบของโครงการวางท่อก๊าซต่อประเทศไทย	
การเปลี่ยนแปลงนโยบายต่อผู้อพยพชาวมอญ	๒๓๘

การผลักดันการเจรจาสงบศึกระหว่างกองกำลังมอญอิสระกับรัฐบาลพม่า	๒๔๖
ปัญหาสังคมที่ความรุนแรงมากขึ้น	๒๔๕
การคัดค้านการสร้างท่อก๊าซจากประชาชนไทย	
๑. ก๊าซพม่าที่ไม่มีใครต้องการ	๒๔๘
๒. ปตท. ปกปิดสัญญาที่ไม่เป็นธรรม	๒๕๐
๓. เม็ดเงินจาก ปตท. หนุนสลักรุกซื้ออาวุธมาประชาชนพม่า	๒๕๑
๔. การทำลายป่า	๒๕๓
๕. ความไม่มั่นคงและไม่ปลอดภัยของท่อส่งก๊าซ	๒๕๙
๖. ชะตากรรมที่ชาวบ้านไม่ได้ร่วมตัดสินใจ	๒๖๒
จรรยาบรรณสื่อมวลชนไทยเสื่อมด้วยเม็ดเงินโฆษณา	๒๖๘
ผลกระทบของโครงการวางท่อก๊าซต่อเศรษฐกิจการเมืองระหว่างประเทศ	
พม่าถูกนานาชาติคว่ำบาตรทางเศรษฐกิจและการเมือง	๒๗๐
ผู้ลงทุนโครงการท่อก๊าซในพม่าถูกกล่าวหาละเมิดสิทธิมนุษยชน	๒๗๐
บริษัทต่างชาติถูกกดดันให้ถอนการลงทุนออกจากพม่า	๒๗๒
บริษัทผู้ลงทุนโครงการท่อก๊าซในพม่าถูกฟ้องข้อหาละเมิดสิทธิมนุษยชน	๒๗๔
ทั่วโลกจับตามองการทำลายสิ่งแวดล้อมครั้งใหญ่ในพม่าและไทย	๒๗๕
พม่าให้บริษัทร่วมทุนโครงการท่อก๊าซเป็นแหล่งฟอกเงินจากการค้ายาเสพติด	๒๗๕
ผู้ลงทุนโครงการท่อก๊าซในพม่าถูกประทุ้งในประเทศของตนเอง	๒๗๖
บทที่ ๘ สิทธิมนุษยชนและสิทธิชุมชนต่อชุมชนมอญ	
สิทธิชุมชนท้องถิ่นในกรณีของมอญ	
อัตลักษณ์ของความเป็นมอญ	๒๗๗
ร่องรอยของชุมชนมอญในบริเวณประเทศไทย	๒๗๘
ชุมชนมอญท้องถิ่นที่สังขละบุรี	๒๘๐
ความเป็นชุมชนมอญ	๒๘๐
โครงสร้างอำนาจหรือความสัมพันธ์ทางสังคมของชุมชนมอญ	๒๘๒
สิทธิชุมชนมอญ	
สิทธิในการใช้ภาษา	๒๘๓
สิทธิได้รับความคุ้มครอง	๒๘๔
สิทธิในการนับถือศาสนา	๒๘๔
สิทธิในการตั้งชุมชน	๒๘๕

	หน้า
สิทธิในการเลือกผู้นำชุมชน	๒๘๖
สิทธิในการได้รับความยุติธรรม	๒๘๗
สิทธิของผู้มาก่อน	๒๘๘
สิทธิของผู้ทำประโยชน์ตามความจำเป็น	๒๘๘
สิทธิในการจัดการทรัพยากรสาธารณะ	๒๘๘
การละเมิดสิทธิมนุษยชนและสิทธิชุมชนต่อชุมชนมอญท้องถิ่น	
การไม่ได้สัญชาติไทย	๒๘๘
การละเมิดสิทธิมนุษยชนต่อชุมชนมอญอพยพ	
ปัญหาค่ายผู้อพยพที่ฮะลิอคะนี	๒๙๒
ความต้องการด้านสิทธิมนุษยชนและสิทธิชุมชนของมอญ	
๑. สิทธิการเป็นพลเมืองไทย	๒๙๓
๒. สิทธิได้รับการปฏิบัติอย่างผู้ลี้ภัย	๒๙๕
แนวทางนโยบายแก้ไขปัญหสิทธิชุมชนมอญในประเทศไทย	
แนวทางนโยบายสิทธิชุมชนต่อมอญในประเทศไทย	๒๙๕
แนวทางนโยบายสิทธิมนุษยชนต่อมอญอพยพ	๒๙๖
บรรณานุกรม	๒๙๘

บทนำ

ทำไมต้องสิทธิชุมชน?

ในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. ๒๕๕๐ ที่ประกาศใช้อยู่ในปัจจุบัน ได้กำหนดไว้ใน มาตรา ๔๖ ว่า

มาตรา ๔๖ บุคคลซึ่งรวมกันเป็นชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิมย่อมมีสิทธิอนุรักษ์หรือฟื้นฟูจารีตประเพณี ภูมิปัญญาท้องถิ่น ศิลปะหรือวัฒนธรรมอันดีของท้องถิ่นและของชาติ และมีส่วนร่วมในการจัดการ การบำรุงรักษา และการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างสมดุลและยั่งยืน ทั้งนี้ตามที่กฎหมายบัญญัติ

และในมาตรา ๕๙ ก็ได้บัญญัติไว้ว่า

มาตรา ๕๙ บุคคลย่อมมีสิทธิได้รับข้อมูล คำชี้แจง และเหตุผล จากหน่วยราชการ หน่วยงานของรัฐ รัฐวิสาหกิจ หรือราชการส่วนท้องถิ่น ก่อนการอนุญาตหรือการดำเนินโครงการหรือกิจกรรมใดที่อาจมีผลกระทบต่อคุณภาพสิ่งแวดล้อม สุขอนามัย คุณภาพชีวิต หรือส่วนได้เสียสำคัญอื่นใดที่เกี่ยวข้องกับตนหรือชุมชนท้องถิ่น และมีสิทธิแสดงความคิดเห็นของตนในเรื่องดังกล่าว ทั้งนี้ ตามกระบวนการรับฟังความคิดเห็นของประชาชนที่กฎหมายบัญญัติ

เป็นการแสดงถึงสิทธิของบุคคลซึ่งรวมกันเป็น “ชุมชน” ทั้งชุมชนทั่วไป ชุมชนท้องถิ่น และชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิม ซึ่งเป็นสิทธิใหม่ที่ยังไม่เคยบัญญัติไว้ในรัฐธรรมนูญฉบับใดมาก่อน แสดงถึงการให้ความสำคัญกับชุมชนและท้องถิ่น ทำไมจึงมีการกำหนด “สิทธิชุมชน” ไว้ในรัฐธรรมนูญฉบับปัจจุบันด้วย?

ในอดีตที่ผ่านมาแต่ดั้งเดิมมนุษย์อันเป็นสัตว์สังคม ย่อมอยู่รวมกันเป็นชุมชนเพื่อดำรงชีวิตอยู่ร่วมกัน เป็นความจำเป็นที่จะต้องอยู่ร่วมกันเพื่อช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ทั้งในเรื่องการทำมาหากิน และความปลอดภัยของชีวิตและทรัพย์สิน จากภัยของธรรมชาติ สัตว์ป่า และโจรผู้ร้าย

เมื่ออยู่รวมกันเป็นชุมชนย่อมจะต้องมีกฎระเบียบของชุมชนที่ตกลงใช้ร่วมกัน เพื่อให้สมาชิกในชุมชนอยู่ร่วมกันได้อย่างสงบสุข กฎระเบียบเหล่านี้คือจารีตประเพณี ที่ชุมชนยึดถือปฏิบัติสืบทอดกันมา

จารีตประเพณีของชุมชนจะกำหนดลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลของสมาชิกในชุมชน และความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนที่อยู่ในบริเวณพื้นที่เดียวกัน หรือที่ติดต่อกันได้ ความสัมพันธ์ทั้งสองลักษณะล้วนมีจุดมุ่งหมายที่จะทำให้ทุกฝ่ายสามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างสงบสุข เคารพสิทธิซึ่งกันและกัน แสวงหาวิธีประสานผลประโยชน์ รอมชอมกัน ไม่มีฝ่ายใดสามารถใช้อำนาจเหนือกว่าอีกฝ่ายหนึ่งได้ ระเบียบความสัมพันธ์นี้ดำรงอยู่ยาวนานก่อนที่จะเกิดรัฐชาติสมัยใหม่ขึ้นเช่นในปัจจุบัน

ในสมัยที่สังคมชุมชน ขยายความสัมพันธ์จากระดับหมู่บ้าน ออกไปสู่ระดับใหญ่คืออาณาจักร จารีตประเพณีที่เป็นลักษณะระเบียบความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนก็ยังคงมีอยู่ แต่เมื่อสังคมก้าวเข้าสู่ยุคสมัยใหม่ที่นำเอาความรู้จากตะวันตกเข้ามาใช้ในสังคมไทยโดยไม่ได้ศึกษาให้เข้าใจ ลักษณะธรรมชาติของระบบความสัมพันธ์ในชุมชนของสังคมตะวันตกให้ลึกซึ้ง พยายามนำเอากฎระเบียบของสังคมชุมชนอื่นที่พัฒนามาเป็นระบบกฎหมายสมัยใหม่ที่เน้นความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล ละเลยความสัมพันธ์ระหว่างชุมชน เปลี่ยนมาเป็นความสัมพันธ์ระหว่างพลเมืองกับรัฐ

เนื่องด้วยพัฒนาการของสังคมตะวันตก ระบบความสัมพันธ์ในสังคมเคลื่อนย้ายจากการเน้นให้ความสำคัญกับชุมชนมาเป็นปัจเจกชนหรือส่วนบุคคล ซึ่งเป็นผลมาจากพัฒนาการด้านเศรษฐกิจที่เจริญรุ่งเรืองด้วยการแสวงหาผลประโยชน์ทางการค้ากับบรรดาดินแดนอาณานิคมต่อเนื่องมายังการพัฒนาเป็นทุนนิยมอุตสาหกรรม ชนชั้นพ่อค้าหรือนายทุนมีความมั่งคั่งขึ้นมามาก จนถึงขั้นแย่งชิงอำนาจมาจากบรรดาราชวงศ์และขุนนางได้ ในสภาพเศรษฐกิจแบบทุนนิยมนั้น บุคคลจะต้องมีเสรีในการเคลื่อนย้ายเงินทุน การแสวงหากำไร และการรักษาผลประโยชน์ของตนเอง ดังนั้นสิทธิส่วนบุคคลจึงมีความสำคัญสูงสุด อาณาจักรหรือรัฐจะต้องเคารพสิทธิส่วนบุคคล

จะเห็นได้ว่าเมื่อนำเอาระบบสิทธิส่วนบุคคลมาใช้ในสังคมที่ยังยึดถือความสัมพันธ์แบบเน้นชุมชนก็จะเกิดความขัดแย้งขึ้นมา ในอดีตทรัพยากรธรรมชาติ ไม่มีผู้ใดเป็นเจ้าของสิทธิ์ขาดแต่เพียงผู้เดียว บุคคลมีสิทธิมาใช้ประโยชน์ได้เท่าที่ตนมีแรง แต่ผู้ใดมาก่อนก็มีสิทธิใช้ก่อน เมื่อผู้ใช้ประโยชน์เดิมตายลง ผู้ใช้ประโยชน์คนใหม่ก็เข้ามาใช้แทนที่ได้ ทุกคนมีโอกาสเข้าถึงการใช้ทรัพยากรเท่าเทียมกัน คนในชุมชนจะตกลงกันได้ว่าจะให้ผู้ที่มีความจำเป็นต้องใช้ มีสิทธิใช้ประโยชน์ก่อนตามความจำเป็น และความจำเป็นสำหรับชุมชนแบบดั้งเดิมก็มีเพียงการทำมาหากินเพื่อยังชีพเท่านั้น จะมีทรัพยากรพอเพียงสำหรับทุกคน ไม่ต้องแย่งชิงกัน

แต่ในระบบสิทธิส่วนบุคคลที่มุ่งแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจแบบทุนนิยม ที่เน้นการผลิตแบบอุตสาหกรรมขนาดใหญ่ บุคคลเพียงคนเดียวสามารถเป็นเจ้าของทรัพยากรจำนวนมากได้ และใช้ประโยชน์เพื่อส่วนตนเพียงอย่างเดียว ทรัพยากรจึงมีไม่เพียงพอสำหรับทุกคน

นอกจากนี้ในระบบการปกครองสมัยใหม่ที่ไ้ระบอบประชาธิปไตย ยังเอื้ออำนวยให้บุคคลที่มีเงินทุนมากกว่า สามารถแสวงหาอำนาจทางการเมืองมาสนับสนุนการแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจได้อีก ด้วยการใช้จ่ายเงินหรืออำนาจเงินซื้อเสียงเพื่อเลือกตั้งเข้ามาเป็นผู้แทนราษฎร เพื่อทำหน้าที่ออกกฎหมายที่จะกำหนดระเบียบความสัมพันธ์ของคนในสังคม และบริหารกลไกของรัฐ เพื่อสนองนโยบายของกลุ่มทุนของตนเอง เน้นอนว่าระเบียบของความสัมพันธ์ในสังคมที่ออกมาในรูปของกฎหมายและนโยบาย ย่อมถูกกำหนดมาให้เอื้ออำนวยผลประโยชน์ต่อกลุ่มผู้มีอำนาจเองมากกว่า นั่นคือ สร้างเสริมความได้เปรียบทางเศรษฐกิจให้กับกลุ่มผู้มีเงินทุนอยู่แล้ว คน

ธรรมดาที่อยู่ตามชนบทที่ยังมีพื้นฐานของชุมชนอยู่บนระเบียบความสัมพันธ์ตามจารีตประเพณี เดิมย่อมถูกเอารัดเอาเปรียบโดยหาทางผู้ด้วยกฎหมายไม่ได้

ปัญหาต่าง ๆ มากมายในปัจจุบันที่เกิดขึ้นกับชุมชนต่าง ๆ ทั่วประเทศไทย เนื่องมาจาก ความขัดแย้งระหว่างระบบความสัมพันธ์สองรูปแบบ คือ แบบจารีตประเพณีดั้งเดิมที่เน้นความพอ อยู่พอกินของชุมชน กับ แบบสิทธิส่วนบุคคลตามกฎหมายสมัยใหม่ที่เน้นความมั่งคั่งส่วนตัวที่ไม่รู้ จักพอ

บัดนี้สังคมไทยได้เรียนรู้ถึงความขัดแย้งของระบบความสัมพันธ์ทั้งสองดังกล่าวมาในระดับ หนึ่งแล้ว จึงมีความพยายามที่จะกำหนดสิทธิของ "ชุมชน" ไว้ในรัฐธรรมนูญฉบับล่าสุด แต่เงื่อนไข การใช้มาตรา ๔๖ และ ๕๙ อยู่ที่ยังคงมีความรู้เกี่ยวกับเรื่องสิทธิของชุมชนตามจารีตประเพณีเดิม ไม่ เป็นที่รู้จักกันชัดเจนโดยทั่วไป จะทำให้ประโยค "ทั้งนี้ตามที่กฎหมายบัญญัติ" กลายเป็นจุดอ่อน และช่องโหว่ ที่จะทำให้สามารถนำเอาระบบความสัมพันธ์แบบสิทธิส่วนบุคคลมาแอบแฝง และ อ้างว่าเป็น "สิทธิชุมชน"

ดังนั้น จึงมีความจำเป็นเร่งด่วนที่จะต้องสร้างองค์ความรู้เรื่องระบบความสัมพันธ์แบบ จารีตประเพณีที่ยังหลงเหลืออยู่ และสภาพปัญหาที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน เพื่อหาแนวทางประยุกต์ใช้ จารีตประเพณีดั้งเดิมให้เอื้ออำนวยกับสภาพในสถานการณ์ปัจจุบัน และดัดแปลงออกมาอยู่ในรูป กฎหมายสมัยใหม่ที่เป็น "สิทธิชุมชน" อย่างแท้จริง ตามเจตนารมย์ดั้งเดิม

ในการศึกษาสร้างองค์ความรู้ในแนวทางของสิทธิชุมชนตามจารีตประเพณีดั้งเดิม จะต้อง แยกกันศึกษาแต่ละชุมชนที่มีจารีตประเพณีที่แตกต่างกันตามวัฒนธรรมซึ่งกำหนดด้วยชาติพันธุ์ ต่าง ๆ ต้องศึกษาจารีตประเพณี "สิทธิชุมชน" ของแต่ละชาติพันธุ์อย่างรอบด้านและลึกซึ้ง แล้วนำ มาสังเคราะห์เป็นแนวทางที่จะกำหนดเป็นรูปแบบกฎหมายสมัยใหม่

การศึกษา "สิทธิชุมชนมอญ" จึงเป็นหนึ่งในความพยายามที่จะสร้างองค์ความรู้จารีต ประเพณี "สิทธิชุมชน" ดั้งเดิมของกลุ่มชาติพันธุ์มอญ และประมวลปัญหาที่เกี่ยวข้องกับสิทธิ มนุษยชนและสิทธิชุมชนของชุมชนชาติพันธุ์มอญในปัจจุบัน เพื่อใช้เป็นแนวทางในการกำหนด นโยบายสิทธิชุมชนท้องถิ่นสำหรับประเทศไทยต่อไป

บทที่ ๑ มอญคือใคร?

กลุ่มชนที่เราเรียกกันว่า ชนชาติมอญ เป็นชนพื้นเมืองเก่าแก่ดั้งเดิมของดินแดนแผ่นดินใหญ่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ชาติพันธุ์หนึ่ง ปัจจุบันมีถิ่นที่อยู่กระจายตัวตั้งแต่ภาคกลางของประเทศไทยไปจนถึงภาคใต้ของประเทศพม่า ชาวมอญมีรวมกันอยู่ประมาณหนึ่งล้านคนในประเทศพม่าและประเทศไทย (Bauer 1990: 14)

ชื่อชาติพันธุ์

ชื่อที่ชาวมอญเรียกตนเองว่า “มอญ” นั้น มาจากคำเดิมในภาษามอญโบราณว่า รเมญ (rmeñ) /รเมญ/ ซึ่งปรากฏหลักฐานครั้งแรกในจารึกพระราชวังใหม่ของพระเจ้าจันสิทธะ (Kyanzittha) (หรือ พระเจ้าครรชิต) (IX) (พ.ศ. ๑๖๔๔-๔๕) (Bauer 1984: 2) ในจารึกภาษาชาวโบราณปรากฏคำ รเมน (rmen) ระเมน (ramen) ร่วมกับชื่อของจาม เขมร และทมิฬ คำว่า “เม็ง” ที่ชาวไทยภาคเหนือใช้เรียกคนมอญกร่อนมาจากคำว่า รเมญ โดยตัด ร- นำหน้าทิ้งไป ในภาษามอญยุคกลางกลายเป็น รมัน (rman) (Shorto 1971: 325) ในจารึกมอญ พ.ศ. ๒๐๒๒ ในจารึกเขมรยุคก่อนนครวัดก็ปรากฏคำว่า ระมัญ (ramañ) รมัญ (rman) คำว่า “รามัญ” ที่ชาวไทยภาคกลางใช้เรียกคนมอญด้วยอีกชื่อหนึ่งนอกจากคำว่า “มอญ” คงจะมาจากการเปลี่ยนคำว่า รมัญ ให้เป็นภาษาบาลี จากหลักฐานจารึกกัลยาณีที่เรียกชื่อประเทศของตนว่า “รามญญเทศ”

คำเรียก “มอญ” ในภาษามอญปัจจุบันว่า มอน (man) /มัน/ เป็นผลมาจากการกร่อนพยางค์หน้า ร- ในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๑ เช่นเดียวกับการเปลี่ยนพยางค์ท้าย -ญ เป็น -น (Bauer 1990: 15)

คำว่า “ตะเลง” (Talaing) เป็นคำกว้าง ๆ ที่ใช้เรียกคนที่มาจากอินเดียตะวันออกเฉียงใต้สันนิษฐานว่ามาจากคำว่า ตะลิงคนะ (Talingana) หรือ เตลิงคะ (Telinga) ฌอง ฟิเลียซัต (Jean Filiozat) อธิบายว่าเป็นคำภาษาปรากฤตมาจากคำว่า “เตรกะลิงคะ” (Trekalinga) หรือ กลิงคะทั้งสาม ซึ่งหมายถึงประชาชนแคว้นกลิงคะด้านชายฝั่งตะวันออกของอนุทวีปอินเดีย (Guillon 1999: 18) แสดงถึงความสัมพันธ์ของชาวมอญกับชาวแคว้นกลิงคะ และสอดคล้องกับตำนานของมอญที่ตกทอดมาในเพลงของมอญว่า มีมอญสามกลุ่ม คือ มอญแดง อยู่ในหงสาวดี มาจากลุ่มน้ำคงคา มอญเขียว อยู่ในพะสิม มาจากแคว้นกลิงคะ มอญญะ อยู่ในมะละแหม่ง มาจากปากแม่น้ำโคธาวารี (Nai Pan Hla 1992: 48) ในสมัยที่ชาวพม่าลงมาพบภาคใต้แถบชายฝั่งทะเลอันดามันนั้น ขณะนั้นมีชาวมอญอาศัยอยู่ปะปนกับชาวอินเดียที่มาจากแคว้นกลิงคะ ชาวพม่าจึงเรียกชาวมอญที่อยู่ร่วมกับชาวกลิงคะนั้นว่า “ตะเลง” เหมือนกันหมด (Luce 1969: 21)

คำว่า “เปกวน” (Peguan) แต่เดิมถูกชาวยุโรปใช้เรียกชาวมอญ (ชาวพะโค) ในสมัยที่กรุงหงสาวดี (พะโค Pegu) เป็นเมืองหลวงก่อนการล่มสลายใน พ.ศ. ๒๓๐๐ ในสมัยที่พม่าเป็นอาณานิคมของอังกฤษ ชาวยุโรปเรียกชาวมอญว่า “ตะเลง” ตามพม่า แต่เนื่องจากคำว่า “ตะเลง” ออกเสียงใกล้เคียงกับคำมอญ “อิตะ เล็ม” ที่แปลว่า “พ่อ! เรามอดม้วย” (Bauer 1984: 33) ทำให้ชาวมอญไม่ชอบ ในปัจจุบันจึงเรียกว่า “มอญ” (Mon)

อัตลักษณ์ทางภาษา

ชาวมอญพูดภาษามอญ ซึ่งนักภาษาศาสตร์จัดอยู่ในกลุ่มภาษามอญ-เขมร (Mon-khmer) ในตระกูลภาษาออสโตรเอเชียติก (Austroasiatic) ประกอบด้วยภาษาที่รู้จักกันดีคือ เวียดนาม เขมร ขมุ ลัวะ ละว้า ว้า มลาบรี (ผิทองเหลือง) มอญ เป็นต้น และอยู่ในสาขามอญ (Monic) ประกอบด้วยภาษามอญและภาษาญัฮกุร (Nyahkur) ซึ่งพูดกันอยู่ในบริเวณริมขอบตะวันตกของภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยนั้น แดกออกมาจากภาษามอญโบราณ

ลักษณะภาษามอญเป็นภาษาคำโดดที่มีคำควบกล้ำเป็นจำนวนมากเหมือนภาษาเขมร เสียงสระของภาษามอญไม่มีวรรณยุกต์แต่มีลักษณะน้ำเสียง (Register) ๒ รูปแบบ คือ (๑) ลักษณะน้ำเสียงต่ำทุ้ม (Chest Register) จะออกเสียงเน้นหนัก เป็นเสียงก้อง (โฆษะ) มีลมออกมากกว่าปกติ และ (๒) ลักษณะน้ำเสียงปกติ (Head Register) (Shorto 1962: x)

ภาษามอญแบ่งออกเป็น ๔ สมัย คือ (๑) ภาษามอญดั้งเดิม (Proto-Mon) จากการสืบสร้างคาดว่าคงจะแยกออกมาจากภาษาอื่น ๆ ในตระกูลเดียวกัน ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๙ (๒) ภาษามอญโบราณ (Old Mon) ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๑ ถึงสิ้นพุทธศตวรรษที่ ๑๗ (๓) ภาษามอญสมัยกลาง (Middle Mon) จากพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ถึงพุทธศตวรรษที่ ๒๓ (๔) ภาษามอญปัจจุบัน (Modern Mon) ซึ่งแบ่งออกเป็นภาษาพูดและภาษาเขียน (Guillon 1999: 10-11)

ชาวมอญแบ่งกลุ่มตนเองตามภาษาเป็น มอญโร กับ มอญราว คงจะเกิดหลังพุทธศตวรรษที่ ๒๑ ซึ่งเป็นช่วงที่ระบบเสียงสระได้แตกตัวออกแล้ว (Bauer 1990: 16)

มอญเป็นชาติพันธุ์แรก ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่พัฒนาตัวอักษรของตนเองขึ้นมา จากตัวอักษรปัลลวะของอินเดียได้ และกลายเป็นแม่แบบให้ชนชาติใกล้เคียงใช้พัฒนาอักษรเขียนภาษาของตนเอง ได้แก่ ล้านนา พม่า ไทยใหญ่ และกะเหรี่ยง

หลังจากมอญได้เสียกรุงหงสาวดีให้แก่พม่า ใน พ.ศ. ๒๓๐๐ ภาษามอญก็ไม่มีศูนย์กลางที่จะพัฒนาภาษาเขียนให้เปลี่ยนแปลงได้ทันภาษาพูด ในปัจจุบันภาษาเขียนของมอญแตกต่างจากภาษาพูดมากจนนักภาษาศาสตร์มักจะแยกทั้งสองออกเป็นภาษาที่แตกต่างกัน

ภาษามอญแยกตัวออกจากภาษามอญ-เขมรดั้งเดิม (Proto-Mon-Khmer) ตั้งแต่ช่วงแรก ๆ และคงจะไม่ได้ติดต่อกับภายนอกชั่วระยะหนึ่ง ในช่วงสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายและยุค

ประวัติศาสตร์ตอนต้น ผู้พูดภาษามอญส่วนใหญ่อาศัยอยู่ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาเช่นเดียวกับในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย (Bauer 1990: 19)

อัตลักษณ์ทางกายภาพ

คนมอญส่วนใหญ่จะมีผิวสีคล้ำน้ำตาลอ่อน แต่ก็มีไม่น้อยที่มีผิวขาวเหลือง รูปหน้าส่วนใหญ่จะกลม บางส่วนจะมีใบหน้ารูปไข่ หรือสี่เหลี่ยม ส่วนใหญ่ตาโตไม่มากนัก บางส่วนค่อนข้างเล็ก ตาสีน้ำตาลเข้มหรือสีดำ จมูกส่วนใหญ่จะเล็ก สันและปีกจมูกค่อนข้างสวย ไม่แบน ริมฝีปากค่อนข้างหนา ผมสีดำหยิกหรือหยักศก ส่วนใหญ่หน้าตาดี ผู้หญิงสวย รูปร่างสูงปานกลางถึงสูงมาก ลักษณะแข็งแรง และสูงล้ำสันกว่าคนไทย

การแต่งกายของชาวมอญแต่เดิม โดยทั่วไป ชายใส่เสื้อคอกลมผ่ากลาง แขนสามส่วน นุ่งผ้าโสร่งแบบลอยชาย คือ ผูกเป็นปมไว้ด้านหลัง ไม่รวบผ่านกลางไปเหน็บไว้ข้างหลังแบบโจงกระเบน ปกติจะใส่เสื้อสีอ่อน ถ้าทำงานจะเป็นสีเข้ม โสร่งจะเป็นสีเข้มลายตาราง ถ้าไปวัดในวันพระจะสวมเสื้อสีขาว มีผ้าขาวม้าห่มพาดไหล่ขวาแบบสไบ ผมตัดสั้นเกรียน เดิมคงจะนิยมโพกผ้าที่ศีรษะด้วยต่อมาพออยู่เมืองไทยนานไปก็เลิก หญิงใส่เสื้อคอกลมผ่ากลาง แขนสามส่วน นุ่งผ้าถุงเหน็บข้าง มักเป็นสีพื้นหรือตาเล็ก ๆ นุ่งกรอมสัน ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น นุ่งผ้าไม่ได้เย็บปลายทั้งสองด้านติดกัน เอาชายผ้าทั้งสองด้านมาประจบกัน เวลาก้าวเดินจะเห็นขา ปกติจะใส่เสื้อสีอ่อน ผ้านุ่งสีเข้ม เวลาทำงานจะใส่เสื้อสีเข้ม เวลาไปวัดในวันพระจะห่มสไบเฉียงเปิดไหล่ขวา สไบจะเป็นผ้าสีปักดอกไม้ลูกไม้ริมด้านหนึ่ง ผมขมวดเป็นมวยอยู่หลังศีรษะ เสียบปิ่นและหวีลับ เวลามีงานจะประดับมวยผมด้วยดอกไม้และพู่ห้อยหลากสีอันเล็ก ๆ รอบมวยผม และมีผ้าคล้องคอ (สุภรณ์ ๒๕๑๙ : ๗๕)

ความเป็นมาของมอญ

นักภาษาศาสตร์ที่ได้ศึกษาแหล่งกำเนิดของภาษาตระกูลออสโตรเอเชียติก (มอญ-เขมร) เสนอว่าอยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำแยงซีเกียงในจีนตอนใต้ คำว่า “แยงซีเกียง” ภาษาจีนกลางเรียกว่า “หยางจื่อเจียง” หรือ “ฉางเจียง” คำว่า “เกียง” หรือ “เจียง” แปลว่า แม่น้ำใหญ่ คำนี้มีรากคำมาจากภาษาตระกูลออสโตรเอเชียติก มอญโบราณเรียกแม่น้ำว่า “เกริง” ซึ่งคำนี้ในปัจจุบันมีความหมายว่า คลอง คำว่า “เกียง” หรือ “เจียง” ใช้ในความหมายว่าแม่น้ำเฉพาะในจีนภาคใต้ จีนภาคเหนือเรียกแม่น้ำว่า “เหอ” เช่น แม่น้ำเหลือง เรียกว่า “หวงเหอ” ที่ไทยเรียกว่า “ฮวงโห” ชาวจีนจากลุ่มแม่น้ำเหลืองได้รุกเข้ามาสู่ภาคใต้ประมาณ ๕๐๐ ปีก่อนพุทธศักราช คำในภาษาตระกูลออสโตรเอเชียติกหลายคำจึงปรากฏอยู่ในภาษาจีนภาคใต้ (Nai Pan Hla 1992b: 6-8)

โรเบิร์ต บลัสท์ (Robert Blust) นักภาษาศาสตร์ชาวอเมริกันได้เสนอแนวการกระจายของกลุ่มภาษาตระกูลออสโตรเอเชียติกไปยังที่ต่าง ๆ ตามการกระจายของการเพาะปลูกข้าวจากกลุ่มเกษตรกรรมแรก โดยให้เหตุผลว่า ข้าวเริ่มมีการเพาะปลูกแรกสุดในบริเวณตอนบนของกลุ่มแม่น้ำแยงซีเกียง และต่อมาได้มีการเคลื่อนย้ายชุมชนไปสู่บริเวณชายฝั่ง บางกลุ่มเดินทางข้ามไปสู่เกาะไต้หวันและที่อื่น ๆ กลุ่มนี้เป็นผู้แพร่กระจายภาษาตระกูลออสโตรนีเซียนไปตามเกาะต่าง ๆ ไปทั่วมหาสมุทรแปซิฟิก ส่วนอีกกลุ่มหนึ่งที่มีบรรพบุรุษร่วมกับกลุ่มแรกแยกย้ายมาตามแม่น้ำต่าง ๆ ในผืนแผ่นดินใหญ่ กลุ่มที่พูดภาษาเวียดนามนำเอาความรู้การเพาะปลูกข้าวเคลื่อนย้ายมาตามลุ่มแม่น้ำแดง ส่วนพวกที่พูดภาษามอญและเขมรเคลื่อนย้ายมาตามแม่น้ำโขง พวกมุนดาในอินเดียไปตามแม่น้ำพรหมบุตร ข้อเสนอนี้ได้รับการยืนยันจากหลักฐานทางโบราณคดีจากตอนใต้ของจีน ที่ผิงโถวซาน (Pengtoushan) บริเวณทะเลสาบตงตง (Dongting) ตอนใต้ของแม่น้ำแยงซีเกียง ซึ่งพบข้าวที่ปลูกแล้วที่มีอายุเก่าแก่ที่สุด สรุปได้ว่า ข้าวเป็นพืชที่นำมาเพาะปลูกเป็นอาหารเมื่อประมาณ ๘,๐๐๐ ปีมาแล้ว มีความเป็นไปได้ว่าบริเวณนี้อาจเป็นจุดกำเนิดของการเริ่มเข้าสู่เกษตรกรรมโดยกลุ่มชนซึ่งอาจจะเป็นบรรพบุรุษดั้งเดิมของมอญ เขมร และรวมถึงไทยด้วย (ชาร์ลส ไฮแอม และ รัชนี ทศรัตน์ ๒๕๔๒ : ๗๒-๗๓)

แนวการเคลื่อนย้ายของกลุ่มที่พูดภาษามอญเขมรมาตามแม่น้ำโขงนี้สอดคล้องกับคำสันนิษฐานของ นพ. สุเอ็ด คชเสนี ที่กล่าวว่า คุณยายของท่านเล่าให้ฟังว่าคนมอญอพยพมาจากด้านตะวันออกของภาคอีสานของไทย และความเห็นของ สุรัสวดี อ๋องสกุล ที่ตั้งข้อสังเกตว่า เมืองโบราณรุ่นก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๙ มักตั้งอยู่ริมน้ำโขงซึ่งเจริญเติบโตขึ้นก่อน ส่วนเมืองโบราณรุ่นหลังพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ลงมาจะตั้งอยู่ตามสาขาของแม่น้ำโขงซึ่งอยู่ลึกเข้าไปภายใน (สุรัสวดี ๒๕๓๙ : ๔๐)

จากการสำรวจจุดค้นและศึกษาหลักฐานทางโบราณคดี พบแหล่งชุมชนโบราณที่แสดงการตั้งถิ่นฐานอย่างติดที่เกิดเป็นสังคมหมู่บ้านในระยะแรก ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคกลางเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะภาคตะวันออกเฉียงเหนือนั้นมีมากกว่าและมีอายุที่เก่าแก่กว่าภาคกลาง เพราะในยุคนั้นบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นแหล่งที่มีภูมิอากาศและภูมิประเทศเหมาะสมกว่าที่อื่น ๆ มีทั้งบริเวณป่าโปร่ง ทุ่งหญ้า มีแม่น้ำลำธาร และที่ราบลุ่มที่สามารถทำการเพาะปลูก ล่าสัตว์ ตลอดจนจับสัตว์น้ำเพื่อการเลี้ยงชีพได้ไม่ยาก ยิ่งกว่านั้นเป็นบริเวณที่ผู้คนดั้งเดิมของท้องถิ่นที่เคยอยู่ในที่สูงมาแต่ยุคหินกะเทาะ (ยุคหินเก่า) และผู้คนจากภายนอก เช่น ในบริเวณตอนใต้ของประเทศจีน ประเทศเวียดนาม ลาว และเขมร สามารถเคลื่อนย้ายเข้ามาตั้งหลักแหล่งได้ (ศรีศักร ๒๕๓๕ : ๒๓-๒๔)

ในขณะนี้นักโบราณคดีสรุปได้ว่าแหล่งเกษตรกรรมเริ่มแรกในประเทศไทยมีอายุอยู่ในราว ๔,๓๐๐ ปี ในสมัยหินใหม่ และไม่พบหลักฐานแสดงถึงช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อจากการหาอาหารจาก

ธรรมชาติมาสู่การเกษตรกรรม แสดงว่าความรู้เกษตรกรรมถูกนำเข้ามาตามการเคลื่อนย้ายของเกษตรกร สันนิษฐานว่า เป็นกลุ่มพวกมองโกลอยด์ใต้ (Southern Mongoloid people) เข้ามาปักหลักในประเทศไทย พวกนี้เป็นพวกที่พูดภาษามอญดั้งเดิม (Proto Mon) พวกเขารู้จักเลี้ยงสุนัขและทำการกสิกรรม สุนัขในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่พบในประเทศไทยเป็นพันธุ์ที่มีบรรพบุรุษเป็นสุนัขป่า จากแหล่งกำเนิดที่ใกล้เคียงที่สุดคือทางตอนเหนือของประเทศจีน (ชาร์ลส ไฮแอม และ รัชนี ทศรัตน์ ๒๕๔๒ : ๒๑๗)

อังเดร ก. โอตริกูต์ (Andre G. Haudricourt) ได้เสนอแผนที่แสดงการกระจายตัวของกลุ่มภาษาต่าง ๆ ในพุทธศตวรรษที่ ๒ แสดงว่า ภาคพื้นทวีปของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เป็นบ้านของภาษาตระกูลออสโตรเอเชียติก ยกเว้นส่วนเล็ก ๆ ในด้านตะวันออกเฉียงเหนือ บริเวณชายแดนระหว่างจีนกับเวียดนาม เป็นภาษาตระกูลกะได (หรือตระกูลไต) (Guillon 1999: 64)

กอร์ดอน ลูซ (Gordon Luce) เรียกการผลิตข้าวด้วยการท่อน้ำว่าเป็น "วิธีผลิตพืชที่สำคัญยิ่งของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้" และเป็น "การค้นพบที่สำคัญยิ่งทางเศรษฐกิจในประวัติศาสตร์ของมนุษยชาติ" การก้าวพ้นจากขั้นตอนการปลูกข้าวโดยวิธีทำไร่เลื่อนลอยมาสู่ขั้นการปลูกข้าวโดยการท่อน้ำ เป็นผลงานของชนชาติที่พูดภาษามอญ-เขมรในแหลมอินโดจีน ซึ่งเริ่มทดลองการปลูกข้าวแบบหลังนี้ในแถบดินดอนปากแม่น้ำแดงในเวียดนามเหนือ ลูซเข้าใจว่า ผลงานนี้ทำให้จำนวนประชากรเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วทำให้เกิดการอพยพไปยังดินดอนปากแม่น้ำแห่งอื่น ๆ เริ่มตั้งศูนย์กลางการปลูกข้าวแบบท่อน้ำในแหล่งใหม่ ๆ ในบริเวณปากแม่น้ำโขง แม่น้ำเจ้าพระยา และแม่น้ำอิรวดี (ฮอลล์ ๒๕๒๖ : ๒๔๑)

สมัยเหล็ก (Iron Age) ในประเทศไทยมีอายุราว ๒,๕๐๐ ปี การรู้จักใช้เหล็กผลิตเครื่องมือเครื่องใช้กันอย่างแพร่หลาย ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงด้านวัฒนธรรมและโครงสร้างทางสังคมในดินแดนประเทศไทยอย่างมาก มีการติดต่อระยะไกลแลกเปลี่ยนสินค้าจากอินเดียและจีน รวมทั้งนำแนวความคิดใหม่กลับมาสู่ชุมชน ชุมชนในสมัยเหล็กมีการขยายตัวออกไปอย่างกว้างขวางและบางแห่งมีขนาดใหญ่โตมาก เพราะเครื่องมือเหล็กมีประสิทธิภาพในการปรับหน้าดิน ไถ่นันไม้ ขุดคลอง คูน้ำ บ่อน้ำ และเก็บเกี่ยวข้าวและพืชผลชนิดอื่น แร่เหล็กยังเป็นวัตถุดิบที่หาได้ในท้องถิ่น เหล็กจึงเป็นแรงผลักดันสำคัญในการขยายพื้นที่เพาะปลูกและการจัดการระบบชลประทานทั้งในฤดูแล้งและฤดูน้ำหลาก

วัฒนธรรมในสมัยเหล็กที่พบ มีชื่อเฉพาะว่า "วัฒนธรรมดองซอน" (หรือดงเซิน) (Dong Son) ซึ่งเป็นชื่อตำบลหนึ่งในเวียดนามเหนือที่ขุดพบหลักฐานที่น่าทึ่งที่สุดของยุคนี้ เป็นสิ่งของที่ทำด้วยสำริดฝีมือชั้นยอดเยี่ยม ที่เด่นที่สุดคือกลองมโหรีทึบ แบบแปลก ๆ และขนาดต่าง ๆ กัน ซึ่งเป็นกลองที่ใช้ในพิธีทางศาสนาตลอดทั่วเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ชนชาติที่เป็นเจ้าของวัฒนธรรมนี้มีความชำนาญในการเดินเรือและการต่อเรือ เป็นชาวเรือที่ทรหดอดทนมาก และมีความรู้ทางดาราศาสตร์

ศาสตร์พอสมควร คนพวกนี้ท่องเที่ยวไปแดนไกลเพื่อค้าขาย ลักษณะพิเศษอีกอย่างหนึ่งที่เด่นมากของพวกนี้ก็คือ มีการสร้างอนุสาวรีย์หินตั้งหรือหินใหญ่ ซึ่งเกี่ยวข้องกับศาสนาของพวกเขา สิ่งก่อสร้างเหล่านี้มีทั้งพวกรูปคนซึ่งส่วนมากเป็นพวกบรรพบุรุษ หินบดที่มีความสำคัญทางเวทมนตร์ รางรูปยาวสำหรับใส่กะโหลกที่ดอกเก็บไว้ หินตั้งนั้นอาจจะเป็นสัญลักษณ์ของสิ่งศักดิ์ก็ได้ มีหีบหินตามที่ฝังศพ คุณาสำหรับฝังศพทำด้วยหินรูปแบบ ๆ ยาว ๆ และหลุมฝังศพตามเชิงเขา (ฮอลล์ ๒๕๒๖ : ๘-๙)

ยอร์จ เซเดส สรุปลักษณะความเจริญเฉพาะของแถบนี้ก่อนที่วัฒนธรรมอินเดียจะเข้ามาถึงว่า ในด้านวัตถุ รู้จักปลูกข้าวโดยการทดน้ำเข้านา รู้จักนำควายมาเป็นสัตว์เลี้ยงในบ้าน มีความรู้ในการใช้โลหะขั้นต้น มีความชำนาญในการเดินเรือ ทางด้านสังคม สตรีมีความสำคัญในสังคม และการสืบตระกูลทางมารดา มีระบบการดำเนินงานหรือการปกครองที่มีระเบียบอันเกิดจากการรู้จักเพาะปลูกที่ใช้การทดน้ำ ทางด้านศาสนา นับถือผีวิญญาณ บูชาบรรพบุรุษและเทพเจ้าแห่งแผ่นดิน สร้างศาลเทพเจ้าตามที่สูง ฝังศพในไห โอง หรือหีบหิน ความเชื่อตามเทพนิยายที่ว่าจะต้องมีการขัดแย้งกันในจักรวาลระหว่างสิ่งที่เป็นคู่ เช่น ภูเขากับทะเล สัตว์ปีกกับสัตว์น้ำ มนุษย์ที่อยู่บนภูเขา กับมนุษย์ที่อยู่ริมทะเล (ฮอลล์ ๒๕๒๖ : ๙)

การขยายพื้นที่เพาะปลูกออกไปด้วยเครื่องมือเหล็ก ชุมชนก็ขยายตัวด้วยทำให้เกิดระบบชนชั้นสูงขึ้นในสังคม โดยการสืบทอดความเป็นผู้นำไปยังรุ่นลูกหลานของชุมชนที่เป็นศูนย์กลางอำนาจเหนือกลุ่มบริวาร นอกจากนี้การแลกเปลี่ยนค้าขายยังทำให้ชุมชนที่สามารถแลกเปลี่ยนซื้อขายอาวุธเหล็กได้ก่อน จึงมีโอกาสนำไปพิชิตชุมชนที่เป็นศัตรูหรืออ่อนแอกว่า ความได้เปรียบและการแสวงหาอำนาจและโอกาสต่าง ๆ ส่งผลให้เกิดระบบชนชั้นในสังคมเกิดขึ้นอย่างรวดเร็ว การแลกเปลี่ยนกับดินแดนที่ห่างไกลมีความยิ่งใหญ่และเจริญกว่า เช่น อินเดีย และโรมันทางตะวันตก จีนทางตะวันออก ทำให้เกิดการแข่งขันเกิดขึ้นในกลุ่มชนพื้นเมืองของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ กลุ่มที่สามารถควบคุมการค้านี้ได้ส่งผลให้เกิดอำนาจและสถานะที่สำคัญในสังคม ความไม่เท่าเทียมกันในสังคมนี้ ทำให้เกิดการพัฒนามาเป็นแว่นแคว้นขึ้น อันถือเป็นรากฐานของการเกิดอารยธรรมในเวลาต่อมาในดินแดนประเทศไทย รัฐต่าง ๆ ในระยะเริ่มแรกนั้นเติบโตจากชุมชนที่มีระบบผู้นำในสมัยเหล็ก เช่น ทวารวดี โดยกลุ่มชนที่พูดภาษามอญ และ เจนละ โดยกลุ่มชนที่พูดภาษาเขมร (ชาร์ลส ไฮแอม และ ราชินี ดวงรัตน์ ๒๕๔๓ : ๒๑๘)

ราวพุทธศตวรรษที่ ๖-๗ ชุมชนในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้มีการติดต่อกับบ้านเมืองทางตะวันตกอันมีอินเดียเป็นแหล่งสำคัญ ต่อมาก็เป็นพวกกรีก และโรมันที่อยู่ห่างไกลออกไป พวกพ่อค้าแล่นเรือมารับซื้อสินค้าในภูมิภาคแถบนี้และอาศัยเป็นเมืองท่าพักสินค้าหรือเพื่อขนถ่ายข้ามคาบสมุทรจากชายทะเลด้านตะวันตกไปยังฝั่งทะเลตะวันออก เพื่อส่งต่อทางเรือไปยังเวียดนามและจีนอีกทีหนึ่งด้วย เนื่องจากต้องอาศัยพวกพ่อค้าและนักเดินเรือชาวพื้นเมืองทำหน้าที่เป็น

ผู้ติดต่อกับจีนและบ้านเมืองทางชายฝั่งทะเลจีนแทน และทางเมืองจีนเองก็ยังไม่มีคนจีนที่มีความสัมพันธ์ทางทะเลออกมาค้าขายกับภายนอกด้วยเช่นเดียวกัน ดังนั้นจึงเกิดเมืองที่เป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรมขึ้นบริเวณลุ่มน้ำที่ติดต่อกับทางทะเลได้ ซึ่งเป็นที่รวมและที่สัญจรไปมาของคนหลายเหล่าและหลายอาชีพทั้งที่มาจากภายนอกและมาจากภายใน มีการสังสรรค์กันทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม รวมทั้งมีการขยายเครือข่ายความสัมพันธ์ออกไปยังท้องถิ่นต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง (ศรีศักร ๒๕๓๕ : ๗๔-๗๖)

ผู้นำท้องถิ่นจะพิจารณาเลือกรับอิทธิพลอารยธรรมอินเดียที่จะสร้างบูรณาการทางวัฒนธรรมให้เกิดความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในบรรดากลุ่มชนที่หลากหลายได้ ซึ่งได้แก่ ลัทธิทางศาสนาพิธีกรรม ขนบประเพณี และความรู้ทางการปกครองและอักษรศาสตร์ โดยเฉพาะศาสนาไม่ว่าจะเป็นศาสนาฮินดูหรือพุทธศาสนาล้วนมีระดับสูงกว่าระบบความเชื่อพื้นเมือง จึงมีพลังในการรวมกลุ่มชนที่มีความเชื่อแตกต่างกันยอมรับสิ่งที่เป็นของกลางร่วมกัน โดยผู้นำอุปถัมภ์ทั้งระบบความเชื่อดั้งเดิมและนำลัทธิทางศาสนาใหม่เข้ามาผสมผสาน เป็นพื้นฐานให้เกิดบูรณาการทางการเมืองเกิดแหล่งที่เป็นศูนย์กลางในรูปของเมืองที่มีเจ้าเมืองปกครองและมีชุมชนขนาดใหญ่ย่อยเป็นบริวาร (ศรีศักร ๒๕๓๕ : ๗๗-๗๘)

ความเป็นเมืองหรือรัฐ พัฒนารูปร่างขึ้นจากสังคมระบบผู้นำชนเผ่า (chiefdom) ที่สมาชิกในสังคมมีความผูกพันกันแบบเครือญาติ มาเป็นสังคมที่มีระบบชนชั้น (social class) เป็นการปกครองที่มีลำดับชั้น มีกลุ่มชนชั้นปกครองอยู่สูงสุด ชนชั้นระอื่น ๆ อยู่ในสถานะที่ต่ำลดล้นตามลำดับ และการสืบทอดขึ้นอยู่กบสถานะของแต่ละกลุ่ม ในแต่ละรัฐต้องมีผู้นำที่เข้มแข็ง ยิ่งใหญ่ และมีอำนาจครอบคลุมอาณาเขตกว้างขวาง มีประชากรมากกว่าระบบแว่นแคว้น โครงสร้างสังคมมีระบบการจัดการโดยมีศูนย์กลางอำนาจอยู่ส่วนกลางและมีเมืองบริวารคอยดำเนินการตามนโยบายที่ได้รับ ชนชั้นปกครองเหล่านี้ไม่ต้องใช้แรงงานตนเองในการผลิตอาหาร แต่จะได้รับผลประโยชน์จากการเก็บภาษี นำมาสร้างปราสาทราชวัง ศาสนาสถาน เพื่อเป็นศูนย์รวมประชากรเข้าด้วยกัน ความจำเป็นในการสร้างกฎเกณฑ์ขึ้นมาเพื่อใช้ในการปกครองคนจำนวนมาก การเก็บภาษีและมีสิ่งของต่าง ๆ จำนวนมากขึ้น ความจำเป็นในการบันทึกจึงเกิดขึ้น นำไปสู่การประดิษฐ์อักษรขึ้นใช้ ศาสนาทำให้เกิดมีผู้ดูแลรับใช้โดยเฉพาะได้แก่ นักพรต ผู้ถือบวช หรือพระ

มิเชล แฟร์ลุส (Michael Ferlus) ได้สืบสร้างภาษามอญดั้งเดิม (Proto-Mon) และเชื่อว่าได้วิวัฒนาการมาเป็นภาษามอญโบราณ (Old Mon) ในพุทธศตวรรษที่ ๑๐-๑๑ การสืบสร้างนี้ทำได้โดยการศึกษาภาษาอูร์ในในประเทศไทย ซึ่งเป็นตัวแทนสภาพหนึ่งของภาษาต่าง ๆ ที่พูดกันในยุคหนึ่ง ภาษาหนึ่ง ซึ่งอาจจะยังคงไม่เคยเปลี่ยนแปลงเลย (Guillon 1999: 64)

จากเอกสารประวัติศาสตร์ของจีนและหลักฐานทางโบราณคดีเท่าที่พบพอสรุปได้ว่าระหว่าง พ.ศ. ๗๔๓ และพุทธศตวรรษที่ ๙ ในที่ราบภาคกลางประเทศไทยและใกล้ปากแม่น้ำ

เจ้าพระยา รวมทั้งปากแม่น้ำโขง มีสิ่งที่นักโบราณคดีในปัจจุบันเรียกว่า "รัฐแรกเริ่ม" (Protostates) คงจะมีลักษณะเหมือนกับ "นครรัฐ" รัฐแรกเริ่มเหล่านี้มีพลเมืองเป็นนักรบล่าสัตว์ที่ยิ่งใหญ่ และคงจะมีความสำคัญมาก เนื่องจากเป็นชื่อของนครสมัยก่อนนครวัด คือ วยาระปุระ "นครแห่งนายพราณ" (Guillon 1990: 67) ซึ่งเคยเป็นเมืองหลวงของ "ฟูนัน" (จากชื่อจีนว่า ฝูหนาน) เป็นชื่อของ "อาณาจักร" แรกที่จดหมายเหตุจีนกล่าวถึง คงจะมีลักษณะเป็นสหพันธรัฐหรือพันธมิตรของรัฐเล็ก ๆ ประเภทหนึ่ง มีอายุอยู่ในพุทธศตวรรษที่ ๗ หรือ ๘ ถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๐ หลังสิ้นสุดอาณาจักรฟูนัน มีอาณาจักรใหม่เกิดขึ้นบริเวณตอนกลางที่ราบคาบสมุทรมลายู ซึ่งอาจจะพูดภาษามอญ-เขมร

ตุนซุน (Tunsun) เป็นรัฐที่อาจจะเคยเป็นเมืองขึ้นของฟูนัน เลียวนาร์ด ฮ. ชอร์ต (Leonard H. Shorto) เสนอสืบสร้างคำ "ตุนซุน" ว่าเป็นคำมอญดั้งเดิม หมายถึง "ห่านคร" "ตุน" มาจากคำว่า *tun ปัจจุบันเป็น dun (ภาษามอญปัจจุบันออกเสียง เด็ง แปลว่า เมือง, ประเทศ) ได้กลายความหมายจาก "บ้าน" มาเป็น "อาณาจักร" และคำนี้มีความสำคัญมาก ส่วนคำว่า "ซุน" มาจากคำว่า *sun ปัจจุบันเป็น msun (ออกเสียง เมียะซุน) แปลว่า ห่าน ตุนซุนจึงรวมกันแปลว่า "ห่านคร" สอดคล้องกับเอกสารจีนที่เก่าแก่ที่สุดที่กล่าวถึงตุนซุน คือ เหลียงซู่ (จดหมายเหตุราชวงศ์เหลียง) ที่กล่าวว่า "มีกษัตริย์ ๕ องค์" (Guillon 1999: 70) ตุนซุน สหพันธรัฐของ "ห่านครรัฐ" เป็นศูนย์กลางการค้าระหว่างตะวันออกและตะวันตกข้ามคาบสมุทร และติดต่อกับอินเดียด้านหนึ่งและฟูนันอีกด้านหนึ่ง ตั้งอยู่ตอนเหนือของคาบสมุทรมลายู เป็นอารยธรรมหนึ่งของอารยธรรมมอญ (Guillon 1999: 70) ยอร์จ เซเดส์ คาดว่า ตุนซุน อาจจะเป็นบริเวณแถบตอนล่างของแม่น้ำแม่กลองก็ได้ บริเวณนี้ก็มีโบราณสถานที่ตำบลพงตึกและนครปฐม ซึ่งมีการค้นพบโบราณวัตถุและโบราณสถานทางพุทธศาสนาที่มาจากพุทธศตวรรษที่ ๗ จนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๑ (ฮอลส์ ๒๕๒๖ : ๓๔)

ในพงศาวดารราชวงศ์ฮั่น พ.ศ. ๓๓๗-๕๕๑) กล่าวถึงอาณาจักรฟูกันตุล (Fugandulu) ซึ่งอาจจะอยู่ระหว่างปากแม่น้ำสะโตงกับสาละวิน (Guillon 1999: 70)

นอกจากนี้ เอกสารอินเดียโดยเฉพาะกะถาสาริตสาละวะของโสมะเทวะ อ้างถึง พุทธกะถา ซึ่งเป็นเอกสารภาษาสันสกฤตในสมัยเดียวกันที่สูญหายไปแล้ว กล่าวถึง กะละสะปุระ "นครไห" เมืองหลวงของสุวรรณทวีป ภาษาสันสกฤตแปลว่า "เกาะทองคำ" เชื่อว่าอยู่บริเวณสะเทิม-มะตะมะ

หม่าตวนหลิน (Ma Duanlin) นักเดินทางชาวจีนกล่าวถึงอาณาจักรชื่อ "พันพัน" (Panpan) ว่า นครนี้ตั้งอยู่ริมทะเล บนฝั่งด้านตะวันออกของคาบสมุทรมลายู ใกล้กับอ่าวบ้านดอน ตวนครล้อมรอบด้วยรั้วไม้และมีวัดพุทธศาสนาอยู่ ๑๐ วัด นามกษัตริย์ของนครรัฐนี้ขึ้นต้นด้วยคำว่า ยิง (Yan) ในจารึกแห่งอาณาจักรพุกามพบคำว่า ยิง ขุน อริมัททะนะปุระ (yan dun

arimaddanapur) คำว่า ยัง (yan) อาจจะเป็นคำภาษามอญโบราณ และแสดงว่าอาณาจักรพันพัน อาจจะถูกย่อเหลือเพียงพัน

ดังนั้น ก่อนสมัยประวัติศาสตร์ที่มีการเขียนและประติมากรรม อาณาจักรที่เป็นมอญหรือมี อิทธิพลของมอญเกิดขึ้นรอบอ่าวเบงกอลและอ่าวไทย และอาจจะขึ้นไปทางเหนือด้วย

รัฐทวารวดี

ความไม่สมดุลระหว่างเอกสารพงศาวดารทั้งในภาษาพม่าและภาษาไทย ซึ่งยืนยันว่า อารยธรรมมอญรุ่งเรืองในพม่าตอนล่างก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๔ ในขณะที่สิ่งขุดค้นทางโบราณคดี ในพื้นที่นั้นในยุคเดียวกันมีเพียงเล็กน้อย กับในอีกด้านหนึ่ง ระหว่างความขาดแคลนทางเอกสาร และความมั่งคั่งทางวัตถุสถานที่ค้นพบในบริเวณประเทศไทยในยุคเดียวกัน เอ็มมานูเอล กียอง (Emmanuel Guillon) เสนอว่าเป็นเพราะ ในประเทศไทยมีการขุดค้นและศึกษาหลักฐานทางโบราณคดีมากกว่าทางพม่า ซึ่งในบริเวณพม่าตอนล่างในปัจจุบันยังไม่เคยมีการขุดค้นหรือศึกษาที่เป็นระบบเลย จึงทำให้หลักฐานทางโบราณคดีในฝั่งประเทศไทยมีมากกว่าในฝั่งพม่า ทำให้นักวิชาการส่วนมากเห็นว่า สุวรรณภูมิและผลผลิตแรกของอารยธรรมมอญอยู่ที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยามากกว่าจะอยู่ทางพม่าตอนล่าง (Guillon 1999: 72-73)

จดหมายเหตุจีนราชวงศ์ถัง พ.ศ. ๑๑๓๒-๑๔๐๕ และบันทึกของนักแสวงบุญชาวจีนที่ได้เดินทางจากจีนไปอินเดียในพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ได้กล่าวถึงรัฐชาวพุทธแห่งหนึ่งซึ่งเรียกกันว่า โตโล ไปตี แซมวาล บิล (Samuel Beal) ได้เปลี่ยนชื่อนี้เป็นภาษาสันสกฤตว่า ทวารวดี และเสนอว่าอยู่ในภาคกลางประเทศไทย ปอล เปลลิโต์ (Paul Pelliot) เสนอสมมุติฐานว่าประชากรของอาณาจักรนี้เป็นมอญ และหลังจากการจัดพิมพ์จารึกภาษามอญโบราณที่พบในภาคกลางประเทศไทยแล้ว ไม่มีใครสงสัยข้อเท็จจริงนี้อีกต่อไป ภาษามอญเป็นภาษาชาวบ้านเพียงภาษาเดียวที่พบในจารึกยุคนี้ และในบริเวณนี้ (Guillon 1999: 73)

ชื่อ “ทวารวดี” นี้ได้รับการยืนยันโดยการค้นพบเหรียญเงิน ๒ เหรียญ ที่พระปฐมเจดีย์ใน นครปฐม และอีก ๑ เหรียญที่อินทรีบุรีใกล้ลพบุรี มีจารึกภาษาสันสกฤตว่า “ศรีทวารวดี ศวรูป ณะ” มีความหมายว่า “พระเจ้าศรีทวารวดีผู้มีบุญอันประเสริฐ” คำว่า “ทวารวดี” แปลว่า “ที่มี ประตู” เป็นชื่อของอารยธรรมแห่งแรกในประเทศไทยด้วย นักประวัติศาสตร์ศิลปะเรียกชื่อศิลปะแบบมอญที่พบในประเทศไทยว่า ทวารวดี ด้วย (Guillon 1999: 73) นอกจากนี้ยังได้พบหลักฐานชื่อ “ทวารวดี” จากข้อความจารึกในฐานบัวศิลาทรายแดงรองรับพระพุทธรูปที่วัดจันทิก อำเภอบางแพ จังหวัดนครราชสีมา ยืนยันได้ว่ามีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๒ และจารึกในประเทศไทยจริง (กรรณิการ์ และ จีรพัฒน์ ๒๕๔๒ : ๓๙๒)

ม.จ. สุภัทรดิศ ดิศกุล ได้เสนอเรียกแบบศิลปะทวารวดี หรือ ศิลปะยุคทวารวดี ซึ่งอยู่ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๖ ใน พ.ศ. ๒๕๙๖ แต่ใน พ.ศ. ๒๕๒๐ พริยะ ไกรฤกษ์ ได้เสนอเรียกแบบศิลปะมอญ ซึ่งเหมาะสมกว่า แล้วแบ่งย่อยออกตามท้องถิ่นหรือแหล่งของวัตถุที่ค้นพบ แบ่งออกเป็น ได้ เหนือ กลาง และตะวันออกเฉียงเหนือ เช่น ศิลปะมอญแบบภาคกลางประเทศไทย แต่ไม่ได้ครอบคลุมถึงพม่าตอนล่าง (Guillon 1999: 75)

รัฐทวารวดีมีอำนาจทางการเมืองอยู่ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๑ และพุทธศตวรรษที่ ๑๒ คงจะมีศูนย์กลางอยู่ในภาคกลางที่จังหวัดนครปฐม ซึ่งมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑ ไม่มีสิ่งใดที่แสดงว่ามีลักษณะเป็นจักรวรรดิที่ยิ่งใหญ่ แม้จะมีกล่าวถึงว่าทวารวดีปกครองรัฐอิสระอยู่สองรัฐในพุทธศตวรรษที่ ๑๒ หรือแม้กระทั่งการครอบงำทางการเมืองที่จะทำให้มีลักษณะเป็นอาณาจักรที่มีอำนาจรวมศูนย์ ในทางตรงกันข้าม ทุกอย่างแสดงให้เห็นว่าองค์กรทางการเมืองของทวารวดีประกอบด้วยพันธมิตรของรัฐเอกราชเล็ก ๆ ซึ่งมีวัฒนธรรมเดียวกันแต่แสดงความแตกต่างกันตามลักษณะเฉพาะของท้องถิ่น ลักษณะทางสังคมเช่นนี้ทำให้อารยธรรมนี้สลายไปในประเทศไทย ปีแอร์ ดูปองต์ (Pierre Dupont) ให้เหตุผลการสูญสิ้นของรัฐทวารวดีว่าเกิดจากการรุกรานของกองทัพพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ พ.ศ. ๑๕๔๔-๑๕๙๓ จากเขมร ส่วนฌอง บวสเซอลิเยร์ (Jean Boisselier) คิดว่าเป็นกองทัพของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ พ.ศ. ๑๗๒๔-ประมาณ พ.ศ. ๒๒๖๗ แต่เอมมานูเอล กียอง คิดว่าถ้ามีสงครามจริงระหว่างรัฐทั้งสองจริง คงจะต้องมีบันทึกความทรงจำเรื่องนี้ฝังแน่นอยู่ในประวัติศาสตร์ อย่างน้อยก็ในส่วนของชาวเขมรผู้พิชิต แต่คงจะเป็นการค่อย ๆ ซึมซับทางวัฒนธรรมมากกว่า

นักวิชาการส่วนมากคิดว่า นครปฐมเป็นเมืองหลวงของ "รัฐทวารวดี" ซึ่งมีพระปฐมเจดีย์เป็นศูนย์กลางและมีพระปะโทนเจดีย์อยู่ด้านตะวันออก กินอาณาบริเวณกว้างมาก มีผังเมืองยาว ๓.๒ กิโลเมตร จากด้านตะวันออกถึงด้านตะวันตก และกว้าง ๒ กิโลเมตร จากด้านเหนือถึงด้านใต้ เป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีมุมมน ล้อมรอบด้วยคู และอาจจะมีเชิงเนิน

แต่ ฌอง บวสเซอลิเยร์ และ ฮ. ก. ควอริทซ์ เวลส์ (H.G. Quaritch Wales) มีความเห็นว่ายู่ทอง เป็นเมืองหลวงและยังเก่าแก่กว่าด้วย ผังเมืองนี้เป็นรูปวงรี ยาวจากด้านเหนือถึงด้านใต้ ๑.๖ กิโลเมตร และกว้าง ๘๓๐ เมตร บวสเซอลิเยร์พบเครื่องมือหินใหม่ซึ่งแสดงว่าเป็นแหล่งที่ถูกครอบครองมานานมากแล้ว นอกจากนี้ยู่ทองยังเป็นที่พบแผ่นทองแดงจารึกช็อกชัตริย์สององค์คือ พระเจ้าहरษะวรมัน (Harshavarman) และพระเจ้าอิสานวรมัน (Isanavarman) ซึ่งอาจจะชี้ถึงความ เป็นญาติกับราชวงศ์เขมรในยุคเดียวกัน นอกจากนี้ มีจารึกเขมรหลักหนึ่งในยุคเดียวกัน กล่าวถึงพวกมอญด้วยชื่อโบราณว่า รามัญ หรือ รมัญ

จากหลักฐานเริ่มแรกโดยภาพถ่ายทางอากาศพบว่า มีเมืองรูปแบบวงรีเดียวกันและถูกครอบครองมาในช่วงแรก ๆ เหมือนกัน ๒๐ กว่าเมือง ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา เมืองหลัก ๆ ที่พบ คือ

อุททอง สุพรรณบุรี สังขละบุรี คูบัว ราชบุรี ฌปนบุรี นครปฐม ดงศรีมหาโพธิ์ และศรีเทพ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่เมืองสีมา พุทโธสง และเมืองฟ้าแดด ในภาคใต้ที่นครศรีธรรมราช ไซยา และคงจะเป็นที่ละทิ้งพระ และในยุคต่อมาที่ลำพูนในภาคเหนือ และคงจะต้องเพิ่ม พะสิม (Cosmin = Bassein) ย่างกุ้ง หงสาวดี กัมปารันคร (Camparnagara) ตะนาวศรี มะริด และ 'ดูวอป (Du'wop) ในพม่าตอนล่างด้วย (Guillon 1999: 76)

ระดับน้ำทะเลในสมัยทวารวดีอยู่สูงกว่าปัจจุบัน ทำให้ชุมชนขนาดใหญ่สมัยทวารวดีในภาคกลางอยู่ตามแนวชายฝั่งทะเลเก่า มีทางออกสู่ทะเลได้โดยสะดวก ชุมชนมีขนาดใหญ่ มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ มีลำน้ำไหลผ่านและเชื่อมต่อกับคูน้ำให้มีน้ำใช้ตลอดเวลา ขนาดของเมืองมีขนาดแตกต่างกันมาก ตั้งแต่ ๗๐๐ x ๗๐๐ เมตร ของเมืองจันเสน จนถึง ๓,๗๐๐ x ๒,๐๐๐ เมตร ของเมืองนครปฐม แต่เมืองส่วนใหญ่จะมีขนาดเล็ก มีวังและศาลาว่าความอยู่ตรงกลาง มีศาสนสถานขนาดใหญ่กระจายอยู่ภายในตัวเมืองที่ล้อมรอบด้วยคูน้ำ แต่ก็มีหลายแห่งที่ศาสนสถานอยู่นอกเมือง มีช่องเก็บน้ำเล็ก ๆ ขุดไว้ให้ใช้ใกล้ ๆ ตัวเมืองจะตั้งอยู่บนที่เนินติดกับที่ราบริมน้ำอันอุดม ที่ส่งน้ำถึง หรือ ในพม่าตอนล่างจะอยู่ไม่ไกลจากปากแม่น้ำ ที่ตั้งเช่นนี้มีข้อดีอย่างน้อย ๓ ข้อคือ (๑) ป้องกันที่น้ำขึ้นสูงและน้ำท่วมในฤดูฝน (บวสเซอร์เรียร์กล่าวว่ามีอยู่เมืองหนึ่งที่ถูกทำลายเพราะเชื่อนาง) (๒) ตั้งอยู่บนชุมทางทางบกหรือทางน้ำตามธรรมชาติ (๓) อยู่บนทางน้ำที่เดินเรือออกทะเลได้ (Guillon 1999: 78)

ข้อมูลจากจารึกมีอยู่น้อยมากทำให้ไม่รู้เรื่องชีวิตทางการเมืองของเมืองเหล่านี้ และความสัมพันธ์ระหว่างกันอย่างละเอียด แต่ก็พอจะรู้ว่ามีเมืองสัมพันธ์มิตรสองหรือสามเมืองประกอบกันเป็นสหพันธรัฐชนิดหนึ่ง การเติบโตของชุมชนพร้อมทั้งหลักฐานการติดต่อกับพื้นทะเล โดยเฉพาะอย่างยิ่งคติความเชื่อทางศาสนาจากอินเดียทั้งพุทธและพราหมณ์ มิได้มีเฉพาะในบริเวณภาคกลางเท่านั้น ยังปรากฏในที่ราบสูงโคราชในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ที่เมืองฟ้าแดดสงยาง ซึ่งแสดงร่องรอยความเชื่อมต่อระหว่างสมัยก่อนประวัติศาสตร์และสมัยทวารวดีอย่างชัดเจน

แบร์นาร์ต พ. กรอสลีเยร์ (Bernard Philippe Groslier) ชี้ให้เห็นว่า ในด้านตะวันออกเฉียงใต้ของที่ราบสูงโคราช จะพบร่องรอยเมืองโบราณจำนวนหนึ่ง บ้างก็เป็นแบบวงรีของมอญ และอื่น ๆ จะเป็นทรงกลม เมืองที่เป็นวงรีจะล้อมรอบด้วยคูหนึ่งหรือสองคู มักจะวางอยู่ระหว่างเชิงเทินดินสองแนวเหมือนที่อุททอง น้ำจากคูน้ำทั้งสองจะถูกใช้เพื่อสนองความต้องการของชาวเมือง เมื่อเมืองขยายออกไปมากขึ้น คูน้ำเก่ายังคงไว้และขุดคูใหม่ขยายออกไปรวมพื้นที่ใหม่ไว้ด้วยกัน เอมมานูเอล กียอง เห็นว่า ผังเมืองที่เชื่อกันว่าสร้างเป็นรูปหอยสังข์ น่าจะเกิดจากการขยายตัวเมืองออกไปในลักษณะนี้ มากกว่าที่จะสร้างเป็นรูปหอยสังข์จริง ๆ (Guillon 1999: 76) คงจะหลังพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ที่ผังเมืองค่อย ๆ เปลี่ยนเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า และแม้กระทั่งสี่เหลี่ยมจัตุรัส เช่น ที่บ้านคูเมือง ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม

ปัจจุบันนี้มีความเห็นกันว่าประชากรหลักของเมืองเหล่านี้เป็นมอญ เพราะเป็นการยากที่จะยืนยันว่าประชากรทั้งหมดเป็นมอญ ราชสำนักเล็ก ๆ ของเมืองเหล่านี้จะต้องมีชาวต่างชาติอยู่ด้วย ปฏิมากรรมที่แสดงอิทธิพลของชาวต่างชาติพิสูจน์ข้อนี้ รวมทั้งนักวิชาการ ศิลปิน พ่อค้าชาวพุทธ พื้นที่ที่เป็นป่าไม้ที่หนาแน่นก็ยังมีคนอาศัยอยู่ พวกที่ชาวมอญเรียกว่า ละว้า ซึ่งถูกปราบมาในยุคแรก ๆ บางทีอาจจะก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๑ โดยพวกมอญเอง กลายเป็นทาสที่ช่วยชาวมอญสร้างสรรค์อารยธรรมที่ยอดเยี่ยมและโดดเด่น

ความสำคัญของเมืองเหล่านี้ถูกอธิบายด้วยความร่ำรวยทางเกษตรกรรมและสภาพแวดล้อมที่เหมาะสมแก่การปลูกข้าว การหลั่งไหลแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมที่แสดงให้เห็นโดยงานศิลปะมากมายที่ได้ค้นพบ ซึ่งมีทั้งอิทธิพลศิลปะแบบอมราวดีในศาสนาพุทธของอินเดีย และรูปเคารพของศาสนาพราหมณ์ และสุดท้ายการค้าทางทะเล (Guillon 1999: 78) และยังเป็นผู้ควบคุมเส้นทางการค้าระหว่างอ่าวเบงกอลกับอ่าวไทย ผ่านทางด่านพระเจดีย์สามองค์ไปยังที่ราบภาคกลางประเทศไทย (Wyatt 1984: 21)

ศูนย์กลางของแหล่งโบราณสถานสมัยทวารวดีในบริเวณภาคกลางประเทศไทย ตั้งอยู่บนชุมทางเส้นทางการติดต่อค้าขายทางบกด้านตะวันตกไปยังพม่า และด้านตะวันออกไปยังกัมพูชา ด้านเหนือไปตามแม่น้ำเจ้าพระยาถึงลุ่มน้ำปิงที่บริเวณเชียงใหม่ และไปตามแม่น้ำป่าสักถึงลาวตอนเหนือกับด้านตะวันออกเฉียงเหนือถึงที่ราบสูงโคราช แสดงว่าแหล่งเหล่านี้เป็นศูนย์กลางการค้าจากภายในภาคพื้นดินกับเมืองท่าไปยังดินแดนที่ห่างไกลทางทะเล ซึ่งมีความสำคัญทั้งทางการค้าและทางวัฒนธรรม กลุ่มแหล่งโบราณสถานสมัยทวารวดีทางตะวันออกเฉียงเหนือกินบริเวณจากที่ราบสูงโคราชจากเมืองสีมา (นครราชสีมา) ไปถึงเมืองฟ้าแดดในจังหวัดกาฬสินธุ์ และคงจะไปถึงพนง (Phon Hong) ด้านเหนือของเวียงจันทน์ ซึ่งพบพระพุทธรูปมีลักษณะศิลปะแบบทวารวดี แหล่งเหล่านี้คงจะอยู่บนเส้นทางเชื่อมต่อระหว่างอ่าวไทยกับเวียดนามตอนเหนือ กลุ่มแหล่งโบราณสถานเล็ก ๆ ทางภาคเหนือ บริเวณลำพูนและเชียงใหม่ ก็คงจะเป็นขยายตัวออกไปจากศูนย์กลางทวารวดีที่ลพบุรี เพื่อเชื่อมเส้นทางระหว่างลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยากับยูนนาน (Wyatt 1984: 22)

ศิลปะวัตถุสองชิ้นในศาสนาพุทธอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐ และ ๑๑ พบที่ด้านตะวันออกเฉียงเหนือของคาบสมุทรมลายู พิริยะ ไกรฤกษ์ ได้จัดให้เป็น “ศิลปะวัตถุของมอญ” ที่เก่าแก่ที่สุดและสัมพันธ์โดยตรงกับศิลปะวัตถุจากลุ่มแม่น้ำกฤษณะ และเป็นของนิยายมูลสุรราชดิวิาท ในประเทศพม่าพบจารึกภาษาสันสกฤตผสมภาษามอญที่ถ้ำกออุน (Kawgun) ห่างจากมะละแหม่งไปทางเหนือ ๕ กิโลเมตร มีอายุในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๒ คงจะเป็นของศาสนาฮินดู ศาสนสถานเป็นจำนวนมากที่ถูกขุดค้นหรือขุดแต่งทั้งของศาสนาพุทธและฮินดู สร้างด้วยอิฐที่เรียกกันว่า

“อิฐทวารวดี” มีขนาดใหญ่ ประมาณ ๓๙ x ๑๙ x ๙ เซนติเมตร หรือ ๔๐ x ๑๙ x ๑๐ เซนติเมตร และจะผสมด้วยฟางข้าวเสมอ ซึ่งมีข้อดีคือ ฟางจะทำให้เผาอิฐได้สม่ำเสมอ (Guillon 1999: 83)

วิวัฒนาการทางรูปแบบ ไม่ว่าจะเป็นใช้วัตถุใด ปูนปั้น หิน เครื่องปั้นดินเผา หรือสำริด จะเป็นดังนี้คือ เริ่มแรกปฏิมากรจะทำตามศิลปะของอินเดียอย่างเคร่งครัด โดยมีอิทธิพลจากสำนักอมราวดี ต่อมาจากคุปตะ (พ.ศ. ๙๖๓-๑๑๔๓) และศิลปะสมัยหลังคุปตะ ศิลปะนี้จะวิวัฒนาการต่อมาจนถึงประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๕ สำหรับพุทธศตวรรษที่ ๑๔ การศึกษาเสมาหินในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยอย่างละเอียด ได้เปิดเผยความสัมพันธ์ที่น่าทึ่งในรูปแบบและคติในการสร้างกับสะเทิมในพม่าตอนล่าง ซึ่งพิสูจน์ว่า (๑) มีความสัมพันธ์ที่คึกคักระหว่างมอญในพม่าตอนล่างกับในประเทศไทยโดยเฉพาะภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (๒) วัตถุบางอย่างมีเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมเดียวกันระหว่างประชากรทั้งสองกลุ่ม

นอกจากนี้เสมาหินยังแสดงให้เห็นถึงความต่อเนื่องจากการปักหินตั้งตามความเชื่อของประเพณีท้องถิ่นเนื่องในพิธีฝังกระดูกคนตายและการประกอบพิธีกรรมอื่น ๆ ในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ดัดแปลงมาเป็นเสมาหินเพื่อใช้ในพิธีกรรมทางพุทธศาสนา (ศรีศักร ๒๕๔๐ : ๔๑๙)

พิริยะ ไกรฤกษ์ ให้รายละเอียดเกี่ยวกับที่คติที่ใช้ในการสร้างศิลปวัตถุเหล่านี้ว่า ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๐-๑๒ พุทธศาสนาลัทธิหินยานที่ใช้คัมภีร์ภาษาสันสกฤต เช่น นิกายมหาสังฆิกะ และมูลสารวาสติวาท เคยเจริญรุ่งเรืองอยู่ในดินแดนที่เป็นประเทศไทยปัจจุบัน ส่วนพุทธศาสนาลัทธิมหายาน นิกายสุชาวดีก็เป็นแพร่หลายในรัฐทวารวดีและในบริเวณที่เป็นประเทศไทยปัจจุบัน ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๔ นอกจากนั้นแล้วพุทธศาสนาลัทธิหินยานนิกายเถรวาทยังเป็นที่แพร่หลายในภาคกลางและทางตอนบนของภาคตะวันออกเฉียงเหนือในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕ อีกด้วย ศาสนาพราหมณ์ในประเทศไทยได้มีพัฒนาการควบคู่ไปกับความเจริญของพุทธศาสนาในช่วงระยะเวลาใกล้เคียงกัน (พิริยะ ๒๕๔๔ : ๑๗๖)

จารึกภาษามอญที่เก่าแก่ที่สุดคือเศษจารึกสองชิ้นพบที่วัดโพธิ์ร้าง นครปฐม เอ็มมานูเอล กียอง ชี้ว่าลักษณะการเขียนของเศษจารึกทั้งสองชิ้นนี้ไม่เหมือนกัน แสดงว่ามีแหล่งกำเนิดตัวอักษรอย่างน้อยสองแหล่งที่ใช้ในจารึกยุคแรก คือ (๑) อักษรปัลลวะ จากอาณาจักรปัลลวะในอินเดียใต้ ซึ่งตั้งอยู่ตอนใต้เมืองมัทราสในปัจจุบัน และ (๒) อักษรจากกลุ่มตอนกลางของแม่น้ำกฤษณะ ด้านตะวันออกเฉียงใต้ของอินเดีย (Guillon 1999: 79) ความสวยงามของตัวอักษรชนิดหลังจากจารึกยุคแรกในพุทธศตวรรษที่ ๑๑ ซึ่งว่าตัวอักษรได้ถูกใช้บันทึกภาษามอญมาระยะหนึ่งแล้ว ตัวอักษรแบบนี้ปรากฏบนจารึกเสาแปดเหลี่ยมที่ลพบุรี และที่ฐานเจดีย์โบตาทอง (Bothtaung ภาษาพม่าเรียก Buitaton) ในย่างกุ้ง นอกจากนี้ยังมีเสาสลักที่แสดงลักษณะการเขียนเดียวกันถูกพบที่บ้านตลาดในบริเวณที่ราบเวียงจันทน์ ประเทศลาว พร้อมกับพระพุทธรูปยืนที่มีลักษณะจีวรและพระเกศาที่แสดงความสัมพันธ์กับศิลปะทวารวดีในที่ราบภาคกลางประเทศ

ไทย จารึกนี้มีอยู่ ๑๔ บรรทัด เป็นภาษามอญท้องถิ่นซึ่งสัมพันธ์กับลพบุรี ทำให้ขอบเขตของอารยธรรมทวารวดีขยายพื้นที่ออกไปมาก

บนพื้นแผ่นดินใหญ่ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในสมัยเริ่มแรกของอารยธรรมนี้ มีชนเผ่าจามอยู่ในตอนกลางและตอนใต้ของเวียดนามปัจจุบัน พวกเขมรอยู่แถบปากแม่น้ำโขงในประเทศกัมพูชาในปัจจุบัน และในลุ่มแม่น้ำโขงตอนกลาง พวกมอญซึ่งเป็นเผ่าพันธุ์ใกล้เคียงกับพวกเขมรมาก อยู่ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและในดินแดนพม่าตอนล่างในปัจจุบัน พวกปยูซึ่งเป็นด่านหน้าของชนเผ่าทิเบต-พม่าต่าง ๆ อาศัยอยู่ในลุ่มแม่น้ำอิรวดี และลุ่มแม่น้ำสะโตง และพวกมลายูในแหลมมลายู (ฮอลล์ ๒๕๒๖ : ๑๒)

การถ่ายทอดวัฒนธรรมอินเดียเกิดขึ้นจากการติดต่อค้าขาย ทำให้ชนชั้นปกครองได้รู้จักกับวัฒนธรรมต่าง ๆ ที่หลากหลาย แล้วเลือกรับเอาสิ่งที่จะเป็นประโยชน์สำหรับตนเองมาจากพวกพราหมณ์ที่มีความรู้ เชิญพวกพราหมณ์เข้ามาในราชสำนักถ่ายทอดความรู้ต่าง ๆ ให้ ซึ่งยอร์จ เซเดส์ แยกไว้ ๔ ประการด้วยกันคือ (๑) คติการมีกษัตริย์ตามแบบฮินดูหรือพุทธ (๒) การใช้จำนวนการเขียนโดยอาศัยภาษาสันสกฤต (๓) นิยายต่าง ๆ ที่รับมาจาก "รามายณะ" และ "มหาภารตะ" "ปุราณะ" และหนังสือสันสกฤตอื่น ๆ ที่เกี่ยวกับธรรมเนียมของกษัตริย์ การสืบราชวงศ์ตามแบบธรรมเนียมโบราณของราชวงศ์ในลุ่มแม่น้ำคงคา (๔) การเคารพและเลียนแบบ "ธรรมศาสตร์" หรือกฎหมายอันศักดิ์สิทธิ์ของฮินดู และโดยเฉพาะ "มานวธรรมศาสตร์" หรือ "กฎหมายพระมนู" จะเห็นได้ว่าล้วนเกี่ยวข้องกับกษัตริย์และราชสำนักทั้งสิ้น ชาวอินเดียผู้ถ่ายทอดเป็นเจ้าหน้าที่ในราชสำนัก ไม่ใช่พวกสอนศาสนา ส่วนใหญ่เป็นเรื่องของประมุขท้องถิ่นที่ทะเลาะเถียงกันต้องการเลียนแบบแผนอันภูมิฐานของราชสำนักอินเดีย จึงให้พวกพราหมณ์ประกอบพิธีราชาภิเษกให้เป็นประหนึ่ง "เทวราช" เพื่อจะสะกดให้ประมุขอื่น ๆ ยอมมาเป็นรัฐเมืองขึ้น (ฮอลล์ ๒๕๒๖ : ๒๓-๒๔)

นครปฐม เป็นเมืองหลวงแห่งแรกของรัฐทวารวดีในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑ ต่อมาย้ายเมืองหลวงไปอยู่ลพบุรีในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ นอกจากนี้ยังมีศูนย์กลางอยู่ที่หริภุญไชยในที่ราบลุ่มแม่น้ำปิง ต่อมารัฐทวารวดีอันรุ่งเรืองก็อ่อนแอลง และตกอยู่ในเขตอิทธิพลของพวกขอมแห่งอาณาจักรอังกอร์ คนมอญจำนวนหนึ่งได้อพยพขึ้นทางเหนือสู่หริภุญไชยในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖

เจอราร์ด ดิฟโฟลธ นักภาษาศาสตร์ชาวฝรั่งเศส ได้เปรียบเทียบภาษาอักษรรูขของชาวบนแถบจังหวัดชัยภูมิและเพชรบูรณ์ พบว่าใกล้เคียงกับภาษามอญโบราณในจารึกสมัยทวารวดี จึงสรุปว่าชาวบนน่าจะจะเป็นพวกที่สืบเนื่องมาจากชาวทวารวดีซึ่งหลงเหลือมาจนถึงปัจจุบัน บริเวณที่ชาวบนอาศัยอยู่กระจายตั้งแต่อำเภอนครไทยในจังหวัดพิษณุโลกไปจนถึงอำเภอบักธงชัยในจังหวัดนครราชสีมา เป็นพื้นที่ระหว่างที่ราบภาคกลางกับที่ราบสูงภาคตะวันออกเฉียงเหนือซึ่งมีแต่เขาสูงและป่าที่บึกบึนเหมาะที่ผู้แพะหลบซ่อนจากผู้ชนะ (Diffloth 1984 : 26-27)

รัฐทริภุญไชย

ศูนย์กลางของมอญอีกแห่งในที่ราบลุ่มแม่น้ำปิงที่ทริภุญไชย (ลำพูน) สร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ นับเป็นการขยายตัวของวัฒนธรรมจากเมืองละโว้ (ลพบุรี) ขึ้นมาทางภาคเหนือโดยมีเมืองทริภุญไชยเป็นเมืองเหนือสุดที่รับวัฒนธรรมละโว้

เงื่อนไขของการเกิดเมืองทริภุญไชยเพื่อเป็นศูนย์กลางการค้าของป่า คือ เมืองทริภุญไชยตั้งอยู่ตอนในคาบสมุทร ทำหน้าที่รับสินค้าจากแหล่งต่าง ๆ ตามเขตหุบเขาแล้วส่งผ่านลงสู่เมืองตอนล่างโดยอาศัยลำน้ำปิง และเมืองทริภุญไชยจึงเป็นศูนย์กลางการค้าที่สำคัญ และสามารถแสวงหาผลประโยชน์จากการค้าจนเมืองทริภุญไชยเป็นเมืองที่มั่งคั่งจากการค้า (สุริยวดี ๒๕๔๓ : ๕๐)

เมื่อแรกกำเนิดเมืองทริภุญไชย คงเป็นส่วนหนึ่งของรัฐทวารวดี ซึ่งมีเมืองละโว้เป็นศูนย์กลาง ภายหลังเมืองทริภุญไชยได้แยกตัวเป็นอิสระและพัฒนาการทางวัฒนธรรมโดยปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมในภูมิภาคนี้ ต่อมาได้รับวัฒนธรรมจากแหล่งอื่น ๆ ด้วย เช่น ศิลปะพม่าจากพุกาม ศิลปะอินเดียสมัยปาละ จนสร้างเป็นเอกลักษณ์ของท้องถิ่น “มอญท้องถิ่นทริภุญไชย”

ในด้านการปกครอง เมืองทริภุญไชยมีอำนาจอิสระ แต่ก็มีความสัมพันธ์กับละโว้ ในฐานะรัฐเครือข่ายทางการเมืองที่เกื้อกูลกัน ดังพบหลักฐานกษัตริย์ทริภุญไชยนำกำลังไปช่วยกษัตริย์ละโว้ เพื่อช่วยขับไล่พวกเขมรที่เข้ามารุกราน

พงศาวดารจามเทวีและสังคีตยวงศ์เล่าถึงฤาษีวาสุเทพเป็นชาวลัวะอยู่เชิงดอยสุเทพ มีฐานะเป็นผู้รู้ “ผู้นำวัฒนธรรม” เป็นผู้สร้างเมืองทริภุญไชย มีความสัมพันธ์กับฤาษีสุกกทันต์แห่งเมืองละโว้ นำไปสู่การสร้างเมืองทริภุญไชย และอัญเชิญพระนางจามเทวีจากละโว้มาครองราชย์เมืองทริภุญไชย เมื่อต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๔

การอพยพซึ่งนำโดยพระนางจามเทวีธิดากษัตริย์เมืองละโว้ขึ้นไปครองเมืองทริภุญไชย ในราว พ.ศ. ๑๓๑๑ พระนางจามเทวีเป็นกษัตริย์องค์แรกแห่งราชวงศ์จามเทวี และการที่ทรงเป็นกษัตริย์ทำให้เอกสารโบราณของจีนเรียกดินแดนทริภุญไชยนี้ว่า “หนี่หวังก๊ก” ซึ่งหมายถึงอาณาจักรที่มีผู้หญิงเป็นกษัตริย์ ครั้งนั้นมีขุนนางและผู้เชี่ยวชาญศิลปวิทยาการ เช่น พระภิกษุ นักปราชญ์ และช่างแขนงต่าง ๆ ติดตามไปด้วยเป็นจำนวนมาก การขึ้นมาของพระนางจามเทวีจึงเปรียบเสมือนการถอดแบบเอารัฐที่สมบูรณ์แบบละโว้มาสถาปนาเป็นนครรัฐแห่งใหม่

ขุนหลวงวิรังคะเป็นหัวหน้าชาวลัวะบริเวณเชิงดอยสุเทพ ทำสงครามกับพระนางจามเทวีสาเหตุของสงครามคงเกิดจากความไม่พอใจของชาวพื้นเมืองลัวะที่ถูกชนต่างถิ่น ซึ่งมีวัฒนธรรมสูงกว่าเข้ามาแทรกแซง ขุนหลวงวิรังคะทำสงครามพ่ายแพ้ ชาวลัวะส่วนหนึ่งคงกระจัดกระจายไปตามป่าเขา และตามที่ต่าง ๆ แต่ลัวะอีกส่วนหนึ่งคงยอมอยู่ภายใต้การปกครองของพระนางจามเทวี นับเป็นการสิ้นสุดความเป็นอันหนึ่งอันเดียวของลัวะซึ่งเคยมีมา พระนางจามเทวีแต่งตั้งขุน

ลัวะให้ปกครองชุมชนลัวะและให้ส่งส่วยประจำ ชุมชนลัวะคงรวมตัวกันอยู่ที่เชิงดอยสุเทพต่อมา และกลุ่มลัวะนี้เองที่เป็นพันธมิตรช่วยเหลือพญามังรายดีหริภุญไชย นำสังเกตว่าพญามังรายมีขุนนางที่ใกล้ชิดเป็นลัวะหลายคน

การตั้งถิ่นฐานในสมัยหริภุญไชยแบ่งตามพัฒนาการของรัฐได้ ๒ ช่วง

(๑) ยุคหริภุญไชยตอนต้น ระหว่างต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๖ การตั้งถิ่นฐานส่วนใหญ่อยู่ใกล้เมืองหริภุญไชย ตามลำน้ำปิงตลอดจนถึงฮอด แต่เป็นชุมชนขนาดเล็ก ในยุคนี้อุณหภูมิของหริภุญไชยได้วางรากฐานทางสังคมและวัฒนธรรมพื้นที่ตอนใต้ของแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน ขณะที่พื้นที่ทางตอนบนของแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน ยังมีรัฐของชนพื้นเมืองดำรงอยู่ร่วมกับรัฐหริภุญไชย ในยุคต้นนี้ยังไม่มี ความมั่นคงมากนัก เพราะถูกคุกคามจากชนเผ่าพื้นเมือง “มิลักเซ” นอกจากนี้ยังมีเหตุการณ์รุนแรงเกิดขึ้นคือ ช่วงประมาณปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๖ เมืองหริภุญไชยเกิดอหิวาตกโรคระบาด ต้องอพยพไปอยู่เมืองสะเทิม และหงสาวดี แต่หลังจากโรคภัยสงบลงก็อพยพกลับมา หลังจากเหตุร้ายแล้ว สถานการณ์ในเมืองหริภุญไชยมีความมั่นคง และเข้าสู่ยุคสมัยแห่งความเจริญรุ่งเรือง

(๒) ยุคหริภุญไชยตอนปลาย ช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๙ เป็นช่วงที่รัฐหริภุญไชยมีความเจริญรุ่งเรือง การตั้งถิ่นฐานเติบโตขึ้นมาก มีการขยายตัวออกไปทางตอนเหนือแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน ซึ่งแต่เดิมเป็นพื้นที่ของรัฐชนพื้นเมือง บริเวณที่ราบแม่น้ำแดง ที่ราบแม่น้ำปิงตอนบน ที่ราบแม่น้ำกวัง การตั้งถิ่นฐานทางด้านใต้ พบเวียงท่ากานและเวียงเกาะขยายตัวขึ้นมาก เวียงฮอดหรือเวียงฮอดอยู่ได้สุด ตั้งอยู่บนเส้นทางที่เชื่อมชุมทางการค้าระหว่างล้านากับอยุธยา และสามารถตัดข้ามภูเขาไปยังเมืองหงสาวดีในเขตหัวเมืองมอญได้ (สร้อยดี ๒๕๓๓ : ๗๖)

ในช่วงนี้แคว้นหริภุญไชยมีความเจริญรุ่งเรือง บ้านเมืองมีความสงบ ปราศจากสงคราม มี การทำนุบำรุงศาสนา เช่นการสร้างวัด การกล่าวนาผู้คนและที่ดินแก่วัด กษัตริย์ที่สำคัญในสมัยนี้คือ พญาอาติตตราช ผู้ทรงสร้างพระธาตุหริภุญไชยครั้งแรกประมาณ พ.ศ. ๑๗๐๐ และพญาสววาธิสิทธิ (สรพสิทธิ) ที่พบหลักฐานศิลาจารึกภาษามอญกล่าวถึงพระราชกรณียกิจด้านศาสนาของพระองค์

หน่วยการปกครองในสมัยแคว้นหริภุญไชยมี ๒ ระดับคือ เมือง และหมู่บ้าน ภายใต้สังคมเมืองของหริภุญไชยได้สร้าง “เวียง” เป็นศูนย์กลาง ซึ่งมีลักษณะเป็นบริเวณที่มีคันดินคูน้ำล้อมรอบ เพื่อป้องกันการรุกรานจากข้าศึก เมื่อข้าศึกมากก็จะรวบรวมผู้คนที่จะจัดกระจายนอกเวียงเข้ามาไว้ในเวียง เมืองจะประกอบไปด้วย “เวียง” ซึ่งเป็นศูนย์กลางของเมืองและรวมถึงชุมชนรอบ ๆ เวียงซึ่งอยู่ภายใต้อำนาจของเมืองนั้น ๆ เมืองที่มีขนาดใหญ่มักจะมีเวียงบริวารอยู่รอบ ๆ เป็นจำนวนมาก (สร้อยดี ๒๕๓๓ : ๕๗) เมืองบริวารแต่ละเมืองคงมีอำนาจปกครองตนเองสูง คือมีเจ้าปกครองที่สืบสายตระกูล และมีฐานะเป็นญาติวงศ์กับกษัตริย์ แต่ละเมืองยังผลิตสิ่งของเครื่องใช้ได้เองในระดับหนึ่ง

ภายในเวียงประกอบด้วยวัดที่สำคัญ นับเป็นแหล่งรวมกิจกรรมทางศาสนาของชาวเมือง กษัตริย์จะสร้างที่ประทับภายในเวียง เวียงจึงเป็นที่รวมทรัพย์สินสมบัติและความมั่งคั่งไว้ กลางเมืองเป็นสระคือ ร่องรอยสระคือเมืองลำพูนอยู่ในวัดพระธาตุหริภุญไชย เพราะมีวัดสระคือเมือง มีศาสนาพุทธนิกายเถรวาทเป็นศาสนาประจำเมือง มีสถาบันกษัตริย์ที่สืบสันตติวงศ์ การปกครองมีรูปแบบเป็นระเบียบและมีโครงสร้างที่ซับซ้อน (เช่น การจัดเขตให้กลุ่มชนต่าง ๆ อยู่อาศัย) ชนชั้นปกครองเป็นกลุ่มที่รู้หนังสือ (จากการมีจารึกของกษัตริย์หริภุญไชย) นักปราชญ์คงทำหน้าที่ให้คำปรึกษา ชนชั้นปกครองมีความแตกต่างกับชนชั้นถูกปกครอง ชนชั้นปกครองสามารถเรียกเกณฑ์แรงงานจากไพร่ ประชากรที่มีจำนวนน้อยของสังคมเมืองคงจะถูกควบคุมไว้ในระบบไพร่ที่รัดกุมพอสมควร

ลักษณะเด่นของสังคมเมืองโดยทั่วไปจะตั้งถิ่นฐานบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำ ซึ่งสะดวกต่อการดำรงชีวิต โดยเฉพาะในเขตที่ลุ่มน้ำท่วมถึง จัดเป็นบ้านเมืองตามลำน้ำ อาศัยลำน้ำและทางน้ำเป็นเส้นทางคมนาคมติดต่อระหว่างเมืองต่าง ๆ ทั้งภายในและภายนอก เช่นเดียวกับเมืองโบราณสมัยทวารวดีในภาคกลาง ผังเมืองจะมีคันดินด้านหนึ่งติดกับแม่น้ำหรือคูน้ำธรรมชาติเป็นสำคัญ ส่วนคันดินด้านหนึ่งจะขุดต่อเติมโดยรอบ มีรูปเป็นวงรีและสี่เหลี่ยมมน

ประชากรในรัฐหริภุญไชยประกอบด้วยชาติพันธุ์ผสมคือ ชาวเม็ง (มอญ) และลัวะ ซึ่งเป็นชาติพันธุ์เดิม ต่อมาภายหลังคือชาวปลายสมัยหริภุญไชย ค่อย ๆ ปรากฏกลุ่มคนไทย ในสมัยหริภุญไชย “เม็ง” เป็นชนชั้นปกครอง เป็นกลุ่มที่รับความเจริญมาจากมอญในแถบภาคกลาง (สร้อยดี ๒๕๔๓ : ๘๓) นอกจากนี้ยังมีชาวละโว้ ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นมอญที่มากับพระนางจามเทวี

เม็งและลัวะเป็นชนเผ่าโบราณที่เคยอยู่ในที่ราบลุ่มน้ำปิงด้วยกัน ตำนานจามเทวีวงศ์เรียกชาติพันธุ์เม็งว่า เมงคบุตร ศรีศักร วัลลิโถม วิเคราะห์ตำนานว่า กลุ่มเมงคบุตรเป็นกลุ่มชนพื้นเมืองที่เจริญเป็นพวกแรกในแถบที่ราบเชียงใหม่ มีลักษณะสังคมชนเผ่า แบ่งออกเป็นหลายตระกูล แต่ละตระกูลใช้สัตว์เป็นสัญลักษณ์ของตน ลักษณะการตั้งถิ่นฐานของชาติพันธุ์เม็ง มักกระจายตัวอยู่บนที่ราบลุ่มริมแม่น้ำปิง จึงพบคำเก่าแก่ในภาษาเม็งเรียกแม่น้ำปิงว่า “แม่ระมิง” (มาจากคำว่า รเมญ ในภาษามอญโบราณ และกร่อนมาเหลือ เมญ หรือ เม็ง ในภาษาล้านนา) หรือแม่น้ำเม็ง หมายถึงแม่น้ำที่ชาวเม็งอาศัยอยู่

ปัจจุบันยังมีชุมชนเม็งเก่าแก่ที่มีสำนึกทางชาติพันธุ์สูงตั้งถิ่นฐานอย่างแน่นหนาเรียงรายอยู่สองฝั่งแม่น้ำปิง ได้แก่ บ้านหนองตู บ้านบ่อควา ตำบลบ้านเรือน อำเภอป่าซาง จังหวัดลำพูน และที่บ้านกอกโชค บ้านหนองครอบ ตำบลแม่แก้ว อำเภอสันป่าตอง จังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งหมู่บ้านทั้งสองจังหวัดนี้อยู่ตรงข้ามกันคนละฝั่ง ชุมชนเม็ง (หรือมอญ) ๕ หมู่บ้านดังกล่าวยังคงรักษาเอกลักษณ์ทางภาษาขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรม ขณะที่เม็งกลุ่มอื่นถูกผสมกลมกลืนไปจนหมดสิ้นเหลือเพียงชื่อหมู่บ้าน และสถานที่ โดยที่ไม่อาจสืบสาวไปในอดีตได้ ดังเช่น บ้านเม็ง ต.เขลางค์ อ.เมือง จ.ลำปาง บ้านเม็ง ต.ช้างคลาน อ.เมือง จ.เชียงใหม่ นอกจากนี้ ยังมีชุมชน

โบราณสมัยทมิฬหลายแห่งที่ในอดีตเคยเป็นชุมชนเดิมของเมือง แต่ปัจจุบันไม่มีร่องรอยความเป็นเมืองเช่นกัน เช่น เวียงท่ากาน ต.บ้านกลาง อ.สันป่าตอง จ.เชียงใหม่ เวียงมโน ต.หนองตอง อ.หางดง จ.เชียงใหม่ บ้านละโว้ ต.หนองแก้ว อ.หางดง จ.เชียงใหม่ (สรวิศ ๒๕๔๓ : ๒๓)

รัฐทมิฬไชยปรากฏหลักฐานความเจริญตั้งแต่ต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๓ ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ในสมัยพญาธิบะ ระหว่างช่วงเวลานี้ คนมอญในอาณาจักรนี้มีการติดต่อสัมพันธ์กับคนมอญในประเทศพม่า ทั้งระดับผู้นำและสามัญชน ทั้งนี้เนื่องจากความสัมพันธ์ทางเชื้อชาติ ภาษา ชนบประเพณี และช่องทางการติดต่อค้าขายสะดวก

พญามังรายแห่งเมืองหิรัญนครเงินยาง (เชียงใหม่) แคว้นโยนก ทำสงครามขยายอาณาเขต สามารถยึดเมืองทมิฬไชย ซึ่งเป็นศูนย์กลางของมอญทวารวดีในภาคเหนือได้สำเร็จในราว พ.ศ. ๑๘๓๕ และรวมแคว้นทมิฬไชยกับโยนกเข้าด้วยกันเพื่อก่อตั้งอาณาจักรล้านนาขึ้นที่เชียงใหม่ใน พ.ศ. ๑๘๓๙

รัฐล้านนาที่สร้างขึ้นใหม่รับความเจริญด้านต่าง ๆ จากทมิฬไชย ดังเช่น ตัวอักษรธรรมล้านนามีที่มาจากอักษรมอญทมิฬไชย นิเกยสงฆ์พื้นเมืองของอาณาจักรล้านนามาจากนิเกยสงฆ์ของทมิฬไชย ด้านศิลปกรรมก็ยอมรับศิลปะทมิฬไชยอย่างเด่นชัด ดังเช่น รูปทรงเจดีย์ ด้านกฎหมาย พญามังรายปกครองโดยใช้กฎหมายที่เรียกว่า “มังรายศาสตร์” เข้าใจกันว่ามังรายศาสตร์อาจจะได้รับอิทธิพลมาจากกฎหมายของมอญที่ทมิฬไชย (สรวิศ ๒๕๓๙ : ๑๓๑) แต่ขณะเดียวกันก็มีการผสมผสานวัฒนธรรมทมิฬไชยเข้ากับวัฒนธรรมของชาติพันธุ์ต่าง ๆ ในบริเวณนี้ ในที่สุดก็สร้างสรรค์เอกลักษณ์เป็นศิลปวัฒนธรรมร่วมกันของสังคมล้านนา

พระเจ้ารามคำแหงแห่งสุโขทัยก็ได้ขยายอาณาเขตไปตามลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยากับแหลมมลายู และได้เข้าครอบครองดินแดนที่เคยเป็นของมอญมา ทั้งยังเข้าไปปกครองดินแดนส่วนใหญ่บริเวณเหนือแม่น้ำโขงสืบแทนพวกกัมพูชา (ฮอลล์ ๒๕๒๖ : ๒๑๗) ประชากรส่วนใหญ่ของพระเจ้ารามคำแหงก็คงจะเป็นชาวมอญและกัมพูชา ซึ่งพระองค์ก็ได้ดัดแปลงตัวอักษรจากทั้ง ๒ ชาติ มาสร้างภาษาทางการซึ่งพลเมืองของพระองค์

มอญในประเทศพม่า

ในดินแดนประเทศพม่าปัจจุบัน พวกปยูเป็นชนเผ่าพื้นเมืองที่เก่าแก่ที่สุดที่อาศัยอยู่ในพม่า มีเมืองหลวงคือเมืองศรีเกชต ซึ่งปัจจุบันคือมอฮา เป็นแหล่งของพวกปยูเพียงแหล่งเดียวที่มีร่องรอยกำแพงเมืองใหญ่โตมโหฬารครอบคลุมพื้นที่ใหญ่กว่าพุกามหรือมณฑล (ฮอลล์ ๒๕๒๖ : ๑๗๘-๑๗๙) พวกปยูเคยมีแคว้นต่าง ๆ อยู่ได้มากถึง ๑๘ แคว้น ซึ่งส่วนใหญ่อยู่ในพม่าตอนใต้ แคว้นเหล่านี้เป็นดินแดนของพวกมอญ มอญในพม่าส่วนใหญ่อยู่ก่อนไปทางตะวันออกของแม่น้ำอิรวดี และมีอาณาเขตแผ่ลงไปถึงทวาย ชนชาติมอญมีวัฒนธรรมในระดับสูง เป็นผู้เริ่มการปลูก

ข้าวและถั่วในพม่า และเป็นผู้คิดทำการชลประทานขึ้นที่จอกเล ในแถบที่แห้งแล้งบริเวณพม่าตอนกลาง ซึ่งทำให้ดินแดนแถบนี้กลายเป็นจุดสำคัญเป็นอย่างยิ่งครั้งแล้วครั้งเล่าในประวัติศาสตร์พม่า

หลังจากที่อพยพลงมาตั้งหลักแหล่งอยู่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำอิรวดีในพม่าตอนล่างแล้ว ชาวมอญได้ตั้งอาณาจักรของตนขึ้น ขณะที่อาณาจักรทวารวดีกำลังเจริญรุ่งเรืองนั้น ก็ได้เกิดเมืองสำคัญขึ้นในเขตนี้แล้ว ได้แก่ เมืองสะเทิม (Thaton) หรือ สุธรรมวดี (Sudhammavati) เมืองเมาะตะมะ (Martaban) และเมืองพะโค (Pegu) หรือ หงสาวดี (Hamsavati) เมืองทั้งสามนี้อาจก่อรูปขึ้นและมีความเจริญใกล้เคียงกับอาณาจักรทวารวดี (สุภรณ์ ๒๕๑๙ :)

นักวิชาการบางท่านได้กล่าวถึงศูนย์กลางความเจริญในระยะแรกว่า มีหลายแห่งด้วยกัน คือ สะเทิม ตวันเต (Twante) และทะเล (Dala) และพะโค (Pegu) ซึ่งต่างเป็นอิสระไม่ขึ้นต่อกัน

อาณาจักรสะเทิม

คำว่า “สะเทิม Satuin” ในภาษามอญปัจจุบัน มาจากคำว่า สะเทิม/สุเทิม Sathium/Sudhium ในภาษามอญสมัยกลาง พุทธศตวรรษที่ ๒๐ ซึ่งเพี้ยนมาจากคำว่า สุธัมมา Sudhamma สุธัมมาวดี หรือ สุธัมมานคร (Sudhammavati or Sudhammanagara) คำว่า สุธัมมา เป็นภาษาบาลี (ภาษาสันสกฤต สุธรรมา) เอมมานูเอล กียอง คิดว่าหมายถึง มหาศาลาประชุม หมู่เทวดาในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์สามสิบสามชั้น ไม่ใช่ “เมืองแห่งกฎหมายที่ดี” ตามที่ กอร์ดอน ลูซสันนิษฐาน เพราะลงท้ายด้วยสระอา (Guillon 1999: 104)

โดยทั่วไปจะกำหนดที่ตั้งของอาณาจักรสะเทิมอยู่ห่างจากเมืองสะเทิมปัจจุบันเล็กน้อย ห่างจากทะเล ๖ กิโลเมตร ระดับน้ำทะเลในสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๕ จะสูงกว่าปัจจุบัน กอร์ดอน ลูซ เคยแสดงแผนผังเมืองที่อนุมานว่า มีวงอยู่ตรงกลาง และป้อม ๒ ป้อมอยู่ด้านเหนือและใต้ มีกำแพง ๒ ชั้นล้อมรอบเมืองอยู่ ๓ ด้าน (ยกเว้นด้านตะวันตกเฉียงใต้) มีเจดีย์เหลืออยู่ ๓ องค์ และเสมาหินเรียกว่า “กัลยาณี” มีรูปแกะสลักที่เก่าแก่เท่าและฝีมือกับรูปแบบเหมือนกับในเมืองฟ้าแดดขของไทย ซึ่งมีอายุอยู่ในพุทธศตวรรษที่ ๑๔ แต่เอมมานูเอล กียอง เสนอที่ตั้งเมืองสะเทิมโบราณว่า อยู่ห่างจากเมืองสะเทิมปัจจุบันไปทางเหนือ ๑๑ กิโลเมตร เหนือปากแม่น้ำบิลิน (Bilin) เรียกว่า เตกกะละ (Taikkala) ใกล้กับหมู่บ้านวินกะ (Winka) จากการขุดค้นอย่างคร่าว ๆ พบซากฐานอาคาร และจารึกพระเจ้าจันตีทะก็ถูกพบที่นี่ นอกจากนี้ด้านหลังตัวเมืองทางตะวันออกเฉียงเหนือมีเขาลูกหนึ่งเรียกว่า เกลาสะ ซึ่งตรงกับคำบรรยายเมืองสะเทิมที่มีอยู่ในจารึกต่าง ๆ ที่พบบริเวณเมืองพะโค (Guillon 1999: 105)

พงศาวดารกล่าวถึงการสร้างเมืองหงสาวดีใน พ.ศ. ๑๑๑๖ ตำนานการสร้างเมืองพยายามจะอธิบายที่มาของชื่อ หงสาวดี ว่าเกิดจากหงส์ตัวผู้บินมาร่อนลงบนเกาะที่เล็กมากจนกระทั่งคูของมันต้องร่อนลงมายืนบนหลังของมัน หงส์ (Brahmany goose) นับเป็นสัตว์สัญลักษณ์ประจำชาติ

มอญ อีกตำนานหนึ่งกล่าวว่าสถานที่นี้เรียกว่า อูสสะ (จากชื่อเจ้าชายอินเดียจากโอริสสา?) มีชาว มอญและชาวอินเดียอยู่ด้วยกัน สองพี่น้องชาวมอญชื่อ สมละและวิมลละ คงจะสร้างเมืองขึ้นใน พ.ศ. ๑๓๖๘ มีกล่าวถึงในวรรณกรรมมอญเรื่อง พระเจ้าอะสะราช (Lik Smin Asah) (Guillon 1999: 148) ตามตำนานในเรื่องราชาธิราช วงศ์ของพระเจ้าสมละครองเมืองหงสาวดีมา ๑๗ องค์ จนถึงพระเจ้าติศราชา เป็นเวลา ๑๕๐ ปี เมืองหงสาวดีจึงสิ้นวงศ์ษัตริย์มอญ ร่างเป็นป่าไปครั้ง หนึ่ง (เจ้าพระยาพระคลัง (หน) ๒๕๑๒ : ๑๗)

ชนเผ่าพม่าเข้ามาสู่ดินแดนระหว่างแม่น้ำโขงและแม่น้ำสาละวิน และในเวลาไม่นานหลังจากที่อาณาจักรปยูแตกทำลายลงใน พ.ศ. ๑๓๗๕ เพราะการโจมตีของน่านเจ้า พม่าก็เข้ามาอยู่ใน แคว้นจอกเล การเคลื่อนย้ายอย่างกะทันหันลงไปจากเทือกเขานี้เปรียบประดุจลิ่มตอกแทรกเข้าไป กลางหมู่พวกมอญ ทำให้ชาวมอญพวกหนึ่งที่เหลืออยู่ทางเหนือต้องถูกตัดตอนจากชาวมอญส่วนใหญ่ที่อยู่รวมกันทางใต้ (ฮอลล์ ๒๕๒๖ : ๑๘๓)

พระเจ้าอัสคานวรมันที่ ๑ แห่งเจนละขยายอำนาจไปทางตะวันตกเฉียงเหนือของประเทศ กัมพูชาปัจจุบัน ๓ รัฐ คือ จักรันตปุระ อโมฆปุระ และพิมายปุระ ทางใต้ได้ขยายอาณาเขตไปจนถึง จันทบุรีปัจจุบัน และไปจนจรดพรมแดนอาณาจักรมอญทวารวดี (ฮอลล์ ๒๕๒๖ : ๑๒๕)

ในพุทธศตวรรษที่ ๑๖ อาณาจักรมอญที่สะเทิมเจริญสูงสุดยิ่งกว่าอาณาจักรใด ๆ ใน บริเวณใกล้เคียง ทั้งทางด้านวัฒนธรรม ศาสนา และการค้า ขณะนั้นพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ แห่ง กัมพูชาได้ขยายอาณาเขตออกไปทางตะวันตก ทรงเข้ายึดครองลพบุรีของมอญทวารวดี ก่อให้เกิด การอพยพใหญ่ของมอญที่ลี้ภัยเข้าสู่หงสาวดีและสะเทิม จากนั้นพวกกัมพูชาก็รุกรานเข้าไปใน พม่าตอนใต้ กษัตริย์มอญแห่งหงสาวดีได้ขอให้พระเจ้าอโนรธาแห่งอาณาจักรพุกามของพม่ายก ท้ามาช่วยด้านทหารกองทัพกัมพูชา พระเจ้าอโนรธาได้ปราบปรามพวกมอญในตอนใต้ของพม่า และตีได้เมืองสะเทิมเมืองหลวงของมอญ ใน พ.ศ. ๑๖๐๐ หลักฐานทางฝ่ายไทยเชื่อว่าพระเจ้าอโนรธาขยายอำนาจเข้ามาจนถึงลพบุรีและทวารวดี และกล่าวด้วยว่ากัมพูชายอมรับความเป็นใหญ่ ของพม่าเหนือดินแดนที่พม่าตีได้ เพื่อแลกกับการคืนลพบุรีให้เขมร และในที่สุดพวกมอญก็แพ้เจ้า ครรชิตแม่ทัพผู้สามารถของพระเจ้าอโนรธา แต่พม่าไม่พยายามที่จะยึดครองดินแดนทางตะวันออกของแคว้นสะเทิม

ผลของการยึดเมืองสะเทิมในครั้งนั้น แม้ว่ามอญจะถูกพม่าปราบจนสิ้นอิสรภาพ แต่ อารยธรรมความเจริญของมอญกลับรุ่งเรืองและมีอิทธิพลเหนือพม่า พระเจ้าอโนรธา (Anawrahta พ.ศ. ๑๕๘๗-๑๖๗๐) ได้กวาดต้อนนักปราชญ์ราชบัณฑิตและช่างฝีมือต่าง ๆ จากสะเทิมไปยัง พุกาม และได้หล่อหลอมเป็นวัฒนธรรมประจำชาติพม่า ดังจะเห็นได้จากการสร้างและตกแต่งตาม เจดีย์ต่าง ๆ ในสมัยราชวงศ์พุกาม การดัดแปลงตัวหนังสือของมอญไปใช้เป็นตัวเขียนของพม่า

ตลอดจนการรับคำในภาษามอญไปใช้ในภาษาพม่า นอกจากนี้ยังรับพุทธศาสนาและวัฒนธรรมอื่น ๆ ของมอญด้วย (สุภรณ์ ๒๕๔๑ : ๑๖-๑๗)

อิทธิพลของมอญต่อพม่าเห็นได้ชัดมากยิ่งขึ้นในสมัยพระเจ้าจันสิตระ พ.ศ. ๑๖๒๗-๑๖๕๕ ซึ่งครองราชย์ต่อจากพระเจ้าอโนรธา แม้พระองค์จะทรงเป็นชาวพม่าโดยกำเนิด แต่ก็มีความรักใคร่ในพวกมอญและนิยมชมชอบวัฒนธรรมมอญ ซึ่งเป็นยุคแห่งการสร้างวัดและเจดีย์โดยใช้สถาปัตยกรรมแบบมอญ และจารึกส่วนใหญ่ก็ใช้ภาษามอญ (สุภรณ์ ๒๕๔๑ : ๑๗) ในรัชสมัยอันยาวนานของราชันดดาของพระองค์คือ พระเจ้าอลองสิทธุ (พ.ศ. ๑๖๕๖-๑๗๐๘) อิทธิพลวัฒนธรรมมอญที่พุกามก็เสื่อมลงอย่างมาก และระยะต่อมาก็ถูกกลืนหายไปจนหมดสิ้น (ฮอลล์ ๒๕๒๖ : ๑๙๗)

นโยบายของพม่าในการที่จะรวมมอญเข้าไว้เป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรตนซึ่งเริ่มขึ้นในสมัยพระเจ้าอนิรุได้สืบทอดมายังกษัตริย์องค์ต่อ ๆ มา โดยเฉพาะในสมัยพระเจ้าจันสิตระ พระองค์ได้พยายามที่จะผสมผสาน ๒ ชาตินี้เข้าด้วยกัน แต่นโยบายการรวมชาตินี้ก็ดำเนินไปได้ไม่ตลอด เพราะมอญได้พยายามดิ้นรนเพื่ออิสรภาพของตนอยู่เสมอ และในที่สุดก็สามารถฟื้นตัวและตั้งอาณาจักรขึ้นได้อีก ๒ ครั้งด้วยกัน

อาณาจักรเมะตะมะ

หลังจากที่อาณาจักรพุกามของพม่าถูกจักรพรรดิคุบไลข่านส่งกองทัพตารัด (มองโกล) เข้าทำลายลงได้ใน พ.ศ. ๑๘๒๐ พวกมอญทางใต้ก็ก่อการจลาจล หนุมพ้อคำชาวมอญชื่อ มะกะโท (บางฝ่ายเชื่อว่าเป็นชาวไทยใหญ่) (ฮอลล์ ๒๕๒๖ : ๑๙๙) ใช้อุบายยึดเมืองเมะตะมะได้ใน พ.ศ. ๑๘๒๕ ต่อมาทรงพระนามว่า พระเจ้าฟ้ารั่ว (สมิงวาโร Wareru หรือ Warirow พม่าเรียก Wagaru) ปฐมกษัตริย์อาณาจักรเมะตะมะ เมื่อก่อกำจัดเจ้าเมืองพะโคที่แข็งข้อได้แล้วก็ปกครองพม่าตอนใต้ทั้งหมด

พระเจ้าฟ้ารั่วได้ทรงสร้างประมวลกฎหมายใหม่ที่ดัดแปลงมาจากกฎหมายพระมนู ซึ่งรู้จักกันตามพระนามของพระองค์ว่า พระธรรมศาสตร์ฉบับพระเจ้าฟ้ารั่ว ที่จริงคงจะแปลจากคัมภีร์ภาษาอินเดียที่มีอยู่มานานแล้วเป็นภาษามอญ และการรวบรวมครั้งนี้ก็ได้กลายเป็นรากฐานของวรรณกรรมกฎหมายในพม่าและในประเทศไทย (Guillon 1999: 157)

อาณาจักรหริภุญไชยถูกยึดโดยชาวไทย ต่อมาเชียงใหม่ก็ถูกสร้างขึ้นมาเป็นเมืองหลวงของอาณาจักรล้านนา

คัมภีร์มูลศาสนาระบุว่า กษัตริย์แห่งรามัญญะเทศะ (เมะตะมะ) ได้ทรงส่งพระสงฆ์ ๑๒ รูปไปยังศรีลังกาเพื่อขอพระไตรปิฎกใหม่ ณ วัดอุทุมพรคิริ (Udumbaragiri) และได้กลับมาใน พ.ศ. ๑๘๗๔ พร้อมกับพระอนุเมติ สานุศิษย์เจ้าอาวาสวัดอุทุมพรคิริ ซึ่งได้จัดตั้งเสมาหิน ๑๒ หลักเพื่อเป็น

สถานที่ทำสังกรรม และได้รับความนิยมอย่างมาก จนได้รับพระราชทานนาม มหาสวามีอุทุมพร
บุปผา คณะสงฆ์ที่มาจากศรีลังกาคณะนี้ไม่เหมือนคณะอื่น ๆ เพราะเป็นสาธุศิษย์สายอรัญญวาสี
หรือ พระปา ผู้ถืออุตงควัตร ซึ่งต่อมาได้แพร่หลายไปยังสุโขทัย และยังได้รับความนิยมจนถึง
ปัจจุบัน

พญาฮาลาว (Bana E Law) ผู้ครองราชย์เป็นองค์ที่ ๔ ต่อจากพระเจ้าฟ้ารั่ว ใน พ.ศ.
๑๘๗๔ เป็นกษัตริย์องค์แรกที่แน่ใจได้ว่าเป็นมอญ เพราะใช้คำนำหน้าพระนามว่า พญา (ก่อนหน้า
นี้ใช้คำไทยว่า ขุน) ซึ่งให้กับกษัตริย์มอญทุกพระองค์จากนี้เป็นต้นไป (Guillon 1999: 160)

พญาอู่ (พม่าเรียก Binnya U) ครองราชย์ใน พ.ศ. ๑๘๙๑ มีอีกพระนามหนึ่งว่า พระเจ้า
ช้างเผือก (พม่าเรียก Hsinbyushin) ในตอนต้นรัชกาลพระองค์ต้องจัดการกับการรุกรานของอาณาจักร
ล้านนาหรือเชียงใหม่ ซึ่งมุ่งทำลายอำนาจของมอญทางใต้เพื่อมิให้เข้ามาสร้างที่มั่นในทหริญ
ไชยได้อีก ซึ่งยังคงมีชาวมอญอยู่มาก

ในระหว่างรัชสมัยของพญาอู่ นั้น ได้มีการย้ายเมืองหลวงจากเมะตะมะไปยังหงสาวดีใน
พ.ศ. ๑๙๑๒ เพราะถูกโจมตีจากฝ่ายไทยและยึดเมะตะมะได้ชั่วคราว สาเหตุหนึ่งของสงคราม
ครั้งนั้นเกิดจากความไม่สงบภายในอาณาจักรมอญ กล่าวคือ หลังจากที่ตั้งราชวงศ์ได้แล้วแทนที่
มอญจะถือโอกาสในช่วงนั้นซึ่งพม่ากำลังเสื่อมอำนาจและยังต้องเผชิญกับการรุกรานของพวกมอง
โกล ทำการรวบรวมอาณาจักรมอญทั้งหมดในพม่าตอนล่างเข้าด้วยกันและสร้างความเป็นปึกแผ่น
มั่นคงให้แก่อาณาจักร มอญกลับตกอยู่ในสมัยของการแย่งชิงราชสมบัติเป็นเวลาหลายปี ทำให้
ประเทศข้างเคียงทั้งไทยและไทยใหญ่ถือโอกาสเข้าทำการแทรกแซง แต่มอญก็ยังโชคดีที่มีกษัตริย์
ที่เข้มแข็งอย่างพญาอู่ จึงยังคงรักษาอาณาจักรไว้ได้ (สุภรณ์ ๒๕๔๑ :)

ผังเมืองเมะตะมะไม่ได้มี ๔ ประตูตามประเพณีของเมืองในยุคนั้น ด้านเหนือยาว
๑,๘๖๕ เมตร มีสองประตู ด้านตะวันตกยาว ๖๕๖ เมตร มี ๑ ประตู ด้านใต้ยาว ๑,๙๘๗ เมตร มี
๑๐ ประตู แต่ละประตูมีชื่อตามเมืองหรือจังหวัดที่หันหน้าออกไป ทั้งเมืองอยู่ในกำแพงยาว
๔,๕๐๐ เมตร ขอบเขตของอาณาจักร ไล่จากทิศตะวันตกห่างจากเมืองหลวง ๔๑ กิโลเมตร ทิศ
ตะวันตกเฉียงเหนือ ๒๕๖ กิโลเมตร ทิศเหนือ ๒๔๔ กิโลเมตร ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ๑๙๒
กิโลเมตร จรดเขตแดนเชียงใหม่ ทิศตะวันออก ๑๑๒ กิโลเมตร จรดแม่น้ำคะแดง (Khadaing) ทิศ
ตะวันออกเฉียงใต้ ๒๘๘ กิโลเมตร ทิศใต้ ๑๗๖ กิโลเมตร แต่ละทิศจะอยู่ในพื้นที่ของเมือง ๔ เมือง
ทำให้เมืองหลวงเมะตะมะอยู่ตรงกลางของเมืองทั้งหมด ๓๒ เมือง (เดิง) เมืองบิรวาร (ซา) อีก ๑๒
เมืองซึ่งจะอยู่ใกล้กับศูนย์กลางเพื่อปกป้องเมืองหลวง มีเชื้อพระวงศ์หรือบุคคลที่ภักดีต่อกษัตริย์
ปกครองอยู่ ลักษณะของผังอาณาจักรที่วางเมืองหลวงไว้ตรงกลางเช่นเดียวกับเมืองเมะตะมะนี้ ยัง
มีที่อาณาจักรพะสิมและหงสาวดี (Guillon 1999 : 162-164)

อาณาจักรหงสาวดี

อาณาจักรมอญในพม่าตอนล่างทั้งหมดสามารถรวมเป็นอาณาจักรเดียวกันได้เป็นครั้งแรกในสมัยของพระเจ้าราชาธิราช (Rajadhiraja พม่าเรียกว่า Razadarit พ.ศ. ๑๙๓๖-๑๙๖๔) ซึ่งครองราชย์ต่อจากพระบิดาคือพญาอู่ นอกจากจะทรงจัดการเกี่ยวกับการปกครองโดยการแบ่งการปกครองออกเป็น ๓๒ เมืองแล้ว ทรงสร้างสัมพันธมิตรกับอยุธยา จึงทำให้สามารถหันไปป้องกันอาณาจักรมอญจากการรุกรานของพม่าและไทยใหญ่ ตลอดรัชกาลของพระองค์มีแต่เรื่องราวของการทำสงคราม โดยเฉพาะอย่างยิ่งการขับเคี่ยวกับพม่าแห่งกรุงอังวะในสมัยของพระเจ้าฝรั่งมังฆ้อง (Minhkaung พ.ศ. ๑๙๔๔-๑๙๖๕) ซึ่งพยายามที่จะเอาชนะมอญให้ได้ แต่พระเจ้าราชาธิราชทรงใช้นโยบายยุยงให้อังวะกับรัฐต่าง ๆ ในไทยใหญ่แตกกัน เป็นการขยายขอบเขตของสงครามให้กว้างขวางออกไปจึงสามารถป้องกันอาณาจักรมอญไว้ได้ (สุภรณ์, ๒๕๔๑ : ๒๐)

อาณาจักรมอญในช่วงหลังของราชวงศ์เมาะตะมะ เป็นยุคแห่งความสงบและรุ่งเรืองทางวัฒนธรรมและการค้าขาย กล่าวได้ว่าเป็นยุคทองของมอญซึ่งกินเวลาระหว่าง พ.ศ. ๑๙๖๖-๒๐๔๒ โดยมีกษัตริย์ปกครองรวม ๘ องค์ ที่สำคัญคือ พระเจ้าฟ้ารว (Binnya Waru พ.ศ. ๑๙๘๙-๑๙๙๓) พระนางพญาท้าว (Bana Thaw) พม่าเรียก พระนางชินซอบู (Shinsawbu พ.ศ. ๑๙๙๖-๒๐๑๓) และพระเจ้าธรรมเจดีย์ (Dhammaceti พม่าเรียก Dammazedi พ.ศ. ๒๐๑๓-๒๐๓๕) เนื่องจากในระยะนั้นพม่าตกอยู่ในภาวะยุ่งเหยิงเกิดการจลาจลเพราะทรงการสู้รบกันเอง จึงได้มีการกวมมอญอีกเลย เปิดโอกาสให้มอญได้ทำการทะนุบำรุงประเทศอย่างเต็มที่ ทั้งความเจริญภายในและการติดต่อกับต่างประเทศ เมืองท่าที่สำคัญของมอญได้แก่ ซีเรียม (Syriam) พะสิม (Bassein) เมาะตะมะ (Martaban) และหงสาวดี (Pegu) โดยทำการค้าขายกับอินเดีย มะละกา และหมู่เกาะมาเลย์

พระเจ้าธรรมเจดีย์ทรงสร้างเมืองหงสาวดีใหม่ทางด้านตะวันตกของเมืองเดิม เนื่องจากยกเมืองเดิมให้พ่อค้าและชาวต่างชาติซึ่งได้ตั้งศูนย์กลางการค้าและร้านค้าต่าง ๆ ขึ้นมา (Guillon 1999: 173) เมืองใหม่ถูกสร้างขึ้นตามแผนผังของเมืองเก่า เป็นรูปสี่เหลี่ยม มี ๒๐ ประตู กำแพงเมืองติดกับคูเมืองที่มีแต่จะทะลุ หอรักษาการณ์บนป้อมมีหลังคาอาบสีทอง แต่ละประตูมีชื่อตามเมืองที่ขึ้นต่ออาณาจักรหงสาวดี ถนนกว้างมีต้นมะพร้าวอยู่สองข้างทาง และถนนจากประตูแต่ละด้านตัดตรงไปยังประตูด้านตรงข้าม ดังนั้นในเมืองจึงมีพื้นที่แบ่งเป็นสี่เหลี่ยม ๓๒ ผืน และอีก ๔ ผืนล้อมรอบผืนดินสี่เหลี่ยมที่อยู่ตรงกลาง ซึ่งเป็นที่ตั้งพระราชวังและเจดีย์ ทั้งบ้านเรือนและราชวังสร้างด้วยไม้ ผังเมืองนี้คล้ายกับสัญลักษณ์สวรรค์แบบชาวพุทธที่มีเทวดา ๓๓ หรือ ๓๒ องค์กับพระอินทร์ (ก็คือองค์กษัตริย์) อยู่ตรงกลาง (Guillon 1999: 192-193)

กรุงหงสาวดีนอกจากจะเป็นทั้งเมืองหลวงและเมืองท่าที่สำคัญแล้ว ยังกลายเป็นศูนย์กลางการค้าและสถานที่ท่องเที่ยวสำหรับพ่อค้าชาวต่างชาติ ซึ่งต่างก็ประทับใจในความงดงาม

และความเจริญรุ่งเรืองจนเป็นที่กล่าวขวัญถึงอย่างชื่นชม ดังจะเห็นได้จากบันทึกของ ลูโดวิโก ดี วาร์ธามา (Ludovico di Varthema) พ่อค้าชาวอิตาลี ซึ่งเข้ามาใน พ.ศ. ๒๐๔๘ ได้เขียนเกี่ยวกับหงสาวดีว่า เป็นเมืองใหญ่อยู่ใกล้ทะเล มีเรือเข้าออกมาก บ้านเรือนและพระราชวังก่อสร้างด้วยหินกับปูน (stone with lime) เป็นประเทศที่มีป่าไม้และช้างจำนวนมาก พระราชาทรงเครื่องประดับที่ทำด้วยทับทิมจำนวนมากและค่ามหาศาล สินค้าออกซึ่งนำความมั่งคั่งมาสู่ประเทศได้แก่ ครั่ง ไม้จันทน์ ฝ้าย ไหม และทับทิม

การเปิดเส้นทางเดินเรือจากยุโรปมายังตะวันออกโดยชาวโปรตุเกสใน พ.ศ. ๒๔๐๑ ทำให้ชาวยุโรปพากันเดินทางมายังประเทศต่าง ๆ ในภาคตะวันออกมากยิ่งขึ้น ใน พ.ศ. ๒๐๕๔ หลังจากที่โปรตุเกสยึดมะละกาได้แล้ว อัลฟองโซ เด อัลบูเกิร์ก (Alfonso de Albuquerque) ได้ส่งคนเข้าไปสืบสภาพความเป็นไปในตะนาวศรี เมะตะมะ และหงสาวดี และใน พ.ศ. ๒๐๖๒ เขาได้ส่งแอนโทนี คอร์เรีย (Anthony Correa) เข้ามาทำสัญญาทางการค้าในนามของโปรตุเกสกับเจ้าเมืองเมะตะมะ ตามสัญญานั้นมอญอนุญาตให้พ่อค้าชาวโปรตุเกสเข้ามาทำการค้าได้ที่เมืองเมะตะมะและหงสาวดี พร้อมกันนั้นโปรตุเกสก็ได้ตั้งศูนย์การค้าขึ้นที่เมะตะมะด้วย (สุภรณ์, ๒๕๔๑ : ๒๑)

การค้าของมอญในระยะนี้ส่วนใหญ่จึงเป็นการค้าทางทะเลกับชาวต่างประเทศทั้งในเอเชียและยุโรป ซึ่งนำความมั่งคั่งมาสู่หงสาวดี เมะตะมะ และตะนาวศรีอย่างมาก ส่วนการค้าภายในภูมิภาคมีน้อย เพราะสถานการณ์ในพม่าตอนเหนือไม่สงบ

"อาณาจักรทั้งสาม" ของมอญยุคกลางเจริญรุ่งเรืองได้ด้วยเมืองท่าสามแห่งคือ เมะตะมะ สิเรียม และพะสิม เมืองท่าเหล่านี้ติดต่อกับอินเดียตอนเหนือ (เบงกอล) อินเดียตะวันออกเฉียงใต้ (โคโรมันเดล) อินเดียตะวันตกเฉียงใต้ (มะละบาร์) ศรีลังกา มะละกา อะเจย์ บอร์เนียว ดังเกีย และจีนตอนใต้ โดยพะสิมค้ากับอินเดีย มะละกา และหมู่เกาะทั้งหลาย โดยเฉพาะรับสิ่งทอมาจากเบงกอล รวมทั้งเป็นจุดผ่านการค้าระหว่างจีนกับอินเดียด้วย เมะตะมะจะนำเข้าไม้จันทน์ เครื่องเคลือบจีน การบูรจากบอร์เนียว และพริกไทยสุมาตรา ส่งออกไม้สักสำหรับต่อเรือ (ไปยังอินเดีย) และดีบุก สินค้าที่ผลิตได้โดยทั่วไปของกรุงหงสาวดีคือ ทอง เงิน ทับทิม นิล ชะมด ก่ำยาน ดีบุก ตะกั่ว ทองแดง ข้าว เหล้าขาว และน้ำตาล (Guillon 1999: 184)

นอกจากนี้กรุงหงสาวดียังเป็นเมืองท่าเสรี พ่อค้าสามารถจะค้าสินค้าได้ทุกชนิด ตรงข้ามกับเมืองอ่าวที่ทำเช่นนี้ไม่ได้ พ่อค้าชาวต่างชาติจะมีพ่อค้ามอญเป็นตัวกลางในการค้าขาย เอมมานูเอล กียอง คิดว่า ชุมชนพ่อค้าจากกรุงหงสาวดีที่มีอยู่ในมะละกา อะเจย์ และเมืองท่าต่าง ๆ ของอินเดีย ตามบันทึกของนักเดินทางชาวต่างชาติ ไม่น่าจะเป็นชาวมอญแท้ ๆ เพราะมอญเป็นชาวพุทธที่ไม่นิยมการข้องเกี่ยวกับการเงิน จึงคาดว่าบรรดาพ่อค้าคนกลางหลักในพุทธศตวรรษที่ ๒๐ และ ๒๑ คงจะเป็นชาวอินเดีย โดยได้คำนวณหน้าร้อยละ ๒

สินค้าที่มีชื่อเสียงที่ผลิตเฉพาะที่กรุงหงสาวดีคือ ไหมเกาะตะมะ ใช้ใส่น้ำ เหล้า และน้ำมัน ที่จริงมีไหมสามชนิดออกจากเกาะตะมะคือ (๑) เครื่องเคลือบเงินจากยูนนานไปยังอินเดีย (๒) เครื่องเคลือบเงาสวรรคโลกจากไทยไปชาว บอร์เนียว และฟิลิปปินส์ (๓) ไหมเกาะตะมะผลิตที่เมืองทะเล (ปัจจุบันคือ ตวันเต Twante) และที่พะสิม ไหมเหล่านี้ถูกเคลือบเงาสองในสาม (หรือบางครั้งไม่ได้เคลือบเงาเลย) มีหูหิ้วสองข้าง รูปร่างทรงรี มีความสูง ๖๐-๙๘ เซนติเมตร ไหมเกาะตะมะเหล่านี้ยืนยันว่ามอญยุคกลางมีบทบาทเป็นสถานีขนถ่ายสินค้าระหว่างจีน อินเดีย และโลกอาหรับมานาน ก่อนที่ชาวยุโรปจะพยายามแสดงบทบาทที่นั่น (Guillon 1999: 187-189)

ส่วนความเจริญทางด้านศาสนานั้น ปรากฏว่าพระเจ้าแผ่นดินที่ปกครองหงสาวดีในยุคนี้นับแต่ไผ่พระทัยในการศาสนา โดยเฉพาะพระนางพญาท้าวและพระเจ้าธรรมเจดีย์ได้ทะนุบำรุงพุทธศาสนาให้รุ่งเรือง บริจาคทรัพย์สิ่งของมีค่าและเครื่องประดับเพื่อใช้ในการบูรณะและตกแต่งเจดีย์ชเวดากอง จนกระทั่งมีลักษณะดังปรากฏในปัจจุบัน นับเป็นพุทธสถานที่สำคัญและมีชื่อเสียงที่สุดในพม่า และพญาท้าวยังได้บริจาคทาสเชลยชายหญิงจำนวน ๕๐๐ คนให้เป็นข้าวัด ส่วนพระเจ้าธรรมเจดีย์นั้นก็ได้ทำการชำระสมณวงศ์ นอกจากจะส่งสมณทูตไปพุทธคยาในเบงกอลเพื่อจำลองแบบวัดมาใช้สร้างในหงสาวดีแล้ว ยังได้ส่งทูตไปลังกา ซึ่งส่งผลให้เกิดการปฏิรูปศาสนาทั้งในด้านพิธีกรรมและวินัยสงฆ์ โดยมีศูนย์กลางอยู่ที่พัทธสีมาภัลยาณี (Kalyanithein) ใกล้เมืองหงสาวดี ซึ่งได้ใช้เป็นสถานที่สำหรับบวชพระด้วย และพระเจ้าธรรมเจดีย์ยังได้เชิญพระสงฆ์จากประเทศใกล้เคียงให้เข้ามาทำการบวชอีกครั้งหนึ่งที่สีมาภัลยาณี ทำให้พิธีกรรมการบวชในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้มาตรฐานเป็นแบบเดียวกัน เรื่องราวเกี่ยวกับการปฏิรูปดังกล่าว พระเจ้าธรรมเจดีย์ได้สั่งให้จารึกลงบนแท่งหิน ๑๐ แท่ง เรียกว่า จารึกภัลยาณี (สุภรณ์, ๒๕๔๑ : ๒๓)

ในด้านการปกครอง กษัตริย์ในช่วงนี้ที่สำคัญคือ พระเจ้าฟ้ารั่ว ผู้มีชื่อเสียงในความสามารถในการปกครองและลงโทษผู้กระทำผิดอย่างเด็ดขาด ทำให้บ้านเมืองอยู่ในความสงบ อาชญากรรมลดน้อยลงเพราะเช็ดขยาตในความเจียบขาดของพระองค์ และพระเจ้าธรรมเจดีย์ผู้ได้ชื่อว่าเป็นนักปกครองที่ดีเยี่ยม ผลงานของพระองค์ในด้านนี้ได้แก่การรวบรวมหลักระเบียบการปกครองของพระองค์เรียกว่า ธรรมเจดีย์เพียดัง (Dammazedi pyatton) และการแปลตำรากฎหมายของพระเจ้าฟ้ารั่ว (หรือ วาการุธรรมศาสตร์ (Wagaru dhammathat) ออกเป็นภาษาพม่า

ความเจริญของมอญในยุคนี้นับลดลงพร้อม ๆ กับราชวงศ์เมาะตะมะเพราะถูกพม่าแห่งราชวงศ์ดองอูรุกราน และถูกรวมเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรพม่าอีกครั้งหนึ่งใน พ.ศ. ๒๐๘๒ พระเจ้าตะเบ็งชเวตี้ (Tabinshwehti พ.ศ. ๒๐๗๔-๒๐๙๓) ทรงมีนโยบายที่จะสมานไมตรีกับมอญและรวมมอญกับพม่าเข้าเป็นชาติเดียวกัน พระองค์ทรงผูกน้ำใจชาวมอญโดยการรับอารยธรรมต่าง ๆ จากมอญมาใช้ในพม่า รับชาวมอญเข้ารับราชการในกองทัพ ให้ดำรงตำแหน่งหน้าที่สำคัญ ๆ

ตลอดจนเป็นที่ปรึกษาของพระองค์ ยิ่งไปกว่านั้นยังมีสนมเป็นมอญอีกด้วย และยังได้ย้ายราชธานีมาอยู่ที่กรุงหงสาวดี

แต่พอสิ้นรัชกาลของพระองค์ มอญก็ต้องประสบกับความเดือดร้อนภายใต้การปกครองของกษัตริย์องค์ใหม่คือ พระเจ้าบุเรงนอง (Bayinnaung พ.ศ. ๒๐๙๔-๒๑๒๕) แม้ว่าพระองค์จะยังคงยึดถือนโยบายและปฏิบัติต่อชาวมอญเช่นเดียวกับพระเจ้าตะเบ็งชเวตี้ แม่ทัพใหญ่และข้าราชการสำคัญ ๆ ตลอดจนที่ปรึกษาของพระองค์ยังคงเป็นชาวมอญ แต่จากการที่พระองค์ทรงฝักใฝ่ในการสงครามเพื่อแผ่พระราชอาณาเขตและสร้างจักรวรรดิอันยิ่งใหญ่ให้แก่พม่า ทำให้ต้องเกณฑ์ชาวมอญเข้าในกองทัพเป็นจำนวนมากอยู่เสมอ ๆ และทั้ง ๆ ที่พระองค์ทรงออกพระราชกฤษฎีกาห้ามเกณฑ์แรงงานในระหว่างเดือนมิถุนายนถึงเดือนกันยายน ซึ่งเป็นช่วงเวลาการเพาะปลูก แต่สงครามซึ่งบ่อยครั้งกินเวลาตลอดฤดูฝนทำให้พระองค์ไม่สามารถปฏิบัติตามพระราชกฤษฎีกานั้นได้ ผลที่ตามมาคือความอดอยาก ดังเช่นใน พ.ศ. ๒๑๑๐ เกิดภาวะข้าวยากหมากแพงในหัวเมืองมอญ เนื่องจากทุ่งนาที่เคยอุดมสมบูรณ์ถูกทอดทิ้งให้รกร้างเพราะขาดคนเข้าไปทำการเพาะปลูก พวกมอญได้ก่อการจลาจลขึ้น แต่ก็ถูกปราบอย่างรุนแรง ความไม่พอใจของมอญที่มีต่อพม่าได้ทวีขึ้นเนื่อง ๆ เพราะกษัตริย์พม่าองค์ต่อ ๆ มาปกครองมอญอย่างกดขี่ และยังบีบคั้นในเรื่องภาษีและการเกณฑ์แรงงานในกิจการต่าง ๆ ทั้งในยามสงบและยามสงคราม เป็นเหตุให้มอญก่อการจลาจลอยู่เนือง ๆ ครั้นเมื่อถูกพม่าปราบหนัก ๆ เข้า ก็พากันอพยพเข้าสู่ประเทศไทย การอพยพใหญ่ของชาวมอญไปยังประเทศไทยเป็นครั้งแรก ใน พ.ศ. ๒๑๓๘ หลังจากเมืองพะลิมก่อกบฏแต่ถูกปราบปรามอย่างนองเลือด (Guillon 1999: 194)

พ.ศ. ๒๒๐๔ กษัตริย์พม่าแห่งอังวะ พระเจ้าปิงดาเลขอให้เจ้าชายมอญแห่งเกาะตะมะส่งกองทัพไปช่วยรบกับจีน กองทหารมอญ ๓,๐๐๐ นายกลับหนีทัพมาเกาะตะมะเพื่อก่อการขบถ แต่ทหารหนีทัพถ้าถูกจับได้จะถูกเผาทั้งเป็น ดังนั้นพวกขบถจำนวนมากจึงหนีเข้าแดนไทย ซึ่งกษัตริย์ไทยสมเด็จพระนารายณ์ส่งเจ้าชายมอญมารับผู้อพยพหนึ่งหมื่นคน

ในที่สุดตอนปลายราชวงศ์ตองอู ขณะที่พม่าต้องเผชิญทั้งศึกฮ่อและสงครามกับไทย มอญก็ถือโอกาสรวบรวมกำลังและประกาศอิสรภาพใน พ.ศ. ๒๒๘๓ ภายใต้การนำของสมิงทอพุทธเกซี (Smin Htaw Buddhaketi พ.ศ. ๒๒๘๓-๒๒๙๐) (สุภรณ์, ๒๕๔๑ : ๒๔) พระองค์ขึ้นมาเป็นกษัตริย์ด้วยสถานการณ์บังคับ แม้ว่าจะได้รับความนิยมและสามารถรวบรวมพม่าตอนล่างได้อย่างรวดเร็ว แต่ไม่มีความสามารถพอที่จะก่อตั้งราชวงศ์ หรือไม่มีความทะเยอทะยานที่ยิ่งใหญ่ใด ๆ เลย หลังจากที่ตั้งมั่นที่หงสาวดีได้อีกครั้งหนึ่งแล้ว มอญก็คิดการใหญ่ที่จะขยายอาณาเขตออกไปทางเหนือ เพื่อทำลายล้างอาณาจักรพม่าที่อังวะ ซึ่งกำลังอ่อนแอ เข้ายึดแปร (Prome) และตองอูไว้ได้อย่างรวดเร็ว และรวมดินแดนทางใต้เข้าไว้ในอำนาจด้วย ใน พ.ศ. ๒๒๘๕ ได้รุกขึ้นไปตามลุ่มน้ำอิรวดีจนกระทั่งถึงอังวะ โดยได้รับความช่วยเหลือทั้งด้านกำลังและอาวุธปืนจากนักผจญภัยชาว

ฮอลันดาและโปรตุเกสที่เข้ามาในขณะนั้น แต่ก็ล้มเหลวในการโจมตีกรุงอังวะและเสียหายอย่างหนัก สมิงทอพูทเกซีจึงสละราชบัลลังก์ ใน พ.ศ. ๒๒๙๐

พญาทะละ (Binnya Dala พ.ศ. ๒๒๙๐-๒๓๐๐) ขึ้นครองอำนาจแทนสมิงทอพูทเกซี ได้รับความช่วยเหลือจากฝรั่งเศสที่ปอนดิเชอรี ส่งปืนใหญ่และปืนคาบศิลาจำนวนมากมาให้ จึงได้ทำการขยายอาณาเขตต่อไป ยึดได้จากเซ (Kyaukse) ใน พ.ศ. ๒๒๙๔ และกรุงอังวะในเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๒๙๕ ชัยชนะของมอญดังกล่าวทำให้ดูเหมือนว่ามอญกำลังจะตั้งจักรวรรดิของตนขึ้นใหม่โดยรวมพม่าเข้าไว้เป็นส่วนหนึ่งของจักรวรรดิ แต่มอญกลับนำกำลังส่วนใหญ่สองในสามกลับกรุงหงสาวดี เหลือกำลังส่วนน้อยไว้ ซึ่งไม่เพียงพอในการควบคุมเขตแดนพม่าเหนือ

แต่ในขณะที่พม่าเพียงพม่าเจ็บบจะเสียชาติบ้านเมืองนั้นก็ยังมีผู้รักชาติคนหนึ่งแห่งเมืองมุกโซโบ (Moksobomyo) คือ อลองพญา นำสมัครพรรคพวกเข้าตีกองทหารมอญที่ยกมายังมุกโซโบเพื่อบังคับให้คืนน้ำสาบานแตกยับเยิน แม้มอญจะส่งกำลังมาเพิ่มเติมแต่ก็พ่ายแพ้กลับไปทุกครั้ง และในเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๒๙๕ มอญก็ต้องค่อย ๆ ถอยออกจากที่มั่นทางเหนือ อลองพญาตั้งตนเป็นกษัตริย์ที่เมืองชเวโบ (ชื่อใหม่ขอมุกโซโบ) และในที่สุด พ.ศ. ๒๒๙๗ พระเจ้าอลองพญาก็ยึดพม่าตอนบนไว้ได้ทั้งหมด และลงมาถึงเมืองละเกิง ซึ่งพระองค์เปลี่ยนชื่อใหม่ว่า “ย่างกุ้ง” แปลว่า “สิ้นสุดการต่อสู้” จากนั้นพระเจ้าอลองพญาจึงได้ยกกำลังกองทัพลงมาล้อมเมืองพะสิม และยึดได้ในเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๒๙๘ โดยใช้อาวุธปืนที่ยึดได้จากเรือฝรั่งเศสที่ส่งมาช่วยมอญ สุดท้ายได้เข้าปราบมอญที่กรุงหงสาวดีโดยใช้เล่ห์กล และได้ดินแดนมอญทั้งหมดไว้ในอำนาจโดยเด็ดขาดใน พ.ศ. ๒๓๐๐ พม่าได้เผาทำลายเมืองอย่างราบคาบและสังหารชาวมอญอย่างโหดเหี้ยม จนชาวมอญยังจดจำและเล่าขานความสูญเสียมาจนถึงปัจจุบัน มอญจึงถูกรวมเข้าเป็นส่วนหนึ่งของพม่าตั้งแต่นั้นมาโดยไม่มีโอกาสฟื้นตัวได้อีกจนกระทั่งปัจจุบัน (สุภรณ์, ๒๕๔๑ : ๒๕)

สุภรณ์ โอเจริญ เห็นว่า การที่อาณาจักรมอญต้องล้มลุกคลุกคลานอยู่เสมอ จนกระทั่งสูญเสียอาณาจักรโดยสิ้นเชิงแก่พม่า กลายเป็นชนชาติที่ไม่มีประเทศของตนเอง ทั้ง ๆ ที่มอญเคยเป็นชนชาติที่เจริญที่สุดชาติหนึ่งในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นั้นหากพิจารณาจากเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์จะเห็นได้ว่า สาเหตุแห่งความเสื่อมดังกล่าวมาจะเนื่องมาจากปัจจัยทั้งภายในและภายนอก ดังนี้ คือ

๑. การขาดการรวมพลังที่ต่อเนื่องในการสร้างชาติ ทำให้มอญไม่สามารถสร้างจักรวรรดิของตนเองให้ยิ่งใหญ่ดังเช่น เขมร พม่า หรือไทย ทั้ง ๆ ที่ตั้งอยู่ในบริเวณที่ได้เปรียบกว่าพม่า คืออุดมสมบูรณ์กว่าและอยู่ติดทะเล และยังมีวัฒนธรรมและอารยธรรมสูงกว่า ดังจะเห็นได้ว่า มอญไม่มีประวัติศาสตร์ของการรวมเป็นบ้านเมืองที่ยาวนานต่อเนื่องกัน เนื่องจากไม่บ่อยครั้งนักที่มอญจะมีกษัตริย์ที่เข้มแข็งและมีความสามารถในการรวมกำลัง เพื่อสร้างความมั่นคงให้กับอาณาจักร

การรวมตัวของชาวมอญจึงมักเกิดขึ้นเป็นครั้งคราวในช่วงระยะเวลาสั้น ๆ ภายใต้การนำของ กษัตริย์ที่เข้มแข็ง เช่น พระเจ้าฟ้ารั่ว พระเจ้าราชาธิราช เป็นต้น มอญจึงไม่เคยที่จะรุกขึ้นไปตามลำ น้ำอิรวดีหรือแม้แต่จะรุกเข้าไปยังอารกัน คงรวมกันอยู่เฉพาะบริเวณที่ราบปากแม่น้ำหรือบริเวณ พม่าตอนล่างเท่านั้น ส่วนเหนือสุดของอาณาจักรมอญคือหงสาวดี ดังนั้นมอญจึงเป็นอาณาจักร เล็ก ทำให้ถูกรุกรานจากอาณาจักรข้างเคียงได้ง่าย

๒. การขาดความสามัคคี ทำให้ขาดความร่วมมือร่วมใจกันสร้างประเทศชาติของตนให้ยิ่งใหญ่และเป็นปึกแผ่น ดังจะเห็นได้ว่า อาณาจักรมอญในพม่าตอนล่างมิได้รวมกันอยู่ภายใต้ผู้นำ คนเดียว แต่แยกกันอยู่และเป็นอิสระไม่ขึ้นต่อกัน โดยต่างมีผู้นำหรือกษัตริย์ของตนเอง เช่น สะเทิม หงสาวดี เป็นต้น ซึ่งก่อให้เกิดการแข่งขันชิงดีชิงเด่นกัน เป็นเหตุให้ถูกทำลายได้ง่าย แม้ในสมัยที่ พระเจ้าฟ้ารั่วสถาปนาอาณาจักรขึ้นใหม่ใน พ.ศ. ๑๘๓๐ ก็มีได้อำนาจอครอบคลุมมอญในพม่า ตอนล่างทั้งหมด นอกจากนี้ตลอดระยะเวลาที่ดำรงความเป็นเอกราชอยู่นั้นปรากฏว่ามีการแย่งชิง ราชสมบัติกันเสมอ ๆ โดยเฉพาะหลังราชกาลพระเจ้าฟ้ารั่วจนกระทั่งถึงรัชกาลพญาอู่ มีการลอบ ปลงพระชนม์พระเจ้าแผ่นดินเพื่อชิงบัลลังก์ทุกรัชกาล ทำให้บ้านเมืองอยู่ในความไม่สงบ เกิดความ ระส่ำระสายเพราะเปลี่ยนผู้นำบ่อย ประชาชนแตกแยก ขาดความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ทำให้ ประเทศข้างเคียงถือโอกาสเข้าโจมตี

๓. ขาดกำลังคน ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่งในการเสริมสร้างกำลังและความมั่นคงให้ แก่ประเทศชาติ จำนวนประชากรในประเทศซึ่งมีน้อยอยู่แล้วเมื่อเทียบกับพม่าและไทย ยังถูกลด จนวนลงอีกด้วยสาเหตุ ๓ ประการคือ

ก. ถูกพม่าสังหารหมู่เป็นจำนวนมากเสียหลายคราว ในสมัยที่ตกอยู่ใต้อำนาจของพม่า เช่น ในสมัยพระเจ้าปิงดาเลแห่งอังวะ พม่าได้เกณฑ์มอญเมืองเมาะตะมะไปช่วยรบศึกฮ่อ แต่ มอญไม่เต็มใจจึงพากันหลบหนี โทษของการขัดขืนคำสั่งครั้งนั้นคือการเผาหมู่บ้านทั้งเป็น นอกจากนี้ มอญยังเสียชีวิตเป็นจำนวนมากในการก่อการกบฏ เพราะทุกครั้งจะถูกพม่าปราบอย่างรุนแรง

ข. อพยพเข้าสู่ประเทศไทย เมื่อมอญไม่สามารถทนการบีบคั้นของพม่าได้ หรือหลังจาก ที่ก่อการกบฏขึ้นแล้ว เห็นว่าจะต้านกำลังของพม่าไม่ได้ก็มักจะพากันอพยพเข้าสู่ประเทศไทย ซึ่งมี หลายคราวและคราวละมาก ๆ

ค. ถูกเกณฑ์ให้ร่วมทำสงคราม บางครั้งก็อยู่ในกองทัพพม่า บางครั้งก็อยู่ในกองทัพไทย สุดแต่ว่าจะตกอยู่ใต้อำนาจของฝ่ายใด แต่ส่วนมากแล้วมักจะร่วมอยู่ในกองทัพพม่ายกมารบกับ ไทย เช่น ในสมัยพระเจ้าตะเบงชเวตี้ พระเจ้าบุเรงนอง เป็นต้น เป็นเหตุให้ล้มตายไปมาก

ในขณะที่กำลังของมอญลดลงด้วยสาเหตุต่าง ๆ ดังกล่าว พม่ากลับได้เปรียบในเรื่องนี้ เพราะมีคนอพยพจากทางเหนือเข้ามาสมทบอยู่เสมอทำให้มีกำลังเพิ่มมากขึ้น และจะเห็นได้ว่า สาเหตุแห่งความพ่ายแพ้ของมอญครั้งสุดท้ายที่สำคัญ คือ ความเสียเปรียบในด้านกำลังคนนั่นเอง

๔. การขาดผู้นำที่มีความสามารถในการเสริมสร้างความมั่นคงและเป็นปึกแผ่นให้แก่อาณาจักรอย่างต่อเนื่อง แม้ว่าในบางสมัยมอญจะมีกษัตริย์ที่สามารถและมีชื่อเสียง เช่น พระเจ้าฟ้ารั่ว ผู้กู้อิสรภาพและสถาปนาอาณาจักรมอญ แต่รัชกาลของพระองค์ก็ยืนยาวเพียง ๙ ปี หลังสมัยของพระองค์บ้านเมืองก็ตกอยู่ในความวุ่นวาย มีการแย่งชิงราชสมบัติกันเสมอ ๆ ทำให้อาณาจักรไม่มั่นคง หรือพระเจ้าธรรมเจดีย์ กษัตริย์นักปกครองซึ่งเป็นสมัยที่มอญมีความรุ่งเรืองสูงสุดทั้งด้านวัฒนธรรมและการค้า แต่พอสิ้นรัชกาล มอญก็เสื่อมลงจนถูกพม่าแห่งราชวงศ์ดองอูเข้ายึดครอง และแม้ว่าปลายสมัยราชวงศ์ดองอู มอญจะสามารถฟื้นตัวเป็นอิสระได้อีกครั้งหนึ่งและมีโอกาสดีขึ้นไปถึงอังวะ แต่ก็ไม่สามารถรักษาไว้ได้ กลับถูกพระเจ้าอลองพญาตีกลับให้ถอยร่นลงมาและพ่ายแพ้ไปในที่สุด ซึ่งสาเหตุหนึ่งก็เนื่องมาจากการขาดผู้นำที่สามารถในการวางแผนที่รอบคอบ เพราะแทนที่มอญจะสร้างความมั่นคงแก่อาณาจักรที่เพิ่งจะแยกตัวเป็นอิสระ กลับรับยกไปตีพม่าทั้ง ๆ ที่มีกำลังไม่เข้มแข็งพอ

๕. การที่มอญตั้งบ้านเรือนอยู่ระหว่างชน ๒ กลุ่ม ที่กำลังสถาปนาอาณาจักรสำคัญขึ้น คือ พม่าและไทย ทำให้ดินแดนมอญเป็นจุดยุทธศาสตร์ของ ๒ อาณาจักรในยามที่มีความขัดแย้งกัน และเนื่องจากมอญเป็นอาณาจักรเล็กและไม่มีอำนาจ จึงไม่สามารถดำเนินนโยบายเป็นกลางและอยู่เป็นอิสระโดยลำพังได้ ดังนั้นมอญจึงมักถูกรุกรานจากทั้ง ๒ ฝ่าย เพื่ออาศัยเป็นกำลังในกองทัพและใช้เป็นสะพานไปทำสงครามกับอีกฝ่ายหนึ่ง เท่ากับว่ามอญต้องมีส่วนร่วมในการสงครามระหว่างพม่ากับไทยทุกครั้ง ส่งผลให้กำลังของมอญลดน้อยถอยลง บ้านเมืองอยู่ในภาวะของสงคราม ขาดเสถียรภาพ ต้องตกอยู่ในองนาจของพม่าบ้าง ไทยบ้าง โอกาสที่จะฟื้นตัวเป็นอิสระเพื่อสร้างชาติก็หายาก เพราะขาดกำลัง ความเข้มแข็ง และการรวมตัว

นอกจากนี้วิถีนโยบายของอังกฤษที่เข้าไปอยู่ในพม่า และดำเนินนโยบายเกี่ยวกับมอญเพื่อผลประโยชน์ทางการค้า ยังส่งผลให้มอญกับพม่ามีปัญหาขัดแย้งกันและนำไปสู่การสู้รบกันที่สุดใน

หลังการทำลายล้างกรุงหงสาวดี พม้าย้ายศูนย์กลางการตัดสินใจในพม่าตอนล่างมาที่เมืองย่างกุ้ง แต่ใน พ.ศ. ๒๓๖๗ กองเรืออังกฤษก็รุกรานพม่าตอนล่างและยึดกรุงย่างกุ้งโดยการจู่โจม อังกฤษหวังว่ามอญคงจะช่วยอังกฤษรบพม่า แต่พวกมอญก็ไม่ได้ช่วยอังกฤษให้รุกขึ้นไปเหนือดินดอนปากแม่น้ำ อย่างไรก็ตาม ในปีต่อมาอังกฤษก็ยึดเมืองแปรได้ รวมทั้งสิริเยม เมาะตะมะ เยทวาย มะริด และยะไข่

พวกมอญแห่งดินดอนปากแม่น้ำฉวยโอกาสลุกขึ้นต่อต้านพม่า แต่หลังลงนามสนธิสัญญายันดาโบกันในปี พ.ศ. ๒๓๖๙ แล้ว พม่าก็หันไปทำลายหมู่บ้านของพวกกบฏทั้งหมด ชาวมอญหนึ่งหมื่นคนหนีไปพึ่งอาณานิคมของอังกฤษแห่งใหม่ที่ตะนาวศรี ซึ่งมีมะละแหม่งเป็นเมืองหลวง (Guillon 1999: 209)

การกบฏของมอญครั้งสุดท้ายใน พ.ศ. ๒๓๘๑ ได้ถูกปราบโดยกษัตริย์พม่าแห่งอมรปุระ พระเจ้าธีรวดี (Therawaddy) และในที่สุดพม่าก็ถูกอังกฤษยึดได้ทั้งหมดใน พ.ศ. ๒๔๙๕

การยึดครองพม่าของอังกฤษจนกระทั่งถึงสงครามโลกครั้งที่สอง เป็นเวลาที่สงบสุขกว่าหนึ่งศตวรรษทำให้ประชากรมอญในพม่าตอนล่างเติบโตขึ้นอย่างรวดเร็วหลายเท่าตัว อยู่กันตามหมู่บ้านกระจัดกระจาย ซึ่งยังคงอนุรักษ์ประเพณี ภาษา และความเชื่อต่าง ๆ ไว้

มอญในพม่าปัจจุบัน

ปัจจุบันจะพบชุมชนมอญในพม่าได้ในรัฐมอญและกะเหรี่ยง ในภาคตะนาวศรีและพะโค เช่นเดียวกับในกรุงย่างกุ้งและมันตะเล ประชากรมอญในย่างกุ้งกระจุกตัวอยู่รอบ ๆ ตำบลบาฮาน ส่วนใหญ่เป็นผู้มาพักชั่วคราว

เกาะบิลู (ภาษามอญเรียก เกาะ ขมาง) ในรัฐมอญมีประชากรผสมกันทั้งชุมชนพม่าและมอญ เมืองมะละแหม่ง ซึ่งเป็นเมืองหลวงของรัฐมอญ ตั้งขึ้นในปี ค.ศ. ๑๙๗๔ (พ.ศ. ๒๕๑๗) มีประชากรส่วนใหญ่เป็นชาวพม่า ไทยใหญ่ กะเหรี่ยง อินเดีย และมอญ อาศัยอยู่ด้วยกัน ถิ่นฐานของชาวมอญจะอยู่ตามริมชายฝั่งและที่อื่น ๆ ทั่วทั้งรัฐ เนือเมืองแยง (Gyain) อยู่ติดกับหมู่บ้านกะเหรี่ยง

ในรัฐกะเหรี่ยง หมู่บ้านมอญจะอยู่ตามทางไปเกาะเกรก และตามพื้นที่ตรงขึ้นไปยังด่านเจดีย์สามองค์ (Bauer 1990: 19)

ในภาคตะนาวศรี ถิ่นฐานของมอญจะอยู่ตามทางลงไปยังทวาย มอญจากทวายได้ไปตั้งรกรากใหม่ในพะโค เช่นเดียวกับในย่างกุ้ง และเมื่อเร็ว ๆ นี้ในมันตะเล ในปัจจุบันการเคลื่อนย้ายภายในมอญสูง จึงยากที่จะกำหนดจำนวนผู้อยู่อาศัยประจำกับผู้ที่พักชั่วคราวในเมือง (Bauer 1990: 21)

บทที่ ๒ จากมอญสยามสู่ไทยสมัย

มอญอพยพสู่ประเทศไทย

การอพยพของชาวมอญเข้าสู่ประเทศไทย ปรากฏเป็นหลักฐานครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๑๒๗ หลังจากที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงประกาศอิสรภาพ ณ เมืองแครง และมีการอพยพต่อมาอีกหลายคราว จนกระทั่งถึง พ.ศ. ๒๓๖๗ ซึ่งเป็นปีที่อังกฤษเริ่มทำสงครามกับพม่า การอพยพครั้งสำคัญ ๆ มีด้วยกันทั้งหมด ๔ ครั้ง คือ ครั้งแรก ในสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ครั้งที่สอง ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ครั้งที่สาม ในสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช และ ครั้งที่สี่ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (สุพรรณ ๒๕๑๙ : 40-41)

สมัยกรุงศรีอยุธยา

แผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชา (พ.ศ. ๒๑๑๒-๒๑๓๓)

การอพยพของชาวมอญเข้าสู่ประเทศไทยที่มีบันทึกเป็นทางการครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๑๒๗ หลังจากสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงประกาศอิสรภาพ ณ เมืองแครง สืบเนื่องมาจากการที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชเสด็จยกกองทัพไปช่วยพระเจ้าหงสาวดีนันทบุเรงดีเมืองอังวะที่เป็นกบฏ แต่พระเจ้าหงสาวดีได้วางอุบายให้พระมหาอุปราชาอยู่รักษาเมืองหงสาวดีและคิดหาทางกำจัดสมเด็จพระนเรศวรมหาราชให้ได้ พระมหาอุปราชาได้ให้พญามอญ ๒ คน คือ พญาเกียรติ พญารามพระราม เป็นข้าหลวงลงมาคอยรับสมเด็จพระนเรศวรมหาราชที่เมืองแครง และสั่งกำชับเป็นความลับ ให้พญามอญทั้งสองคุมสมัครพรรคพวกเข้าตีกระหนาบกองทัพสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทางด้านหลังเมื่อพระมหาอุปราชายกเข้าตีข้างหน้า และช่วยกันกำจัดสมเด็จพระนเรศวรมหาราชให้ได้ แต่พญาเกียรติ พญาพระราม เมื่อมาถึงเมืองแครง ได้มาเปิดเผยความลับนั้นแก่พระมหาเถรคันฉ่องผู้เป็นอาจารย์และพรรคพวกของตน ชาวเมืองแครงซึ่งเกลียดชังพม่าเพราะถูกกดขี่มานานพากันเข้าข้างสมเด็จพระนเรศวรมหาราช

เมื่อสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเสด็จมาถึงเมืองแครง พระมหาเถรคันฉ่องจึงทูลเตือนให้รู้พระองค์ และได้เกลี้ยกล่อมให้พญาเกียรติ พญาพระราม ยอมสวามิภักดิ์ ทูลความจริงให้ทรงทราบทุกประการ สมเด็จพระนเรศวรมหาราชจึงทรงประกาศอิสรภาพและเลิกเป็นไมตรีกับพม่า แล้วจึงจัดกองทัพเพื่อยกไปหงสาวดี ปรากฏว่ามีพวkmอญเข้าร่วมในกองทัพด้วยเป็นจำนวนมาก แต่ยังไม่ทันจะถึงหงสาวดีก็ได้ข่าวว่า พระเจ้าหงสาวดีรับชนะเมืองอังวะและกำลังจะยกกองทัพ

กลับมา สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงเห็นว่ายังไม่สามารถจะตีหงสาวดีในเวลานั้นได้ จึงเสด็จยกทัพกลับและได้พาครอบครัวไทยที่พม่ากวาดต้อนไปเมื่อคราวเสียกรุง พ.ศ. ๒๑๑๒ กลับมาด้วย

เมื่อสมเด็จพระนเรศวรมหาราชกลับมาถึงเมืองแครง จึงได้ทรงชักชวนพระมหาเถรคันฉ่อง พญาเกียรติ พญาพระราม ให้เข้ามาอยู่ในกรุงศรีอยุธยาด้วยกัน ซึ่งพระมหาเถรคันฉ่อง พญาเกียรติ พญาพระราม ก็ได้พาพรรคพวกชาวมอญเข้ามาด้วยจำนวนมาก โปรดให้นำทัพผ่านหัวเมืองมอญลงมาทางใต้เข้าทางด้านเจดีย์สามองค์ ตรงมายังกรุงศรีอยุธยา

สมเด็จพระมหาธรรมราชา ได้ทรงตั้งพระมหาเถรคันฉ่องเป็นพระสังฆราชา เจ้าคณะฝ่ายรามัญในราชอาณาจักร ส่วนพระสงฆ์รามัญที่ติดตามมาด้วยก็โปรดเกล้าฯ ให้เป็นพระราชาคณะและพระครูตามฐานานุกรมอยู่ตามอารามต่าง ๆ และได้โปรดเกล้าฯ ให้พญาเกียรติ พญาพระราม มีตำแหน่งยศชั้นพระยาพานทอง และให้เป็นหัวหน้าควบคุมว่ากล่าวชาวมอญที่อพยพมาด้วยกันทั้งหมดนั้น ทั้งนี้เพื่อเป็นบำเหน็จรางวัลแก่พวกมอญที่เข้ามาสวามิภักดิ์ (สุพรรณ ๒๕๑๙ : ๕๐)

บริเวณที่โปรดเกล้าฯ ให้ชาวมอญตั้งบ้านเรือนอยู่ได้แก่ บริเวณบ้านใหม่มะขามหย่อง บางลี่ บางขาม ปากน้ำประสม บ้านบางเพลิง บ้านไร่ ป่าฝ้าย ส่วนครอบครัวพญาเกียรติ พญาพระราม ให้ตั้งบ้านที่ตำบลบ้านขมิ้น ใกล้พระอารามวัดขุนแสน ใกล้กับพระราชวังของสมเด็จพระนเรศวร และครอบครัวพระมหาเถรคันฉ่องก็โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งที่ตำบลหัวแหลม ใกล้กับวัดนก วัดค้างคาวอยู่ไม่ห่างจากวัดสรวรค์เท่าใดนัก

แผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราช (พ.ศ. ๒๑๓๓-๒๑๔๘)

พ.ศ. ๒๑๓๖ ชาวมอญไม่สามารถทนต่อความเดือดร้อนที่ได้รับจากภาวะการสงคราม เนื่องจากพม่าได้ส่งกองทัพมาตีไทยถึง ๕ ครั้ง แต่ก็พ่ายแพ้กลับไปทุกครั้ง โดยเฉพาะในครั้งสุดท้าย คือ ใน พ.ศ. ๒๑๓๕ พม่าก็ต้องสูญเสียพระมหาอุปราชในการทำสงครามยุทธหัตถีกับสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ความปราชัยของพม่าติด ๆ กันถึง ๕ ครั้ง ก่อให้เกิดผลเสียแก่พม่าอย่างมาก คือ ทำให้ผู้คนบาดเจ็บล้มตายเป็นจำนวนมากพร้อม ๆ กับเสบียงอาหารที่หมดไปในระหว่างสงคราม และในเมืองพม่ายังเกิดความขัดสนในพืชผลทางการเกษตร เนื่องจากพลเมืองถูกเกณฑ์ไปทำสงคราม ไร่นาถูกทอดทิ้ง ทั้งยังเกิดโรคระบาดในที่นา หนูนาได้ทำลายพืชผลในไร่นาที่มีอยู่เล็กน้อยนั้นอีก ทำให้เกิดภาวะข้าวยากมากแพง ผู้คนอดอยากและเดือดร้อนกันไปทั่ว โดยเฉพาะชาวมอญเป็นพวกที่เดือดร้อนที่สุด เพราะถูกเกณฑ์เข้ากองทัพทุกครั้งที่มีพม่าทำสงคราม แม้จะหลีกเลี่ยงโดยการหนีไปบวชก็ยังถูกพม่าจับสึก และมีหลายคนที่ถูกประหารชีวิต พระเจ้าหงสาวดีเองก็ทรงขัดเคืองพวกมอญ โดยหาว่ามอญเอาใจมาเผื่อแผ่ไทยจึงไม่เต็มใจรบ ทำให้พม่าต้องพ่ายแพ้และสูญเสียพระมหาอุปราช ถึงกับสั่งประหารชาวมอญจำนวนมาก พวกมอญก็พากัน

กระด้างกระเดื่องและก่อการกบฏขึ้นใน พ.ศ. ๒๑๓๖ พระเจ้าหงสาวดีส่งกองทัพมาปราบ พวกมอญก็พากันหนีเข้ามาอยู่ในประเทศไทยเป็นจำนวนหลายพันคน

นอกจากนี้ เจ้าเมืองเมะล่ำเล็งก็ยังร่วมเป็นกบฏด้วยในเวลาต่อมา ได้รวบรวมกำลังตั้งแข็งเมืองขึ้น และขอกำลังจากไทยไปช่วยรักษาเมือง สมเด็จพระนเรศวรมหาราชโปรดให้พระยาศรีไสลคุมกองทัพจำนวน ๓,๐๐๐ คน ยกไปยังเมะล่ำเล็ง ปรากฏว่ามอญตามหัวเมืองมาเข้ากับไทยจำนวนมาก จนพม่าที่อยู่รักษาเมืองเมะล่ำเล็งต้องทิ้งเมืองหนีไป และแม้ว่าพระเจ้าหงสาวดีจะส่งกองทัพลงมาปราบ แต่ก็ถูกกองทัพไทยมอญตีแตกกลับไป ผลจากการรบครั้งนี้ทำให้ไทยได้หัวเมืองมอญฝ่ายใต้ตั้งแต่เมะล่ำเล็งลงมาจนต่อแดนไทยมาเป็นเมืองขึ้น

พ.ศ. ๒๑๓๘ การที่ไทยได้หัวเมืองมอญฝ่ายใต้มาไว้ในอำนาจเช่นนี้ ทำให้สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงเห็นเป็นโอกาสที่จะยกทัพขึ้นไปตีหงสาวดีเพื่อแก้แค้นพม่าบ้าง จึงเสด็จยกกองทัพจากกรุงศรีอยุธยา เมื่อ พ.ศ. ๒๑๓๘ ไปยังเมืองเมะล่ำเล็ง และทรงรวบรวมกองทัพมอญที่เข้ามาสมทบ แล้วเสด็จไปล้อมเมืองหงสาวดีอยู่ ๓ เดือน ก็เสด็จยกทัพกลับ เพราะได้ข่าวว่าพระเจ้าแปร พระเจ้าอังวะ และพระเจ้าตองอูจะยกกองทัพมาช่วยหงสาวดี ซึ่งจะทำให้ข้าศึกมีกำลังมากเกินไปเกินกว่าจะเอาชนะได้ เมื่อยกทัพกลับก็ได้กวาดต้อนครอบครัวมอญตามหัวเมืองหงสาวดีมาด้วยเป็นจำนวนมาก เพื่อตัดทอนกำลังข้าศึกและก็เป็นการเอาผู้คนมาเพิ่มกำลังในกรุงศรีอยุธยา ไม่ปรากฏแน่ชัดว่าให้ไปตั้งบ้านเรือนที่ใด สันนิษฐานว่าคงจะให้ไปอยู่ร่วมกับพวกที่เข้ามาในสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชา

แผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง (พ.ศ. ๒๑๗๓-๒๑๙๘)

หัวเมืองมอญที่เคยมาขึ้นกับไทยในสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราชได้กลับไปเป็นของพม่าอีก หลังจากทีพระเจ้าอังวะมหาธรรมราชา (Anaukpetlun พ.ศ. ๒๑๔๘-๒๑๗๑) ปราบปรามเมืองแปร ตองอู ตลอดจน เดอ บริโต ฝรั่งเศสตีโปรตุเกส ซึ่งยึดเมืองสิริเยมได้แล้วตั้งแข็งเมืองอยู่ จนสิ้นเลี่ยนหนามและได้ตั้งเมืองหงสาวดีเป็นเมืองหลวง แล้วมาเกลี้ยกล่อมพญาทะละเจ้าเมืองเมะล่ำเล็งให้ยอมอ่อนน้อม การที่มอญยอมกลับไปอยู่ได้อำนาจของพม่าอีกครั้งหนึ่งก็เพราะเกรงอำนาจของพม่า และเห็นว่าหวังพึ่งไทยคงไม่ได้แล้ว เพราะปรากฏว่าหลังรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราชแล้ว ไทยห่างเหินไปจากการปกครองหัวเมืองมอญ ด้วยสมเด็จพระเอกาทศรถไม่มีพระราชประสงค์จะไปตีพม่าอีก พม่าเองก็อ่อนกำลังเกินกว่าที่จะยกมาตีไทย หัวเมืองมอญจึงหมดความสำคัญต่อไทย

พ.ศ. ๒๑๗๕ ในสมัยพระเจ้าสุทโธทรมหาราช (Thalun พ.ศ. ๒๑๗๒-๒๑๙๑) แห่งพม่ามอญได้ร่วมมือกันทำการกบฏ ในขณะที่พระเจ้าสุทโธทรมหาราชทำพิธีราชาภิเษกที่หงสาวดีใน พ.ศ. ๒๑๗๕ ท่ามกลางขุนนางชาวพม่า ไทยใหญ่ และมอญ แต่ก็ถูกปราบปรามลงอย่างรวดเร็ว

มอญที่กบฏก็ยังไม่ยอมแพ้ ได้ถอยกลับไปตั้งหลักที่เกาะลัมเล็ง ครั้นเมื่อพม่าส่งกองทัพตามลงไปปราบและได้จับมอญประหารชีวิตจำนวนมาก มอญจึงพากันอพยพเข้าสู่ประเทศไทย พม่าได้ส่งทูตตามเข้ามาขอให้ไทยส่งมอญที่อพยพเข้ามากลับคืน แต่ไทยปฏิเสธ พระเจ้าสุทโธทรมหาราชาก็มิได้คิดจะเอาพวกมอญกลับไปได้ เพราะไม่ประสงค์ที่จะทำสงครามกับไทย

แผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (พ.ศ. ๒๑๙๙-๒๒๓๑)

พ.ศ. ๒๒๐๓ กษัตริย์พม่าแห่งอังวะ พระเจ้าสิรินันทสุทโธทรมหาราช (ปินดาเล Pindale พ.ศ. ๒๑๙๑-๒๒๐๔) สันนัถมิตรผู้เป็นพระเจ้าอาและอุปราชครองเมืองเมาะตะมะ บังคับบัญชาหัวเมืองมอญฝ่ายใต้ ให้เกณฑ์ทหารมอญเมืองเมาะตะมะ ๓,๐๐๐ คนไปช่วยรักษาเมืองอังวะของพม่าในการสงครามรบกับกองทัพจีน แต่ทหารมอญหนีทัพในระหว่างที่ยกทัพขึ้นไป ครั้นเสร็จศึกแล้วม้านัถมิตรจึงกลับลงมาเมืองเมาะตะมะแล้วให้จับกุมมอญที่หลบหนีมาลงโทษ โดยใช้ไฟคลอกพร้อม ๆ กัน มอญจึงพร้อมใจกันเป็นกบฏ เข้าปล้นยึดเมืองเมาะตะมะ จับไล่พวกพม่าออกไปและจับม้านัถมิตรไปขังไว้ ครั้นได้ข่าวว่าอุปราชที่รักษาเมืองหงสาวดีเกณฑ์กองทัพจะยกมาปราบ มอญเห็นว่าจะต่อสู้พม่าไม่ได้จึงพากันอพยพครอบครัวจำนวนมาก มีสมิงนายอำเภอ ๑๑ นายเป็นหัวหน้า หนีเข้าไทยทางด่านเจดีย์สามองค์ สมเด็จพระนารายณ์มหาราชโปรดให้ขุนนางนายกองมอญเก่าคุมกองทัพพวกมอญที่เข้ามาสวามิภักดิ์อยู่แต่ก่อนออกไปต้อนรับ ผู้อพยพหนึ่งหมื่นคนได้ทรงให้ไปตั้งบ้านเรือนอยู่ที่สามโคก ปลายเขตกรุงศรีอยุธยาต่อกับเมืองนนทบุรีบ้าง ที่ริมวัดตองปุ และแถวคลองคูจามในเขตพระนครบ้าง

แผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ (พ.ศ. ๒๒๗๕-๒๓๐๑)

การอพยพของมอญในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศนี้มีด้วยกันหลายครั้ง มากบ้าง น้อยบ้าง ครั้งที่สำคัญ ๆ คือ

พ.ศ. ๒๒๙๐ ความอ่อนแอของกษัตริย์พม่าในปลายราชวงศ์ตองอู ทำให้สมิงทอพุทธเกษีรวบรวมกำลังมอญยึดเมืองหงสาวดีได้ และยกกองทัพไปยึดเมืองต่าง ๆ ของพม่าได้จนกระทั่งถึงเมืองอังวะ พญารามัญ ๓ คน คือ พญาพระยาราม พญากลางเมือง และพญาน้อยวันดี รับคำสั่งจากสมิงทอให้ไปขัดตาทัพพม่าที่เมืองเจกองใต้เมืองแปรเป็นระยะทางประมาณ ๒ วัน เมื่อรู้ข่าวว่าสมิงทอถูกพญาทะละขุนนางกรมช้างผู้เป็นพ่อตาชิงราชสมบัติและตั้งตัวเป็นพระเจ้าหงสาวดี สมิงทอหนีเข้ามายังกรุงศรีอยุธยาแล้ว พญารามัญทั้ง ๓ คนเกรงว่าพระเจ้าหงสาวดีองค์ใหม่จะคิดทำร้ายพวกตน เพราะเป็นขุนนางของสมิงทอ จึงชวนกันอพยพครอบครัวพร้อมด้วยนายทัพนายกองที่เห็นชอบด้วยประมาณ ๔๐๐ คน เดินตัดมาทางตะวันออก มาทางปลายแดนเมืองตองอูเข้าไปใน

เมืองเชียงใหม่ พระเจ้าเชียงใหม่จึงแจกเสบียงให้แล้วส่งครัวรามัญลงไปเมืองตาก เจ้าเมืองตากจึงมีหนังสือลงไปให้กราบบังคมทูลพระกรุณา จึงมีรับสั่งให้ส่งครัวมอญทั้งหมดลงไปกรุงศรีอยุธยา

พ.ศ. ๒๓๐๐ พระเจ้าอลองพญาแห่งพม่ายกกองทัพไปล้อมเมืองหงสาวดี หลังจากยึดอย่างถ่วงและสรีรมได้แล้ว ขณะนั้นในเมืองหงสาวดีอดัดเสบียงอาหาร พญาหงสาวดีเห็นผู้คนอดอยากหนักเข้าก็ลอบให้พระสังฆราชออกไปเจรจาขออ่อนน้อมต่อพม่า พร้อมกับจะส่งธิดาออกไปถวายพระเจ้าอลองพญาด้วย ครั้นเมื่ออุปราชและพญามอญอื่น ๆ ทราบความนี้เข้าก็พากันขัดเคืองและต่อว่าพญาหงสาวดีที่ทำการโดยไม่ปรึกษา และตั้งต้นที่จะให้สู้ต่อไป อุปราชคาดคว่ำพม่าคงจะกำลังประมาทเพราะเห็นว่าพญาหงสาวดีอดอ่อนน้อมและได้พักรบมา ๓ วัน จึงให้ยกกองทัพเข้าปล้นค่ายพม่าในเวลากลางคืน ฆ่าฟันพม่าในค่ายข้างหน้าล้มตายไปมาก แต่ในไม่ช้าพม่ากองอื่น ๆ ก็พากันออกมาช่วยรบพุ่งจนพวกรมอญแตกกลับเข้าเมือง แล้วพม่าก็กลับเข้าล้อมเมืองไว้อีกครั้งหนึ่งและตีได้ในปีนั้น พระเจ้าอลองพญาจึงให้จับพวกรมอญทั้งหมดเอาไปเป็นเชลย เพราะขัดเคืองว่ามอญไม่มีความสัตย์ แล้วให้เผาเมืองหงสาวดี พวกรมอญก็พากันอพยพหนีเข้าสู่ประเทศไทย นอกจากนี้ยังมีมอญเมืองเมาะตะมะได้พากันอพยพครอบครัวประมาณ ๑,๐๐๐ คนเศษ หนีมายังเมืองทวาย หลังจากทีทราบพม่าได้หงสาวดีแล้ว เมืองทวายมีใบบอกมายังกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศก็ทรงโปรดให้ข้าหลวงออกไปรับพวกรมอญอพยพเข้ามายังกรุงศรีอยุธยา และให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ชานพระนคร

พ.ศ. ๒๓๐๑ พระเจ้าอลองพญาได้เสด็จยกกองทัพไปปราบพวกกะแซ เมืองมณีปุระ ซึ่งก่อการกำเริบยกเข้าปล้นสะดมพม่าอยู่เนือง ๆ ในขณะที่พม่าทำการปราบปรามเมืองต่าง ๆ อยู่ ทำให้พม่าต้องสู้ศึกหลายด้าน พวกรมอญจึงถือโอกาสที่พม่าวุ่นวาย ได้ฆ่าชาวพม่าที่ไปปกครองเมืองต่าง ๆ ของมอญและขับไล่อุปราชพม่าที่ครองหงสาวดี พระเจ้าอลองพญาจึงรีบยกกองทัพกลับลงมาย่างกุ้ง แต่ปรากฏว่ากองทหารที่นั่นได้ปราบพวกกบฏเรียบร้อยแล้ว พวกรมอญเกรงภัยที่จะได้รับจากพระเจ้าอลองพญา จึงพากันอพยพเข้าสู่ประเทศไทย

สมัยกรุงธนบุรี (พ.ศ. ๒๓๑๐-๒๓๒๕)

พ.ศ. ๒๓๑๗ พระเจ้ามังระ (Hsinbyushin พ.ศ. ๒๓๐๖-๒๓๑๙) คิดการจะมาตีกรุงธนบุรี โดยยกทัพเข้ามาเป็น ๒ ทาง ทางเมืองเชียงใหม่ทางหนึ่ง กับทางด้านเจดีย์สามองค์อีกทางหนึ่ง แล้วให้ลงมาสมทบตีกรุงธนบุรีพร้อมกัน พระเจ้ามังระสั่งให้ไปสุพลเป็นแม่ทัพไปตั้งที่เชียงใหม่ คอยป้องกันมิให้ไทยยกไปตี ด้วยทราบข่าวว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชจะยกกองทัพขึ้นไปตีเชียงใหม่ ส่วนทัพที่จะยกเข้าทางด้านเจดีย์สามองค์นั้น ให้ปะกันวุ่นเจ้าเมืองพุกามซึ่งได้เลื่อนเป็นเจ้าเมืองเมาะตะมะเป็นแม่ทัพไปเตรียมการตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๑๖ ปะกันวุ่นได้เกณฑ์พวกรมอญตาม

หัวเมืองที่ต่อแดนไทย ๓,๐๐๐ คน ให้แบ่งจากกับทหารพม่า ๕๐๐ คน คุมมาทำทางที่จะยกทัพเข้าทางด่านเจดีย์สามองค์ และตั้งยั้งฉางวางเสบียงไว้ตามระยะทางตั้งแต่เชิงเขาบรรทัดในเขตพม่า ซึ่งเป็นทางกันดารมาจนถึงตำบลสามสบ ทำดินแดงในเขตไทย มอญที่ถูกเกณฑ์มาทำงานคราวนั้น มาด้วยความจำใจโดยมีพญามอญเป็นหัวหน้า ๔ คน คือ พญาเจ่ง เจ้าเมืองเตรินหรืออัครัน หัวหน้าใหญ่ พญาอู่ ตละเกลี้ยง และตละเกล็บ

ในขณะที่มอญพวกนี้ทำทางอยู่ในป่านั้น ที่เมืองเมาะตะมะ ปะกันวุ่นก็เกณฑ์มอญเข้ากองทัพอีกพวกหนึ่ง มอญที่ไม่พอใจก็พากันหลบหนี พม่าจับกุมตัวคนในครอบครัวมาเป็นตัวประกัน แต่ไปจับถูกลูกหลานญาติพี่น้องของพวกมอญทำทางเข้าด้วย และได้้นำตัวไปขังรอการลงโทษ ทำให้ได้รับความเดือดร้อนกันทั่วไป ครั้นพวกมอญที่ทำทางรู้เข้าก็พากันโกรธแค้น จึงพร้อมใจกันจับแบ่งจากกับทหารพม่าฆ่าเสียทั้งหมดที่ทำดินแดง แล้วยกกองทัพกลับไป มีมอญตามหัวเมืองที่รู้ข่าวพากันเข้าเป็นพวกด้วยมาก พญาเจ่งเห็นมีกำลังมากพอจึงยกเข้าตีเมืองเมาะตะมะในเวลากลางคืน พวกพม่าไม่ทันรู้ตัว คิดว่ากองทัพไทยยกไปตีก็พากันทิ้งเมืองหนีไปอย่างกุ่ม หลังจากได้เมืองเมาะตะมะแล้วพวกมอญกบฏได้เกลี้ยกล่อมผู้คนในเมืองเมาะตะมะและหัวเมืองใกล้เคียงให้เข้าเป็นพวกด้วยเพื่อตีชิงเอาเมืองมอญทั้งปวงคืนมา ครั้นพญาเจ่งมีทัพเป็นกองทัพใหญ่แล้ว ได้ยกไปตีเมืองสะโตงและหงสาวดี และเลยไปยังย่างกุ้ง ได้รบพุ่งติดพันกันที่ย่างกุ้ง แต่ปรากฏว่าพระเจ้ามังระให้อะแซหุ่นกี้ แม่ทัพใหญ่ของพม่าลงมาปราบ พวกมอญสู้ไม่ได้ก็แตกหนีลงมาและพากันพึ่งไทย สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชได้โปรดให้เจ้าพระยาจักรีแม่ทัพใหญ่คุมกองทัพหัวเมืองเหนือยกขึ้นไปตีเชียงใหม่ไว้ให้ได้ก่อนที่พม่าจะยกทัพตามทัพมอญลงมา ส่วนกองทัพหลวงนั้นตั้งรอฟังชาวเมืองเมาะตะมะอยู่ที่เมืองตาก ทัพมอญที่หนีถอยลงมามีครั้งนี้แยกกันอพยพเข้ามาเป็นหลายพวก

พวกแรกอพยพเข้ามาทางด้านเมืองตากใน พ.ศ. ๒๓๑๗ มีสมิงสุหรัยกลั่นเป็นหัวหน้า ได้เข้าเฝ้าสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชและกราบทูลให้ทรงทราบว่ามีมอญเสียที่แก่พม่า แตกหนีมาจากย่างกุ้ง กำลังอพยพครอบครัวจะเข้ามาอยู่ในไทยอีกจำนวนมาก เพราะอะแซหุ่นกี้ยกกองทัพติดตามลงมา สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชโปรดให้พระยากำแหงวิชิต คุมกองทัพไปรอรับอยู่ที่บ้านระแหงเมืองตาก แล้วจึงเสด็จยกทัพขึ้นไปยังเมืองเชียงใหม่

พวกที่สองอพยพเข้ามาทางบ้านนาเกาะดอนเหล็ก แขวงเมืองตาก มีสุวรรณเทวะกับทามุ มวยเป็นผู้ควบคุมครัวมอญทางด้านนี้ประมาณ ๑,๐๐๐ เศษ

พวกสุดท้ายเข้ามาทางด้านเจดีย์สามองค์ มีจำนวนผู้อพยพมากกว่าทางอื่น ๆ มีพญาเจ่ง พญากลางเมือง ตละเกลี้ยง ตละเกล็บ ผู้เป็นหัวหน้าในการกบฏต่อพม่าเป็นผู้คุมทัพมา สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชได้โปรดเกล้าฯ ให้พระยายมราช (แขก) คุมกองทัพไปตั้งรับและคอยต้อนรับครอบครัวมอญที่ตำบลทำดินแดง แขวงเมืองท่าขนุนในลำน้ำไทรโยค

ครัวมอญที่อพยพมาครั้งนี้ทั้งหมดประมาณ ๓,๐๐๐ เศษ ได้โปรดเกล้าฯ ให้ไปตั้งบ้านเรือนที่ปากเกร็ดแขวงเมืองนนทบุรี และสามโคกแขวงเมืองปทุมธานี และได้โปรดเกล้าฯ ให้พระยานำเรือศักดิ์ครั้งกรุงเก่าซึ่งเป็นเชื้อสายมอญให้เป็นทีพระยารามัญวงศ์มียศเสมอจตุสมดร์หรือที่เรียกว่า จักรีมอญ เป็นหัวหน้าควบคุมดูแลกองมอญ และได้ตั้งให้พญามอญและหัวหน้ามียศศักดิ์เป็นข้าราชการทุกคน

ส่วนกองทัพที่อะแซหฺวุ่นก็ส่งเข้ามาตามจับพวกมอญที่หนีเข้ามาไทยทางด่านเจดีย์สามองค์ ก็ถูกกองทัพไทยตีแตกกลับไปและจับไว้เป็นเชลยจำนวนมาก

พ.ศ. ๒๓๒๐ พม่าต้องขับไล่กองทหารจีนจากญวนนาน มอญก็ถอยร่นขึ้นอีก เมาเมืองอย่างกุ่ม พระเจ้าสิ้นบิวิจิ้นทรงประหารพญาทะละอดีตกษัตริย์มอญองค์สุดท้าย และมีการปราบปรามติดตามมาด้วยความรุนแรงสูงสุด ชาวมอญนับพัน ๆ เดินทางอพยพอีกครั้ง กองทหารพม่าที่ติดตามไปก็ถูกกองทหารไทยทำลายยับเยิน และต้อนรับพวกมอญด้วยความยินดี (Guillon 1999: 205)

สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๙๔)

รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (พ.ศ. ๒๓๕๒-๒๓๖๗)

พ.ศ. ๒๓๕๔ พระเจ้าปดุง (Bodawpaya พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๖๒) ให้จัดการสร้างพระมหาธาตุขึ้นที่เมืองเมฆกุนองค์หนึ่ง ให้เป็นเจดีย์สถานที่ใหญ่ที่สุดในโลก โปรดให้เกณฑ์ผู้คนพลเมืองในหัวเมืองทั้งพม่าและรามัญ ตลอดจนเมืองประเทศราชต่าง ๆ มาพลัดเปลี่ยนเวรกันสร้างพระมหาธาตุ โดยให้มีคนทำงานประจำครบเป็นจำนวน ๑๐,๐๐๐ เสมอ เป็นเหตุให้ไพร่พลได้รับความเดือดร้อน ไม่มีเวลาทำมาหากิน และยังต้องจากครอบครัว นอกจากนี้ ในหัวเมืองมอญพระเจ้าปดุงได้ตั้งขุนก็พม่าคนหนึ่งให้มาเป็นเจ้าเมืองเมาะตะมะ ได้ดำเนินการขูดรีดและเบียดเบียนชาวมอญให้ได้รับความเดือดร้อนต่าง ๆ เป็นต้นว่า ให้พวกของตนไปกว้านซื้อข้าวเปลือกชาวเมืองในราคาต่ำ เพื่อนำไปขายที่ย่างกุ้งซึ่งกำลังอยู่ในภาวะข้าวแพง ทำการเรียกรไ้เก็บเงินจากชาวเมืองทุกครัวเรือนตามอำเภอใจ และยังเกณฑ์ชาวเมืองตัดกงตัดกระดานต่อเรือ เพื่อบรรทุกสินค้าไปขายยังเมืองต่าง ๆ นอกจากขุนก็แล้ว บรรดาญาติพี่น้องและบุตรของขุนก็ซึ่งมีตำแหน่งต่าง ๆ ก็ยังร่วมมือกันกอบโกยผลประโยชน์ใส่ตัวโดยไม่คำนึงถึงความเดือดร้อนของชาวเมืองเลย

ชาวมอญไม่มีกำลังพอที่จะต่อสู้ขับไล่พม่าไปได้ มอญที่เป็นเจ้าเมืองขึ้นเมืองเมาะตะมะและกรมการหลายคนมีสมีงสอดเบาเป็นหัวหน้า จึงปรึกษาร่วมกันว่า จะอพยพครอบครัวสมัครพรรคพวกเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิ์เจ้ากรุงสยาม สมีงสอดเบาได้มีหนังสือเข้ามาแจ้งแก่พระยากาญจนบุรี ซึ่งรับบอกเข้ามายังกรุงเทพฯ จึงโปรดให้มีหนังสือตอบไปว่า ถ้ามอญเดือดร้อนก็ให้

อพยพเข้ามาจะทรงพระกรุณารับเป็นที่พึ่ง ดังนั้นใน พ.ศ. ๒๓๕๘ มอญเมืองเมาะตะมะก็พร้อมใจกันเป็นกบฏจับเจ้าเมืองกรมการพม่าฆ่าเสีย แล้วพากันอพยพเข้ามายังประเทศไทย

ชาวมอญที่อพยพเข้ามาครั้งนี้มีจำนวนมากถึง ๔๐,๐๐๐ เศษ และมาด้วยกันหลายทาง ทั้งทางด้านเมืองตาก ทางเมืองอุทัยธานี แต่ส่วนใหญ่จะมาทางด้านเจดีย์สามองค์ แขวงเมืองกาญจนบุรี พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดเกล้าฯ ให้กรมพระราชวังบวรสถานมงคลขึ้นไปรับครัวมอญที่เมืองนนทบุรี ให้จัดจากและไม้สำหรับปลูกสร้างบ้านเรือนและนำเสบียงอาหารของพระราชทานขึ้นไปด้วย และโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามงกุฎมโหฬารสำหรับป้องกันครัวมอญและเสบียงอาหารของพระราชทานออกไปรับครัวมอญที่เมืองกาญจนบุรี โดยมีเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีเป็นผู้ใหญ่กำกับไปด้วย ส่วนทางเมืองตากได้โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาอภัยภูธรที่สมุหนายกขึ้นไปคอยรับครัวมอญ และได้โปรดเกล้าฯ ให้ไปตั้งบ้านเรือนที่ในแขวงเมืองปทุมธานี เมืองนนทบุรี และเมืองนครเขื่อนขันธ์ (พระประแดง) ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งสมิงสอดเบาเป็นพระยารัตนจักร บรรดาหัวหน้านายรามัญอื่น ๆ ที่มียศอยู่เดิมก็โปรดเกล้าฯ ให้เป็นพระยาทั้งสิ้น

รัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๓๖๗-๒๓๙๔)

ใน พ.ศ. ๒๓๖๗ มีการอพยพครั้งย่อย ๆ อีกครั้งหนึ่ง ทั้งนี้เพราะชาวมอญที่อยู่ในกรุงเทพฯ ได้เรียนเสนอเสนาบดีขึ้นมามีพม่ามีศึกอยู่กับอังกฤษ จะทำให้ญาติพี่น้องที่อยู่ยังเมืองมอญต้องลำบาก พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ) คุมกองทัพรามัญไปกวาดต้อนครอบครัวญาติพี่น้องที่ยังอยู่ในเมืองมอญเข้ามาไว้ในพระนคร ครัวมอญที่โปรดเกล้าฯ ให้ไปรับมาครั้งนี้ให้ไปอยู่ที่เมืองนครเขื่อนขันธ์ (สุพรรณ ๒๕๑๙: ๖๘)

ผลจากคลื่นผู้อพยพชาวมอญอย่างต่อเนื่อง ถึงราว พ.ศ. ๒๓๗๖ จังหวัดราชบุรีก็เกือบจะมีเฉพาะแต่ชาวมอญเท่านั้น (Guillon 1999: 208)

มูลเหตุของการอพยพเข้าสู่ประเทศไทย

มูลเหตุส่วนใหญ่ของการอพยพก็เนื่องมาจากการที่มอญได้รับการบีบคั้นข่มเหงทางด้านการเมือง การปกครอง ทำให้มอญซึ่งรักความสงบต้องพากันอพยพหลบหนีเข้ามายังประเทศไทย ปัญหาในด้านเศรษฐกิจเกี่ยวกับการผลิตก็เกิดขึ้นเป็นครั้งคราวและไม่ใช่ว่าเหตุสำคัญ เช่น ในบางครั้งที่ดินที่อุดมสมบูรณ์ก็ไม่สามารถนำมาใช้ในการเพาะปลูกได้อย่างเต็มเม็ดเต็มหน่วยเพราะขาดกำลังคน เนื่องจากถูกพม่าเกณฑ์ไปทำสงครามและเสียชีวิตลงบ้าง บางส่วนก็หลบหนีการเกณฑ์ไปหาที่อยู่ใหม่บ้าง ทำให้ที่ดินเหล่านั้นรกร้างและแห้งแล้งไปอย่างรวดเร็ว เกิดภาวะข้าวยากมากแพง เช่น ในสมัยของพระเจ้าบุเรงนอง (Bayinnaung พ.ศ. ๒๐๙๔-๒๑๒๔) ต่อเนื่องมาจนถึงสมัย

ของพระเจ้านันทบุเรง (Nandabayin พ.ศ. ๒๑๒๔-๒๑๔๒) นอกจากนี้ยังถูกพม่าเบียดเบียนเอาผลผลิตที่ผลิตได้จำนวนไม่มากนักไปอีก ดังนั้นในบางครั้งความเดือดร้อนดังกล่าวก็ทำให้มอญไม่สามารถทนอยู่ในพม่าต่อไปได้ (สุภรณ์ ๒๕๑๙ : ๔๑)

ทั้งนี้ยังมีสาเหตุอื่น ๆ ที่เป็นปัจจัยส่งเสริมให้ชาวมอญพากันอพยพเข้ามาอยู่ในประเทศไทยที่สำคัญ คือ

๑. ความเบียดเบียนและความเดือดร้อนจากภาวะที่ถูกเกณฑ์แรงงานอยู่เสมอทั้งในยามศึกและยามสงบ ดังจะเห็นได้ว่า ในการทำสงครามของพม่าแต่ละครั้ง ไม่ว่าจะเป็นการทำสงครามกับไทยหรือประเทศอื่น ๆ เช่น จีน มอญมักถูกเกณฑ์เข้าในกองทัพไปร่วมทำสงครามด้วยเสมอ ก่อให้เกิดความเดือดร้อนผลัดพรากจากครอบครัว บางครั้งยังต้องสูญเสียชีวิตอีกด้วย นอกจากนี้ การที่หัวเมืองมอญนั้นอยู่ระหว่างพรมแดนไทยกับพม่า ครึ่งใดที่เกิดสงครามระหว่างไทยกับพม่า เมืองมอญซึ่งเป็นทางผ่านสำคัญของการเดินทางก็จะต้องเดือดร้อนไปด้วยทุกครั้ง และไม่ว่าพม่าจะทำสงครามกับใครอื่น มอญก็ต้องถูกเกณฑ์แรงงานไปด้วยทุกครั้ง แม้ในยามสงบมอญก็ยังถูกเบียดเบียนจากพม่าอยู่เนือง เช่น ในสมัยพระเจ้านันทบุเรงชาวมอญถูกเกณฑ์ให้ทำนาในที่นาของพระมหาอุปราช และยังต้องซื้อข้าวจากพระมหาอุปราชอีกด้วย หรือ ในสมัยพระเจ้าปดุง (Bodawpaya พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๖๒) ชาวมอญถูกเกณฑ์แรงงานไปสร้างพระมหาธาตุที่เมืองเมฆกุน เป็นต้น (สุภรณ์ ๒๕๑๙ : ๔๒)

๒. มอญมีความสัมพันธ์ที่ดีกับไทยมากเมื่อเปรียบเทียบกับพม่า ซึ่งจะเห็นได้จากการที่ไทยจะไม่เข้าไปปกครองหัวเมืองมอญโดยตรง เมื่อไทยมีอำนาจเหนือหัวเมืองมอญก็จะแต่งตั้งเจ้าเมืองมอญนั้น ๆ เป็นผู้ดูแลว่ากล่าวกันเอง ดังเช่นในสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ได้ทรงแต่งตั้งพญาทะละให้เป็นเจ้าเมืองเมาะตะมะ ดูแลหัวเมืองมอญต่างพระเนตรพระกรรณ ต่างกับพม่าที่จะส่งข้าราชการพม่าเข้ามาปกครองโดยตรงและเอาวัดเขาเปรียบดัดดวงผลประโยชน์จากชาวมอญโดยเก็บภาษีต่าง ๆ ในอัตราที่สูงมาก ส่วนมอญที่อพยพเข้ามาในประเทศไทย พระมหากษัตริย์ไทยก็เต็มพระทัยที่จะต้อนรับ จะเห็นได้จากการที่ได้โปรดเกล้าฯ ให้มีผู้ไปคอยรับครัวมอญเกือบทุกครั้งที่อพยพเข้ามา (สุภรณ์ ๒๕๑๙ : ๔๓)

๓. การที่หัวเมืองมอญมีพรมแดนต่อเนื่องกับไทย ทำให้อพยพเข้าไทยได้โดยสะดวก โดยมีเส้นทางเข้าสู่ประเทศไทยที่สำคัญในหัวเมืองมอญ ๒ ทาง คือ ด้านแม่ละเมาและด้านเจดีย์สามองค์ เป็นเหตุให้มอญเลือกที่จะอพยพเข้าสู่ประเทศไทยมากกว่า (สุภรณ์ ๒๕๑๙ : ๔๔)

๔. สภาพแวดล้อมทางธรรมชาติและสังคมของไทยคล้ายคลึงกับมอญ มีลักษณะภูมิประเทศและอากาศแบบเดียวกัน ประชากรมีอาชีพทางเกษตรกรรม มีความเป็นอยู่และอาหารการกินคล้ายกัน และที่สำคัญคือนับถือศาสนาพุทธเหมือนกัน สามารถปรับตัวให้เข้ากับสังคมไทยได้ง่าย (สุภรณ์ ๒๕๑๙ : ๔๔)

จากมูลเหตุแห่งการอพยพเข้าสู่ประเทศไทยดังกล่าวแล้ว มอญที่อพยพเข้ามาตั้งหลัก
แหล่งในประเทศไทย จึงมีทั้งที่เข้ามาในฐานะเชลยสงคราม หรือหลบหนีจากกองทัพพม่า หรือหลบ
เข้ามาเพื่อลี้ภัยการเมือง เมื่อรวมกำลังต่อสู้พม่าไม่สำเร็จ และเข้ามาเมื่อไม่พอใจในการปกครอง
ของพม่า ซึ่งประการสุดท้ายนี้ก็คือเข้ามาด้วยความสมัครใจ การเข้ามาด้วยเหตุผลประการสุดท้าย
นี้มีมากกว่าการเข้ามาในลักษณะแรก (สุจิตลักษณ์ และคณะ ๒๕๓๘ : ๘-๙)

เส้นทางที่ใช้ในการเดินทางเข้าสู่ประเทศไทย

มอญที่อพยพเข้ามานั้นส่วนมากเป็นมอญจากเมืองเมาะตะมะ ซึ่งเป็นเมืองที่อยู่ใกล้
พรมแดนไทยและเป็นชุมทางซึ่งมีทางที่จะเข้าสู่ไทยได้ถึง ๒ เส้นทาง เมืองเมาะตะมะเป็นเมืองที่ได้
รับความกดดันและบีบคั้นจากพม่ามาก เนื่องจากพม้ามักใช้เป็นสถานที่ประชุมทัพก่อนยกมาตี
ไทย และยังเกณฑ์เสบียงอาหารและชาวเมืองเข้ากองทัพอีกด้วย (สุภรณ์ ๒๕๑๙ : ๔๖)

มอญอพยพมาประเทศไทยจากพม่าตอนล่างได้ ๓ ทางโดยตั้งต้นจากเมาะตะมะ คือ

(๑) ทางเหนือ ผ่านเกาะเกรกและเมียวดีไปตาก หรือระแหง ทางด่านแม่ละเมา

(๒) ทางใต้ ผ่านด่านเจดีย์สามองค์ ทางเมืองกาญจนบุรี

(๓) ผ่านทางอุทัยธานี (สุภรณ์ ๒๕๑๙ : ๔๖)

จะเห็นได้ว่าเส้นทาง ๒ สายแรก เป็นเส้นทางเดียวกับที่พม่าใช้ในการยกกองทัพเข้ามารุก
รานไทย และเป็นเส้นทางติดต่อค้าขายกันมาแต่สมัยโบราณ นอกจากนี้ยังมีอีกเส้นทางหนึ่งคือ
ทางเมืองเชียงใหม่ ซึ่งพญารามัญ ๓ คน คือ พญาพระราม พญากลางเมือง และพญาน้อยวันดี ใช้
ในการอพยพครุฑรามัญเข้ามาในสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ

การตั้งถิ่นฐานของชุมชนมอญในประเทศไทย

การเข้ามาตั้งหลักแหล่งในประเทศไทยนั้น นับได้ว่าชาวมอญเข้ามาอยู่ในฐานะเป็นที่
ต้องการของพระมหากษัตริย์ไทยทุกพระองค์ เกือบทุกครั้งที่มีครุฑมอญอพยพเข้าสู่ประเทศไทย
พระมหากษัตริย์ก็จะโปรดเกล้าฯ ให้มีคนไปรับครุฑมอญ พระราชทานที่ให้ตั้งบ้านเรือนและที่ทำกิน
พระราชทานข้าวของเครื่องใช้ที่จำเป็น ทั้งยังโปรดเกล้าฯ ให้มีหัวหน้าผู้ดูแลว่ากล่าวเป็นคนเชื้อชาติ
มอญด้วยกันอีกด้วย (สุจิตลักษณ์ และคณะ ๒๕๓๘ : ๑๐)

การอพยพของมอญเข้ามายังประเทศไทยเพื่อหาที่ตั้งหลักแหล่งใหม่โดยไม่คิดที่จะหวน
กลับไปยังถิ่นเดิมอีก จึงชนทั้งครอบครัวและข้าวของที่จำเป็นไปด้วย อีกประการหนึ่งเป็นเพราะเส้น
ทางที่จะเข้ามาประเทศไทยนั้นสั้นและทำได้สะดวก จึงอพยพกันได้ทั้งครอบครัว เมื่อมาถึงประเทศ
ไทยก็มาอยู่รวมกันเป็นกลุ่ม สร้างชุมชนของตนเองขึ้นมาและมีความสัมพันธ์เฉพาะภายในกลุ่ม ใน

ระยะแรก ๆ มีการติดต่อกับคนภายนอกน้อยมาก จนเกือบจะเรียกได้ว่า อยู่อย่างโดดเดี่ยว (สุพรรณ ๒๕๑๙ : ๘๔)

เนื่องด้วยสังคมมอญในระยะแรกเป็นสังคมระดับหมู่บ้าน ประกอบด้วยคนเชื้อชาติเดียวกัน และมีการปกครองตนเองในระดับนี้ ลักษณะหมู่บ้านก็อยู่รวมกันเป็นกลุ่มก้อนหนาแน่น มอญยังนำพุทธศาสนาในรูปแบบของตนเองเข้ามาด้วย ซึ่งเคร่งครัดในด้านวินัยปฏิบัติ มีวัดประจำเฉพาะในหมู่บ้านของพวกเขา และชาวมอญยังมีความรักใคร่เห็นใจกัน เพราะต่างก็พลัดบ้านพลัดเมืองมาด้วยกัน จึงมีการติดต่อและพึ่งพาอาศัยกันเฉพาะภายในหมู่พวกเดียวกัน ความจำเป็นที่จะติดต่อกับคนภายนอกกลุ่มเกือบจะเรียกได้ว่าไม่มี นอกจากนี้อุปสรรคในด้านภาษายังเป็นอีกสิ่งหนึ่งที่ขัดขวางการติดต่อกับคนไทยทั่วไป

ทางด้านเศรษฐกิจ มอญสามารถเลี้ยงตนเองได้โดยไม่ต้องพึ่งปัจจัยการดำรงชีพจากภายนอก ดังจะเห็นได้ว่ามอญได้อาศัยที่ดินที่ได้รับพระราชทานให้ตั้งหลักแหล่งทำการเพาะปลูกข้าว พืช ผักและผลไม้ จับสัตว์น้ำในแม่น้ำลำคลอง สร้างบ้านเรือนเองโดยใช้วัสดุที่หาได้ตามพื้นบ้าน นอกจากนี้ยังมีการทำงานฝีมือต่าง ๆ ไว้ใช้สอยตามความจำเป็น เช่น ทอผ้า สานตะกร้า ฯลฯ ในระยะต่อมามอญบางพวกได้หันมายึดอาชีพค้าขายทางเรือ ซึ่งจำเป็นต้องติดต่อกับบุคคลภายนอกทั่วไปในด้านเศรษฐกิจ ก็ยังล่องเรือค้าขายกันไปเป็นกลุ่ม ๆ ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน

ด้านการปกครอง ในระยะแรกรัฐบาลจัดชาวมอญให้เป็นไพร่หลวงรวมกลุ่มกันในรูปกองอาสามอญ ต่อมาให้เข้าประจำอยู่ในกรมกองต่าง ๆ ที่เป็นของมอญล้วน ๆ มีผู้บังคับบัญชาเป็นคนเชื้อชาติเดียวกัน เพื่อความสะดวกในการปกครองและบังคับบัญชา

ด้านสภาพภูมิศาสตร์ ในสมัยก่อนมีประชากรน้อย หมู่บ้านอยู่กระจัดกระจายห่างไกลกัน มีป่าเขาและแม่น้ำลำคลอง ติดต่อกันไม่สะดวก เป็นอุปสรรคการติดต่อกับโลกภายนอก

ปัจจัยต่าง ๆ ดังกล่าวมาแล้วทำให้มอญสามารถดำรงความเป็น "มอญ" โดยแท้จริงอยู่ได้ ในระยะแรก ต่อมาเมื่อประชากรเพิ่มมากขึ้น หมู่บ้านก็ขยายขอบเขตออกไป การติดต่อสะดวกขึ้น มีการติดต่อกันมากขึ้น จึงมีการถ่ายทอดวัฒนธรรมซึ่งกันและกัน เกิดความเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมและสังคมความเป็นอยู่ออกไปจากเอกลักษณ์เดิมของตน

บริเวณที่จัดให้เป็นที่อยู่ของชาวมอญส่วนใหญ่จะอยู่ริมแม่น้ำ โดยเฉพาะอย่างยิ่งแม่น้ำเจ้าพระยาทางตอนเหนือของกรุงเทพฯ และตามลำน้ำแม่กลอง มอญที่อพยพเข้ามาในสมัยกรุงศรีอยุธยา นั้น มักจะตั้งบ้านเรือนอยู่แถบชานพระนครและบริเวณที่ติดต่อกับจังหวัดนนทบุรี มาถึงสมัยกรุงธนบุรีก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้มอญที่เข้ามาในครั้งนั้นไปอยู่ที่ปากเกร็ด แขวงเมืองนนทบุรี และที่สามโคก แขวงเมืองปทุมธานี

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้โปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล เป็นแม่กองเสด็จลงไปดำเนินการสร้างเมืองขึ้นที่ปากลัด ซึ่งได้สร้าง

ป้อมด้าวไว้ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ เมื่อแล้วเสร็จจึงกำหนดให้เป็นเมืองใหม่อีกแห่งหนึ่งชื่อว่า "เมืองนครเขื่อนขันธ์" เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๗ โดยรวมเอาเนื้อที่บางส่วนของแขวงเมืองสมุทรปราการและแขวงเมืองพระนครเข้าด้วยกัน และได้โปรดเกล้าฯ ให้ย้ายครัวมอญจากเมืองปทุมธานีซึ่งเป็นพวกพญาเจ่งส่วนหนึ่งไปไว้ที่เมืองนครเขื่อนขันธ์นี้ และโปรดเกล้าฯ ตั้งพระยาราม (สมิงทอมา) บุตรพระยามหาโยธาขึ้นเป็นพระยานครเขื่อนขันธ์รัษฎราชธานีเสนาบดีศรีสงคราม ผู้รักษาเมือง

ส่วนมอญที่เข้ามาครั้งหลังสุดใน พ.ศ. ๒๓๕๘ นั้น โปรดเกล้าฯ ให้ไปอยู่ที่เมืองนครเขื่อนขันธ์บ้าง ปทุมธานีบ้าง นนทบุรีบ้าง เพราะฉะนั้นบริเวณที่มีชาวมอญอยู่เป็นจำนวนมากก็คือ ปากเกร็ด นนทบุรี สามโคก ปทุมธานี และปากลัดหรือนครเขื่อนขันธ์ ซึ่งปัจจุบันรู้จักกันในนามของอำเภอพระประแดง

จากปากลัด (พระประแดง) มอญก็ได้ขยายตัวไปตามลำน้ำถึงแม่น้ำท่าจีนและแม่น้ำแม่กลอง ตามลำน้ำแม่กลองได้แก่อำเภอบ้านโป่ง อำเภอโพธาราม จังหวัดราชบุรี และจังหวัดกาญจนบุรี ทางภาคเหนือมีมอญที่ลำพูน เชียงใหม่ ลำปาง และยังอาจจะพบมอญที่อยู่กันหนาแน่นได้อีกในหลาย ๆ จังหวัด เช่น ที่ตามลำน้ำมหาชัย จังหวัดสมุทรสาคร ซึ่งมอญที่มาอาศัยอยู่ที่นี่เริ่มต้นด้วยการมาเป็นคนชุดคลอง ที่จังหวัดลพบุรี และอุทัยธานีซึ่งเป็นเส้นทางผ่านของการอพยพเข้าสู่ประเทศไทยจากประเทศพม่า นอกจากนี้อาจจะพบมอญอยู่กันกระจัดกระจายในจังหวัดต่าง ๆ เช่น สมุทรสงคราม เพชรบุรี นครปฐม พระนครศรีอยุธยา ฉะเชิงเทรา สุพรรณบุรี นครราชสีมา นครสวรรค์ และปราจีนบุรี (สุจิตลักษณ์ และคณะ ๒๕๓๘ : ๑๐)

ปทุมธานี

ชาวมอญที่บ้านสามโคกอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานครั้งแรกในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ตั้งบ้านเรือนอยู่ริมฝั่งน้ำเจ้าพระยาคู่ฝั่งตะวันตก ตั้งแต่เหนือสุดที่ตำบลท้ายเกาะใหญ่ติดกับเขตอำเภอบางไทร จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ไปจดใต้สุดที่ตำบลกระแซง อำเภอเมืองจังหวัดปทุมธานี เป็นหมู่บ้านใหญ่ตั้งบ้านเรือนกันหนาแน่นตั้งแต่ริมฝั่งน้ำจนลึกเข้าไปบนฝั่ง ปลูกเรือนขายคาเกยกัน มีทางเดินแคบ ๆ ภายในหมู่บ้าน ตามถนนทางเท้าในหมู่บ้านจะปลูกต้นโมกกริมรั้ว ไม่มีพื้นที่ว่างหลังบ้านเป็นไร่นา ชาวมอญส่วนใหญ่จึงมีอาชีพค้าขายทางเรือ เช่น ค้าโอง ต้มขายกระบุง ค้าทราย รับจ้างเดินเรือโยง เรือรับจ้างบรรทุกของ เรือดูดทราย

ชาวมอญที่สามโคกจะตั้งหมู่บ้านรวมกลุ่มที่อพยพมาจากบ้านบางเดียวกัน จะตั้งชื่อหมู่บ้านเป็นภาษามอญเหมือนหมู่บ้านเดิมในเมืองมอญ มีทั้งหมด ๑๕ หมู่บ้าน (ภาษามอญเรียกหมู่บ้านว่า กวาน) ดังนี้

(๑) กวานเวียงจาม เขตตำบลท้ายเกาะใหญ่ อยู่ฝั่งตะวันตก ชื่อ "แวงจาม" (จะเข้ชุม) เป็นหมู่บ้านเดิมอยู่เมืองเย ประชากรประมาณ ๖๐ ครัวเรือน ๒๕๐ คน

(๒) กวามเมตารางค์ เขตตำบลเชียงรากน้อย อยู่ฝั่งตะวันออก ได้คลองเชียงรากน้อยตั้งแต่ปากคลองลึกเข้าไปในคลอง ชื่อหมู่บ้านมาจากภาษามอญ ปีสะตางค์ “แม่น้ำสะตอง” ในเมืองเมาะตะมะ มีวัดเมตารางค์เป็นศูนย์กลางชุมชน ประชากรประมาณ ๑๐ ครัวเรือน ๕๐ คน

(๓) กวามวัดพลับสุธาวาส เขตตำบลเชียงรากน้อย อยู่ใต้หมู่บ้านเมตารางค์ริมฝั่งไปประมาณ ๓ กิโลเมตร อพยพมาจากหมู่บ้าน “ชะหลัด” ในเมืองสะเทิมเขตหงสาวดี มีวัดพลับเป็นศูนย์กลาง ช่างวัดมีคลองเรียกว่า คลองวัดพลับ ประชากรประมาณ ๔๔ ครัวเรือน ๒๕๐ คน

(๔) กวามศาลาแดง เขตตำบลเชียงรากน้อย อยู่ใต้หมู่บ้านวัดพลับริมฝั่งไปประมาณ ๒ กิโลเมตร มอญเรียกว่า “เพี้ยะปราน” เป็นชื่อหมู่บ้านใหญ่ติดกับเมืองเมาะตะมะ ได้รับการยกย่องว่าเป็นหมู่บ้านตัวอย่างด้านความสะอาด มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน มีวัดศาลาแดงเป็นศูนย์กลางของชุมชน ซึ่งมีศิลปกรรมและโบราณวัตถุที่มีคุณค่ายิ่ง ในอดีตคนมอญที่บ้านศาลาแดงได้เข้ารับราชการในกระทรวงยุติธรรมเจริญก้าวหน้า ประชากรประมาณ ๗๕ ครัวเรือน ๓๗๐ คน

(๕) กวามแดง เขตตำบลเชียงรากน้อย อยู่ติดกับหมู่บ้านศาลาแดง มาจาก “แดง” บ้านเมืองเก่า เป็นหมู่บ้านใหญ่อยู่ติดกับเมืองมะละแหม่ง เป็นหมู่บ้านเล็กมากเพราะอพยพโยกย้ายไปทำมาหากินที่อื่น ประชากรประมาณ ๔ ครอบครัว ๑๕ คน

(๖) กวามกลาง เขตตำบลบ้านจิ้ง อยู่ใต้หมู่บ้านศาลาแดงริมฝั่งไปประมาณ ๔ กิโลเมตร มอญเรียก “ชะกราด” เป็นชื่อหมู่บ้านใหญ่ในเมืองเมาะตะมะ มีวัดสองพี่น้องเป็นศูนย์กลางของชุมชน เป็นชุมชนมอญขนาดใหญ่ขยายตัวจากริมฝั่งไปถึงถนนด้านเหนือของวัดสองพี่น้อง เป็นที่ตั้งของวัดร้างสมัยอยุธยาซึ่งคงเหลือโบสถ์และแนวถนนทางเดินที่ปูด้วยอิฐเรียบริมฝั่งน้ำ พบใบเสมาศิลาทรายศิลปะอุทอง พระพุทธรูปศิลาจำหลักศิลาทรายขนาดใหญ่ ประชากรประมาณ ๑๐๔ ครัวเรือน ๑,๓๐๐ คน

(๗) กวามสวนมะม่วง ห่างจากบ้านกลางประมาณ ๓ กิโลเมตร อยู่ฝั่งตะวันออก มอญเรียก “เพี้ยะเกร็ง” เป็นชื่อเมืองขึ้นกับเมืองเมาะตะมะ เป็นชุมชนเล็ก เคยมีวัดร้างสมัยอยุธยาชื่อวัดราชบุรณะ ปัจจุบันไม่เหลือซากโบราณสถาน ประชากรประมาณ ๓๐ ครัวเรือน ๒๐๐ คน

(๘) กวามอำพู่ อยู่ติดกับหมู่บ้านสวนมะม่วงทางด้านใต้ ด้านเหนือติดกับวัดไผ่ล้อมที่มีนกปากห่างเข้ามาอาศัยอยู่เป็นจำนวนมาก มอญเรียกว่า “อะป่อง” เป็นชื่อเมืองขึ้นกับเมืองเมาะตะมะ มีวัดอำพู่วรารามเป็นศูนย์กลางชุมชนซึ่งมีขนาดเล็ก ประชากรประมาณ ๒๕ ครอบครัว ๑๕๐ คน

(๙) กวามเจดีย์ทอง เขตตำบลคลองควาย ฝั่งตะวันตก ตรงข้ามกับบ้านมะม่วง ชาวมอญที่หนีอพยพมาจากเมืองมูเติง ในสมัยกรุงธนบุรี ชื่อหมู่บ้านเป็นชื่อเจดีย์มอญขนาดใหญ่ของวัดเจดีย์ทอง ซึ่งเป็นวัดศูนย์กลางชุมชน เคยเป็นที่ตั้งชุมชนโบราณสมัยอยุธยามาก่อน ประชากรประมาณ ๖๕ ครอบครัว ๒๓๐ คน

(๑๐) กวานสามเรือน เขตตำบลคลองควาย ได้หมู่บ้านเจดีย์ทองริมฝั่งไปประมาณ ๑ กิโลเมตร มอญเรียกว่า “เมียง” (รอคอย) เป็นชื่อหมู่บ้านใหญ่ในเมืองมะละแหม่ง ในอดีตเคยทำไม้ขาย มีวัดเมียงหรือวัดสามัคคิยารามเป็นศูนย์กลางในชุมชน ประชากรประมาณ ๖๐ ครัวเรือน ๒๖๐ คน

(๑๑) กวานโพธิ์ เขตตำบลคลองควาย อยู่ใกล้กับหมู่บ้านสามเรือน ด้านใต้เป็นคลองควาย ด้านเหนือติดวัดสุราษฎร์รังสรรค์ อพยพมาจากหมู่บ้าน “ฟ่อ” ในเมืองมะละแหม่ง ชุมชนมีขนาดเล็ก ประชากรประมาณ ๒๒ ครอบครั้ว ๑๑๐ คน

(๑๒) กวานตากแดด เขตตำบลบางเตยติดกับชุมชนบ้านโพธิ์ มีคลองควายคั่นอยู่และไปสุดเขตที่คลองบางเตย อพยพมาจากหมู่บ้าน “ริตัก” (ไม่เรียว) ในเขตมูเตง มีวัดจันทน์กะพ้อ ภาษา มอญเรียกว่า “โก๊ะ” (ต้นจันทน์กะพ้อ) เป็นศูนย์กลางชุมชน บริเวณปากคลองบางเตยฝั่งเหนือ คลองในเขตบ้านตากแดดเคยเป็นทั้งวัดร้างสมัยอยุธยา มีชื่อว่า วัดตาล และในสมัย ร.๖ ได้ก่อตั้งที่ว่าการอำเภอสามโคก โรงพักเป็นอาคารถาวรขึ้นเป็นครั้งแรก ประชากรประมาณ ๒๗ ครอบครั้ว ๑๓๕ คน

(๑๓) กวานสามโคก เขตตำบลสามโคก ฝั่งตะวันตก เลยชุมชนบ้านตากแดด เป็นชุมชนเก่า ตั้งเป็นบ้านเมืองตั้งแต่สมัยอยุธยา เป็นชุมชนใหญ่ เคยเจริญรุ่งเรืองมาในอดีต บ้านเรือนไม้หนาแน่นเหมือนชุมชนมอญที่อพยพมาในยุคธนบุรีหรือต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งอยู่กันเป็นกลุ่มเดี่ยวโดด ๆ แต่ชุมชนสามโคกจะปะปนกัน มีทั้งคนมอญ ไทย จีน ชุมชนมอญบ้านสามโคกไม่มีเอกลักษณ์ที่เด่นชัดไม่ว่าเป็นลักษณะของหมู่บ้านหรือวัด

ในชุมชนบ้านสามโคกแยกย่อยออกเป็นหมู่บ้านเล็กปลูกติดต่อกันริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา ตั้งแต่ปากคลองบางเตย ซึ่งเป็นตลาดที่อยู่ของชุมชนชาวจีน ไปจนถึงวัดไก่อเตี้ย ประมาณ ๑๐ หมู่บ้าน มีหมู่บ้านมอญได้แก่ บ้านตองเปอะ เดิมเรียกว่า “ตองเปราะ” เป็นชื่อหมู่บ้านในเขตมูเตง มีทั้งมอญปนไทย, บ้านพรหม, บ้านทาส, บ้านมะขามป้อม เป็นชุมชนมอญปนไทย, บ้านป่าฝ้าย เป็นชุมชนมอญปนจีน, บ้านลุ่มและบ้านท่าลาน เป็นชุมชนมอญปนจีน เป็นชุมชนแห่งแรกที่ทรงโปรดเกล้าฯ ให้มอญอพยพมาตั้งบ้านเรือนอยู่ที่สามโคกเป็นครั้งแรกในสมัยอยุธยา จนรุ่งเรืองกลายเป็นเมืองสามโคก เมืองปทุมธานี และจังหวัดปทุมธานีในปัจจุบัน

(๑๔) กวานกระแซง เขตตำบลกระแซง อยู่เลยบ้านสามโคกริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา ในอดีตเป็นตลาดน้ำขนาดใหญ่ มีเรือนแพหนาแน่นเต็มคั้งน้ำมีระยะทางประมาณ ๒ กิโลเมตร ตั้งแต่หน้าวัดไก่อเตี้ยไปถึงวัดชัยสิทธิ์ราวาส มีเรือแพพายขวกไขว่ ค้าขายสินค้านานาชนิด เมื่อตัดถนนเส้นทางสามโคก-ปทุม ตลาดบ้านกระแซงจึงวายไป หมู่บ้านกระแซงมีทั้งมอญและจีน

(๑๕) กวานห้องคู้ง เขตตำบลเชียงรากใหญ่ อยู่ตรงสวนคู้งของแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันออกตรงข้ามกับตลาดบ้านกระแซง เริ่มต้นจากปากคลองบ้านพร้าวฝั่งใต้คลองไปถึงวัดลำแล

อพยพมาจากเมือง “ส้มแล” อยู่ในเขตเมืองมะละแหม่ง มีวัดส้มแลเป็นศูนย์กลาง ประชากรประมาณ ๗๐ ครัวเรือน ๓๕๐ คน

การตั้งถิ่นฐานของชาวมอญที่สามโคกในปัจจุบันมีแนวโน้มลดลง เนื่องจากอาชีพการทำมาหากินเปลี่ยนไปจากเดิม และหมู่บ้านเดิมพื้นที่คับแคบ ทำให้มีการอพยพย้ายถิ่นไปทำมาหากินและตั้งบ้านเรือนอยู่ต่างจังหวัด บางบ้านมีครอบครัวที่เกิดขึ้นใหม่ไม่มีพื้นที่จะปลูกสร้างบ้านเรือนก็จะอพยพไปอยู่บ้านจัดสรร จึงทำให้บางหมู่บ้านมีสภาพเป็นหมู่บ้านร้าง เช่น บ้านแดง (วีรวัฒน์ ๒๕๕๕ : ๔๐-๔๔)

นนทบุรี

ชาวมอญเกาะเกร็ดเป็นชาวมอญที่อพยพมาจากเมืองมะละแหม่ง เมืองมะละล้าเล็ง และหมู่บ้านกวานอาม่าน (หมู่บ้านช่างปั้น) ทางตอนใต้ของเมืองหงสาวดี เข้ามาตั้งถิ่นฐานที่ปากเกร็ดและเกาะเกร็ดครั้งใหญ่ ๒ ครั้ง คือ ใน พ.ศ. ๒๓๑๗ สมัยกรุงธนบุรี และใน พ.ศ. ๒๓๕๔ สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ นอกจากนี้ยังมีชาวมอญซึ่งอพยพเข้ามาในประเทศไทยตามที่ตั้งต่าง ๆ อพยพย้ายจากถิ่นที่อยู่เดิมเช่นจากจังหวัดราชบุรีเข้าไปตั้งถิ่นฐานรวมอยู่ด้วย ประกอบอาชีพทำนา ค้าขาย ทำสวน และทำเครื่องปั้นดินเผา (อลิสสา ๒๕๕๒ : ๑๓)

ชาวมอญที่อพยพเข้ามาอยู่ที่ปากเกร็ดในระยะแรก ๆ คงจะอยู่กระจัดกระจายสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา ตั้งแต่บางตะนาวศรี (นนทบุรี) จนถึงสามโคก (ปทุมธานี) เฉพาะที่เขตอำเภอปากเกร็ดก็ตั้งอยู่ริมฝั่งเกาะเกร็ด ฝั่งบางตะไนย์ ฝั่งบางตลาด ต่อมาเมื่อมีการอพยพระลอกใหญ่ในสมัยรัชกาลที่ ๒ จึงรวมกลุ่มกันหนาแน่นขึ้นในบริเวณ ๒ จุดใหญ่ ๆ คือ ที่เกาะเกร็ด และริมฝั่งแม่น้ำตรงวัดศาลา ชาวมอญที่เกาะเกร็ดส่วนใหญ่อาศัยอยู่ทางทิศตะวันออกของเกาะ ในหมู่ที่ ๑, ๖ และ ๗ ส่วนมอญบางตะไนย์อยู่รวมกันอย่างหนาแน่นในหมู่ ๑ ซึ่งเป็นหมู่บ้านมอญที่มีเขตติดต่อกับปทุมธานี อำเภอลาดหลุมแก้ว มีวัดบางตะไนย์ซึ่งเป็นวัดมอญเป็นศูนย์กลางแต่อยู่ในเขตปทุมธานี (เสาวภา ๒๕๓๗ : ๑๙-๒๐)

สมุทรปราการ

หมู่บ้านชาวมอญในอำเภอพระประแดงนั้นจำลองรูปแบบมาจากกรุงหงสาวดี (พะโค) เพื่อเป็นอนุสรณ์แก่ชาวมอญในเมืองไทย โดยมีหมู่บ้านชาวมอญทั้งหมด ๑๗ หมู่บ้าน ดังนี้ บริเวณฝั่งตะวันออกของพระประแดง ด้านตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยามี ๑๑ หมู่บ้าน ดังนี้

(๑) บ้านหัวรอ (กวานอะมั่ง) อยู่บริเวณปากคลองลัดโพธิ์

(๒) บ้านทรงคะนอง (กวานด็อกคะนอง แปลว่า ดวงดาว) อยู่ระหว่างบ้านหัวรอกับบ้านโรงเรือ

(๓) บ้านโรงเรือ (กวานโรงเกริง) อยู่ถัดจากสถานสงเคราะห์คนทุพพลภาพและคนพิการไปทางด้านเหนือ

(๔) บ้านแช่ (กวานแช่) อยู่บริเวณถนนบ้านแช่และเพชรหึงส์

(๕) บ้านทะม้ง (กวานทะม้ง) อยู่บริเวณถนนบ้านทะม้งและถนนตองอุ๊บางส่วน

(๖) บ้านตองอุ๊ อยู่บริเวณถนนตองอุ๊ ด้านกลางถนน

(๗) บ้านเกริงกร่าง (กวานเกริงกร่าง) อยู่ติดกับวัดจวนราชดำรงค์ชั้นธี่ ผังตรงข้ามกับบ้านเชียงใหม่

(๘) บ้านตันเงิน (กวานตันเงิน) อยู่ถัดจากบ้านเกริงกร่างไปทางใต้ ตรงข้ามกับบ้านสะพานช้าง

(๙) บ้านดั่ง (กวานดั่ง) อยู่ระหว่างวัดแคกับบ้านเกริงกร่าง ติดคลองลัดหลวงด้านตะวันออก

(๑๐) บ้านเตื่อ (กวานเตื่อ) อยู่ถัดจากวัดโมกข์ไปทางด้านใต้ติดคลองลัดหลวงด้านตะวันออก

(๑๑) บ้านจั่งบี (กวานจั่งบี) อยู่ติดกับแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตรงข้าม ถนนบ้านเตื่อ หมู่บ้านที่อยู่บริเวณริมคลองลัดหลวงด้านตะวันตก หรือด้านขวามือ มี ๕ หมู่บ้าน นับจากทิศใต้ไปทางทิศเหนือ คือ

(๑๒) บ้านเวะระว (กวานเวะระว) อยู่ฝั่งตรงข้ามกับโมกข์และบ้านเตื่อ โดยมีคลองลัดหลวงกั้นกลาง

(๑๓) บ้านตา (กวานตา) อยู่บริเวณฝั่งตรงข้ามกับวัดแค ถัดจากบ้านเวะระวไปทางเหนือ

(๑๔) บ้านสะเร็น (กวานสะเร็น) อยู่ฝั่งตรงข้ามกับบ้านดั่ง ถัดจากบ้านตาไปทางเหนือ

(๑๕) บ้านสะพานช้าง อยู่บริเวณสะพานช้าง ผังตรงข้ามกับบ้านตันเงิน

(๑๖) บ้านเชียงใหม่ อยู่ตรงข้ามฝั่งถนนกับวัดกลาง และฝั่งตรงข้ามคลองกับวัดจวนฯ

(๑๗) กวานแดงมะโกกข์ (กวานแดงมะโกกข์) อยู่บริเวณฝั่งแหลมด้านตะวันออกแม่น้ำเจ้าพระยา หรือฝั่งตรงข้ามกับตัวเมืองพระประแดง ซึ่งถือว่าเป็นหมู่บ้านที่ใหญ่ที่สุดของชาวมอญพระประแดง

ในแต่ละหมู่บ้านนิยมสร้างวัดประจำหมู่บ้านขึ้น เพื่อให้เป็นสถานที่ศึกษาหาความรู้ทางโลกและทางธรรม และอบรมปณิธานผู้คนให้ประพฤติปฏิบัติดี ดังนั้นในบริเวณพื้นที่ที่เป็นตัวเกาะ และพื้นที่ที่มีชาวมอญอยู่อาศัย จึงมีวัดอยู่มากถึง ๑๒ วัด และที่แปลกกว่าเมืองอื่น ๆ คือ วัดมอญในอำเภอพระประแดงจะสร้างเป็นคู่กัน ดังนี้

๑. วัดทรงธรรมวรวิหาร (เพ็ญพระครู/เม็กแซม) คู่กับ ๒. วัดคันลัด (เพ็ญมะมอน)

๓. วัดโพธิ์ย่นต์พลเสพย์ คู่กับ ๔. วัดโปรดเกศเชษฐาราม

๕. วัดพญาปรางค์จามิตร (เพ่มัวมอ) คู่กับ ๖. วัดอาสาสงคราม (เพ่เกริงฮะระ)

๗. วัดจวน (เพอะม้อย) คู่กับ วัดสะกาว (เพ่สะกาว) ยุบรวมกับวัดกลาง

๘. วัดกลาง (เพอะเร็น) คู่กับ วัดเชียงใหม่ ยุบรวมกับวัดกลาง

๙. วัดแค (เพ่เกริงเงิน) คู่กับ ๑๐. วัดโมกข์ (เพ่โมกตอน)

๑๑. วัดบางฝั่ง คู่กับ ๑๒. วัดรวก

นอกจากนี้ยังมีวัดมอญในพระประแดงอื่น ๆ ได้แก่ วัดกลางนา (ยุบรวมกับวัดทรงธรรม), วัดจวนดำรงราชพลขันธุ์, วัดแหลม, และวัดกลางสวน

ลำดับเจ้าเมืองนครเขื่อนขันธ์หรือพระประแดงในสายสกุลคชเสนี

พ.ศ. ๒๓๓๘-๒๔๐๑ พระยานครเขื่อนขันธ์รามัญชาติเสนาบดีศรีสิทธิสงคราม (ทอมา) เป็นบุตรคนที่ ๔ ของเจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง) เป็นเจ้าเมืองคนแรก

พ.ศ. ๒๔๐๑-๒๔๒๖ พระยาดำรงราชพลขันธ์ (จ้อย) เป็นบุตรคนที่ ๓ ของเจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๐ ได้กราบบังคมทูลขออนุญาตรัชกาลที่ ๕ เพื่อทำการขุดคลองจากปลายคลองพระโขนงจนถึงปลายคลองบางพระ แขวงเมืองฉะเชิงเทรา ก็ทรงโปรดอนุญาตให้ดำเนินการได้ เมื่อขุดคลองเสร็จแล้วก็ให้ขุดคลองซอยเชื่อมคลองใหญ่ที่ขุดไว้ เช่น คลองบางแก้ว คลองปลัดเปียง จากนั้นก็ให้อพยพชาวมอญที่สมัครใจไปจับจองพื้นที่ทำนาบริเวณ ๒ ฝั่งคลองที่ขุดขึ้นใหม่

พ.ศ. ๒๔๒๖-๒๔๓๐ พระยามหาโยธา (นกแก้ว) เป็นบุตรคนที่ ๕ ของท่านจ้อย เป็นน้องชายเจ้าจอมมารดากลิ่นในรัชกาลที่ ๔

พ.ศ. ๒๔๓๐-๒๔๔๐ พระขยันสงคราม (เจ็ก หรือ แป๊ะ) เป็นบุตรคนที่ ๑๙ ของพระยาดำรงราชพลขันธ์ (จ้อย)

พ.ศ. ๒๔๔๐-๒๔๔๕ พระยาเกียรติ (ขุนทอง) เป็นบุตรคนที่ ๖ ของพระยาดำรงราชพลขันธ์ (จ้อย)

พ.ศ. ๒๔๔๕-๒๔๕๐ พระยาดำรงราชพลขันธ์ (หยอย) เป็นบุตรคนที่ ๑๕ ของพระยาดำรงราชพลขันธ์ (จ้อย)

พ.ศ. ๒๔๕๐-๒๔๕๘ พระเทพพล (ทองคำ) เป็นบุตรคนที่ ๑๖ ของพระยาดำรงราชพลขันธ์ (จ้อย)

พ.ศ. ๒๔๕๘-๒๔๕๗ พระยาพิพิธมนตรี (บุญ คชเสนี) เป็นบุตรคนแรกของพระยาเกียรติ (ขุนทอง) พ.ศ. ๒๔๕๖ รัชกาลที่ ๖ พระราชทานนามสกุล คชเสนี ให้กับเชื้อสายของเจ้าพระยามหาโยธา (เจ่ง)

พ.ศ. ๒๔๕๗-๒๔๖๗ พระยานาคราชกำแพงประแดงบุรีนายก (แจ่ง คชเสนี) เป็นบุตรคนที่ ๑๘ ของพระยาดำรงราชพลขันธ์ (จ้อย) พ.ศ. ๒๔๕๘ รัชกาลที่ ๖ โปรดให้เปลี่ยนชื่อเมืองนครเขื่อน

ขันธเป็นชื่อเมืองพระประแดง ตามชื่อเมืองโบราณที่มีมาแต่เดิม และให้เปลี่ยนฐานะจากเมืองเป็นจังหวัด ดังนั้นท่านจึงเป็นผู้ว่าราชการจังหวัดพระประแดงคนแรกและเจ้าเมืองนครเขื่อนขันธคนสุดท้าย และเป็นคนในสกุลคชเสนีคนสุดท้ายที่ได้ปกครองเมืองพระประแดงในฐานะเจ้าเมืองและผู้ว่าราชการจังหวัดที่สืบทอดกันมา (สนอง ๒๕๔๒ : ๒๐๖-๒๑๑)

ลพบุรี

ชุมชนมอญบางชั้นหมากส่วนใหญ่อยู่ในหมู่ที่ ๑, ๒, ๓, ๖, ๗, ๙, และ ๑๒ ตำบลบางชั้นหมาก อำเภอเมือง จังหวัดลพบุรี เดิมตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณสองฝั่งแม่น้ำลพบุรี ต่อมาจึงขยายออกมาอยู่บริเวณริมถนนสายสิงห์บุรี-ลพบุรี ศูนย์กลางของชุมชนคือวัด ๔ วัด ได้แก่ วัดโพธิ์ระหัด วัดกลาง วัดราษฎร์ศรัทธาทำ และวัดอัมพวัน ชาวมอญบางชั้นหมากอพยพมาจากอำเภอสามโคก จังหวัดปทุมธานี และจากอำเภอพระประแดง จังหวัดสมุทรปราการ โดยทางเรือเดินทางขึ้นเหนือมาตามแม่น้ำลพบุรี เพราะชุมชนเดิมแออัด เมื่อเดินทางมาถึงบริเวณท่าเรือและท่าหลวง จังหวัดอยุธยา ก็มีบางพวกที่หยุดตั้งถิ่นฐานในบริเวณนั้น ส่วนที่เหลือขึ้นเหนือมาถึงบริเวณบ้านท่าดินเหนียวในตำบลโพธิ์เก้าต้น อำเภอเมือง จังหวัดลพบุรี จึงตั้งบ้านเรือนอยู่รวมกัน ประกอบอาชีพทำอิฐ ต่อมาได้ย้ายมาที่ปัจจุบันซึ่งเดิมเรียกว่า บางคู่ ประกอบอาชีพทำนาและทำอิฐเป็นหลัก เมื่อชุมชนมีขนาดใหญ่ขึ้น ที่ดินไม่พอสร้างบ้านเรือนและทำนา จึงมีชาวมอญจำนวนหนึ่งอพยพย้ายถิ่นออกไปตั้งถิ่นฐานใหม่ ๓ แห่ง คือ บ้านหนองแก้ว บ้านโคกสลุด และบ้านนายาว อยู่ห่างจากชุมชนเดิมในรัศมีไม่เกิน ๒๐ กิโลเมตร (ไฉน ๒๕๓๕ : ๒๕-๒๖)

ราชบุรี

ชาวมอญที่บ้านม่วง อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี กล่าวถึงประวัติของตนว่าอพยพมาจากเมืองเมาะตะมะ เป็นกลุ่มมอญเตี้ยะซึ่งมีการนับถือผีฟ้า (สมทรง มปป. : ๑๘) เนื่องจากหนีภัยสงครามจากพม่า เมื่อผ่านด่านพระเจดีย์สามองค์มาแล้ว ชาวมอญยังไม่ได้ตั้งถิ่นฐานเป็นหลักแหล่งเนื่องจากสภาพภูมิประเทศที่กันดาร เป็นเทือกเขาสูงและป่าทึบ จึงได้ล่องลำน้ำแม่กลองลงมา เมื่อพบทำเลที่เหมาะสมคล้ายคลึงกับถิ่นฐานเดิมจึงได้ตั้งหลักแหล่งบริเวณสองฝั่งลำน้ำแม่กลอง (สมทรง มปป. : ๑๙) ในเขตอำเภอโพธารามและอำเภอบ้านโป่งตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาต่อเนื่องมาถึงสมัยกรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น (สมทรง มปป. : ๑๕)

ในสมัยอยุธยาชาวมอญที่ติดตามสมเด็จพระนเรศวรเข้ามาพร้อมกับพระมหาเถรคันฉ่อง พระยาเกียรติ พระยาราม และพรรคพวก เดินทางเข้ากรุงศรีอยุธยาโดยใช้เส้นทางด่านพระเจดีย์สามองค์ ผ่านลำน้ำแม่กลองเข้าสู่กรุงศรีอยุธยา คนมอญบางกลุ่มได้ตั้งถิ่นฐานอยู่บริเวณอำเภอบ้านโป่งจังหวัดราชบุรีต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน หลังจากนั้นในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช

(พ.ศ. ๒๒๐๖) สมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ (๒๒๙๘-๒๓๐๑) สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (พ.ศ. ๒๓๕๔) (สมทรง มปป. : ๒๓)

พ.ศ. ๒๓๑๐ หัวหน้ามอญที่หลบซ่อนพม่าจากการเสียเมืองเมาะลำเลิงทราบข่าวพระเจ้ากรุงธนบุรีกู้เอกราชคืนจากพม่าได้จึงพาพรรคพวกประมาณ ๑ พันคนเศษอพยพเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ โดยติดต่อผ่านพระยารามัญวงศ์ ประจวบกับกรุงธนบุรีเกิดจลาจล ครอบครวัมอญจึงพักอยู่ที่ไทรโยค ต่อมาสมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกกลับจากเขมรปราบจลาจลแล้วได้ปราบดาภิเษกเป็นพระมหากษัตริย์ พระยารามัญวงศ์จึงกราบทูลเรื่องมอญเข้ามาขอพึ่งพระบรมโพธิสมภารให้ทรงทราบ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้เจ้านายมอญที่เหลืออยู่ ๗ คน ซึ่งเป็นญาติพี่น้องกันเป็นนายด่านป้องกันพม่าอยู่ที่เมืองไทรโยค ท่าขนุน ท่าตะกั่ว ลุ่มส้ม เมืองสิงห์ และทองผาภูมิ ในเขตเมืองกาญจนบุรี ปกครองมอญและกะเหรี่ยง (บุปผา ๒๕๔๑ : ๓๙)

มอญที่หลบหนีพม่าเมื่อทราบข่าวพวกพ้องของตนได้เป็นนายด่านอยู่กาญจนบุรี จึงอพยพตามเข้ามาอีกประมาณ ๕,๐๐๐ ครอบครัว บางกลุ่มไปอยู่ปากเกร็ดในจังหวัดนนทบุรี จังหวัดปทุมธานี อำเภอหนองฉางในจังหวัดอุทัยธานี จังหวัดลพบุรี แต่ส่วนใหญ่อยู่ที่หัวเมืองหน้าด่านทั้ง ๗ เมื่อคนมากที่ทำกินมีน้อย ทั้งเป็นที่กันดารป่าเขา หัวหน้ามอญทั้ง ๗ จึงแจ้งเรื่องให้พระยารามัญวงศ์และเจ้าพระยามหาโยธาทั้ง ๒ ท่านทั้ง ๒ จึงเข้ากราบบังคมทูลขอพระราชทานที่ทำกินให้แก่พวกมอญ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เจ้านายมอญทั้ง ๗ เลือกที่ทำมาหากินเองแล้วแต่จะพอใจ เนื่องจากพวกมอญมีความชอบเป็นหน้าด่านรบกับพม่าก่อนที่พม่าจะเข้าตีเมืองอื่น ๆ เจ้านายมอญทั้ง ๗ จึงทูลขอพระราชทานที่สองฝั่งแม่น้ำแม่กลองตั้งแต่เมืองไทรโยคถึงที่ตั้งจังหวัดราชบุรี พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระราชทานพระบรมราชานุญาต พระราชทานตราภูมิคุ้มห้ามของหลวงให้เจ้านายมอญทั้ง ๗ มาด้วย เจ้านายมอญทั้ง ๗ พาชาวมอญผูกแพล่องตามลำน้ำแม่กลองเห็นที่ซึ่งเหมาะสมก็ขึ้นไปตั้งบ้านเรือนตั้งแต่อำเภอท่ามะกาในจังหวัดกาญจนบุรีจนถึงที่ตั้งอำเภอบ้านโป่งและโพธาราม บริเวณเหล่านี้แต่เดิมเป็นที่อยู่ของชาวลาวเวียงจันทน์ซึ่งถูกกวาดต้อนเป็นเชลยครั้งสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี พวกลาวเวียงจันทน์เมื่อเห็นตราภูมิคุ้มห้ามของหลวงพระราชทานพระบรมราชานุญาต จึงอพยพถอยร่นออกจากฝั่งแม่น้ำแม่กลองไปตั้งชุมชนใหม่ มีชุมชนชาวลาวบางที่ไม่อพยพถอยร่นไปที่วัดสร้อยฟ้า ตำบลสร้อยฟ้า ซึ่งแต่เดิมเรียกบ้านลาว เปลี่ยนเป็นตำบลบางเลาและตำบลสร้อยฟ้าในปัจจุบัน (บุปผา ๒๕๔๑ : ๔๐)

เจ้านายมอญทั้ง ๗ และญาติใกล้ชิดได้สร้างวัดคงคาราม (เกียไต้) หรือวัดกลาง ขึ้นเป็นวัดแรก ต่อมาเพื่อความสะดวกในการทำบุญ ชาวมอญจึงได้สร้างวัดม่วงบน (เกียเกี๋ย) วัดใหญ่นครชุมน์ (เกียโนก) และวัดบ้านหม้อ (เกียละหม่าน) ขึ้นมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระทองผาภูมิ (ตันสกุลเสลานนท์และตันสกุลเสลาคุณ) ได้อพยพญาติพี่น้องไปเพื่อ

อุปการะวัดใหญ่นครชุมน์ด้วย โดยวัดคงคารามส่งพระสงฆ์ในวัดไปเป็นเจ้าอาวาสวัดที่สร้างขึ้นใหม่ ในวัดเข้าพรรษา ออกพรรษา พระสงฆ์ในวัดต่าง ๆ ที่สร้างขึ้นใหม่จะต้องมาประชุมทำสังฆกรรมที่วัดคงคาราม (บุปผา ๒๕๔๑ : ๔๑)

ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระครูรามัญยาธิปัตติเจ้าอาวาสวัดคงคารามให้ความช่วยเหลือสร้างวัดประจำหมู่บ้านเป็นรุ่นที่ ๓ ได้แก่ วัดป่าไผ่ (เกียตุน) วัดไทรอารีรักษ์ (เกียระเริ่มเกริก) วัดเกาะ (เกียเกาะ) วัดตาผาหรือวัดน้ำวน (เกียพา) วัดบ้านโป่ง (เกียบ้านโป่ง) วัดโชค (เกียโชค) วัดตาลปากลาด (เกียตา) วัดหัวหิน (เกียเวียงเมาะ) วัดโพธิ์โสภาราม (เกียซั่ว) วัดมะขาม (เกียมังโกลัน) และวัดม่วงล่าง (เกียเกริก) บางวัดสร้างเสร็จในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระสิงห์ (ตันสกุล สิงคิบุรินทร์ และธำรงโชติ) ได้ยกครัวเรือนไปเป็นผู้อุปถัมภ์วัดไทรอารีรักษ์ (บุปผา ๒๕๔๑ : ๔๑)

สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีวัดในชุมชนชาวมอญเกิดขึ้นตามการทำยายตัวอพยพออกไปทำมาหากิน ได้แก่ วัดหนองกลางดง (เกียหนองกลางดง) วัดชัยรัตน์ (เกียชำระ) วัดหุบมะกล่ำ (เกียปักกล้า) วัดดอนกระเบื้อง (เกียเตียงเร็ด) และวัดเขาช่องพราน (เกียท่า) ลูกหลานพระไทรโยค (ตันสกุลนิไชโยค นิโครธา นิไทรโยค พระไทยโยค มะมม) ได้อพยพไปอยู่ใกล้วัดดอนกระเบื้องเป็นจำนวนมาก (บุปผา ๒๕๔๑ : ๔๑)

สมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ชาวมอญที่อพยพไปอยู่ในอำเภอบางแพ ได้สร้างวัดขึ้นอีก ๒ วัดคือ วัดดอนใหญ่ กับวัดดอนแห้วหมู (คอนสลี) และในสมัยรัชกาลที่ ๗ ได้สร้างวัดดอนตาลเตี้ยอีก ๑ วัด (บุปผา ๒๕๔๑ : ๔๑)

ปัจจุบันชุมชนชาวมอญในจังหวัดราชบุรีมีที่อำเภอบ้านโป่ง ได้แก่ ตำบลท่าผา ตำบลปากแรต ตำบลนครชุมน์ ตำบลดอนกระเบื้อง ตำบลเบิกไพร ตำบลคู้งพยอม ตำบลบ้านม่วง ที่อำเภอโพธาราม ได้แก่ ตำบลคลองตากุด ตำบลสร้อยฟ้า ตำบลชำระ ตำบลเตาปูน เทศบาลเมืองโพธาราม ที่อำเภอบางแพ ได้แก่ ตำบลดอนใหญ่ เพื่อเป็นการระลึกถึงบ้านเกิดเมืองนอน บรรดาชื่อวัดและชื่อหมู่บ้านของชาวมอญอำเภอบ้านโป่ง อำเภอโพธาราม ซึ่งเป็นภาษามอญล้วนนำมาจากชื่อวัดและหมู่บ้านในเมืองเมาะล่ำเล็งทั้งสิ้น (บุปผา ๒๕๔๑ : ๔๓)

สมุทรสาคร

ชาวไทยรามัญที่สมุทรสาครอพยพมาจากมอญโดยตรง จากบ้านกะมาวกัก จังหวัดมะละแหม่ง มีชาวมอญตำบลบ้านเกาะได้เดินทางไปประเทศพม่า พักกับญาติของตนที่บ้านกะมาวกัก ไม่มีใครมีบรรพบุรุษหรือญาติพี่น้องที่อยู่ในจังหวัดปทุมธานี นนทบุรี สมุทรปราการเลยแม้แต่คนเดียว (กนกอร และคณะ ๒๕๓๙ : ๖) ในยุคแรกที่อพยพเข้ามาอยู่ในสมุทรสาครชาวไทยรามัญจะตั้งถิ่นฐานกระจายอยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำท่าจีนในตำบลมหาชัย ตำบลบ้านเกาะ และตำบลท่าทราย

ในปัจจุบันชาวไทยรามัญในจังหวัดสมุทรสาคร มีถิ่นฐานอยู่ในเขตพื้นที่อำเภอเมืองสมุทรสาคร ในตำบลบ้านเกาะ ท่าทราย ท่าจีน บางกระเจ้า บ้านป้อ บางไทรต่า กาหลง อำเภอบ้านแพ้ว ในตำบลเจ็ดริ้ว หลักสอง บ้านแพ้ว อำแพง (กนกอร และคณะ ๒๕๓๙ : ๗)

บางเลน นครปฐม

บ้านคลองหม่อมแถม ถือกำเนิดมานับได้ว่าศตวรรษ ชาวมอญจากพระประแดงและสมุทรสาครได้ไปหักล้างถางพง ทำนาและตั้งถิ่นฐานในบริเวณที่เรียกว่ากระทุ่มมืด เนื่องจากเป็นพื้นที่ลุ่มมีอาณาบริเวณกว้าง มีต้นกระทุ่มขึ้นเต็มไปหมด เป็นดงกระทุ่มที่กินพื้นที่ของอำเภอบางเลน จังหวัดนครปฐม และอำเภอบางบัวทอง (ต่อมาได้ยกเป็นอำเภอไทรน้อย) จังหวัดนนทบุรี (พิศาล ๒๕๔๑ : ๒๐) ชุมชนกระทุ่มมืดได้ขยายตัวอย่างรวดเร็วด้วยเป็นพื้นที่ที่เหมาะสมแก่การทำนา จึงมีผู้คนเข้ามาทำนาในบริเวณนี้มากขึ้น ต่อมาในราว พ.ศ. ๒๔๕๕ หม่อมแถม กฤดากร กุลสตรีมอญจากบ้านเกาะ เมืองสมุทรสาคร เป็นหม่อมในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ์ ต้นราชสกุลกฤดากร ได้ริเริ่มให้ดำเนินการขุดคลองในพื้นที่ติดต่อกับคลองขุนศรี ตำบลไทรน้อย อำเภอไทรน้อย จังหวัดนนทบุรี กับตำบลบางภาษี อำเภอบางเลน จังหวัดนครปฐม ชาวบ้านได้รับประโยชน์อย่างมากมาจากการขุดคลองนี้ทั้งในการคมนาคมทางน้ำและการชลประทาน ชาวบ้านจึงเรียกขานคลองนี้ว่า คลองหม่อมแถม จนตราប់เท่าทุกวันนี้ (พิศาล ๒๕๔๑ : ๒๐-๒๑)

เมื่อขุดคลองเสร็จแล้ว หม่อมแถม กฤดากร ได้ถวายที่ดินเพื่อสร้างวัดและเป็นผู้ดำเนินการสร้างศาสนสถานในวัดที่ชาวบ้านเรียกขานกันทั่วไปว่า “วัดหม่อม” หรือ “วัดหม่อมแถม” ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็น “วัดสโมส” ที่กระทุ่มมืดนี้มีวัดที่ชาวไทยเชื้อสายมอญได้สร้างไว้ ๗ วัด คือ (๑) วัดหม่อมแถม (วัดสโมส) (๒) วัดยอดพระพิมล (๓) วัดไทรน้อย (๔) วัดราชฎ์นิยม (๕) วัดบึงลาดสวาย (๖) วัดเกษตราราม (๗) วัดบอนใหญ่ (พิศาล ๒๕๔๑ : ๒๐)

การตั้งถิ่นฐานของชาวมอญในกรุงเทพฯ

บริเวณฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา มีที่ตั้งชุมชนมอญที่สำคัญแห่งหนึ่ง บริเวณวังกรมพระนเรศวรฤทธิ์ ตรงถนนพระอาทิตย์ ตั้งแต่ปากคลองบางลำพู ตรงข้ามวัดสังเวชวิศยาราม หรือตรงกำแพงพระนครมาจนถึงบริเวณท่าช้างวังหน้า หรือบริเวณพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติเดิมเป็นที่ดินของพระยาดำรงราชพลขันธ์ (จุ้ย คชเสนี) บุตรเจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะ) ซึ่งเป็นบิดาของเจ้าจอมมารดากลิ่น หรือชอนกลิ่น ในรัชกาลที่ ๔ ต่อมาเมื่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระนเรศวรฤทธิ์พระโอรสในรัชกาลที่ ๔ ประสูติด้วยเจ้าจอมมารดาชอนกลิ่นใน พ.ศ. ๒๓๙๘ พระยาดำรงราชพลขันธ์ผู้เป็นบิดาจึงได้ถวายที่ดินบริเวณนี้ให้แก่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ์ ซึ่งทรงสร้างตำหนักบ้านมะละวัลย์ขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๖๐ ปัจจุบันคือ อาคารที่ทำการของสำนัก

งานองค์การอาหารและเกษตรแห่งสหประชาชาติประจำภูมิภาคเอเชียและภาคพื้นแปซิฟิก ภายใน
วังกรมพระนครฯ นั้น เลี้ยงผู้คนไว้มากมายทั้งผู้ใหญ่และเด็ก ซึ่งส่วนใหญ่เป็นชาวมอญ และพูดจา
สนทนากันก็มักใช้ภาษามอญทั้งนั้น (สุจิตลักษณ์ และคณะ ๒๕๓๘ : ๑๖-๑๗)

บริเวณฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา ได้แก่บริเวณตั้งแต่เขตวัดละมุดเรื่อยลงมาจนถึง
บริเวณคลองมอญและบริเวณลี้กเข้าไป เช่น บริเวณวัดประดิษฐาราม (วัดมอญ) วัดราชคฤห์ และ
วัดอินทาราม

บริเวณบางไส้ไก่ นับตั้งแต่เขตวัดละมุดเรื่อยลงมาจนถึงบริเวณคลองมอญ เคยเป็นที่ตั้ง
ของชาวมอญ ส่วนใหญ่ในสมัยเดิมเริ่มแรกก็อพยพเข้ามาในประเทศไทยนั้นมักจะทำหน้าที่เป็น
พวกฝีพายเรือหลวง พวกนี้เดิมเป็นชาวมอญที่เคยอยู่แถวเมืองทวายและเมืองมะริด ซึ่งมีความ
ชำนาญทางเรือ เข้ามาในสมัยพระเจ้าปดุง ซึ่งได้กล่าวหาว่ามอญเมืองทวายและเมืองมะริดเป็น
กบฏ ได้จับพวกมอญในเมืองไล่เล้าเผาทิ้งไปเป็นจำนวนมาก จึงหนีภัยเข้าสู่ประเทศไทย ฝ่ายไทย
ให้มารับราชการทางเรือหลวง ซึ่งมีโรงเรือหลวงอยู่ในบริเวณสะพานพระรามหกในปัจจุบัน ใกล้กับ
วัดบางละมุดบน (วัดบางละมุดเหนือ) ต่อมาย้ายโรงเรือหลวงมาอยู่ที่คลองบางคลอง (คลองบาง
กอกใหญ่) ตรงบริเวณวัดปากคลองวังบางไส้ไก่ จนเกือบถึงวัดกัลยาณมิตร (บริเวณปากคลองวัด
บุปผาราม) เลยต่อไปทางริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาเขตบ้านเจ้าพระยารัตนบดินทร์ (นามสกุลกัลยาณ
มิตร) นั้น พวกมอญจากวัดบางละมุดเหนือก็คงจะได้ย้ายตามมาสร้างบ้านเรือนอยู่ใกล้ ๆ กับ
บริเวณโรงเรือหลวงด้วย โรงเรือหลวงที่วันนี้อยู่ทางฝั่งตะวันออก ฝั่งเดียวกันกับที่ตั้งของวัดบาง
ไส้ไก่ ปัจจุบันกลายเป็นโรงเรือของกรมสรรพากร ตรงข้ามเยื้อง ๆ กับวัดสังฆกระบะจาย

มอญกลุ่มนี้ไม่ปรากฏว่ามีญาติหรือพวกพ้องทางปทุมธานีเลย ไม่ว่าจะเป็นทางฝ่ายสามี
หรือฝ่ายภรรยาก็ตาม เป็นคนละพวกกับพวกอื่น ๆ ที่เข้ามาก่อนหน้านี้ พวกไพร่มอญเหล่านี้มี
หน้าที่พายเรือโกลนให้เจ้านายนั่ง และคงจะมีหน้าที่รักษาเรือทั้งกองทัพด้วย ในยามสงบทำหน้าที่
เพียงแจ่งน้ำ และตามกระบวนเท่านั้น แต่ในยามสงครามก็ทำหน้าที่เป็นเรือรบด้วย กองเรือหลวงนี้
อยู่ในบังคับบัญชาของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) นายกองเรือที่บางไส้
ไก่อมีหน้าที่คุมการสักทอขนไพร่พลเรือมอญจากทุกที่ ต่อมาได้มีการย้ายโรงเรือหลวงจากคลอง
บางหลวงไปไว้ที่คลองบางกอกน้อย ดังที่เป็นอยู่ในปัจจุบันนี้ เรือบางลำชำรุดซ่อมแซมไม่ได้ จึงได้
มีการนำเอากระดานเรือที่ชำรุดมาทำพื้นศาลาการเปรียญวัดประดิษฐาราม เมื่อกองเรือที่อยู่บาง
ไส้ไกริมคลองหลวงย้ายไปอยู่คลองบางกอกน้อยแล้ว ไพร่มอญทั้งหมดก็ไปขึ้นกับทหารเรือตั้งแต่
บัดนั้นเป็นต้นมา

คำว่า “บางไส้ไก่” เพี้ยนมาจากคำมอญว่า “จักกาย” เป็นชื่อตำแหน่ง ๆ หนึ่ง เป็นตำแหน่ง
ปลัดนายกองมอญที่ใช้เรียกผู้อยู่ใต้บังคับบัญชา ผู้ที่อยู่ในตำแหน่งนี้มีบ้านเดิมอยู่ที่ปากคลองบาง
ไส้ไก่ จึงเรียกบริเวณนี้ว่า บางไส้ไก่ มอญเองแต่เดิมก็เรียกเพี้ยนว่า “บางสะกาย” คลองบางไส้ไก่

เป็นคลองที่ขุดขึ้นเมื่อสมัยสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ยังมีคเป็นจมีน ไวยวรณารถ เพื่อให้เรือที่ต่อที่บ้านสมเด็จฯ มีทางออกทางคลองบางหลวง ไม่ต้องไปออกทาง คลองดาวคะนอง และกองทัพเรือนั้นก็ตั้งอยู่ที่ป้อมวิเชียรประสิทธิ์ ซึ่งอยู่ใกล้กับคลองที่ขุดใหม่มากกว่าคลองดาวคะนอง

วัดประดิษฐาราม (วัดมอญ) เดิมเป็นวัดเก่าของคนไทย เมื่อคนมอญมาอยู่บริเวณนี้ ก็ได้ทำนุบำรุงจนกลายเป็นวัดมอญในที่สุด เจ้าอาวาสตั้งแต่องค์ที่สองเป็นต้นไปเป็นชาวมอญทั้งหมด ตั้งแต่ราวต้นรัชกาลที่ ๕

วัดราชคฤห์ (วัดบางยี่เรือใน) ชาวบ้านเรียกวัดมอญ เพราะเมื่อสมัยรัชกาลที่ ๑ นั้น ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระมอญไปเป็นสมภารเจ้าวัดฝ่ายรามัญ เนื่องมาจากเมื่อสมัยรัชกาลที่ ๑ ได้ทรงแต่งตั้งพระเถระฝ่ายไทยให้ดำรงสมณศักดิ์ต่าง ๆ แล้ว ทรงให้จัดหาพระมหาเถระฝ่ายรามัญซึ่งรู้พระวินัยปริยัติได้ ๓ รูป ทรงตั้งให้เป็นพระมหาสุเมธจารย์องค์หนึ่ง ให้เป็นเจ้าอาวาสวัดทองปู้ (วัดชนะสงคราม) ให้เป็นพระไตรสรณวัธ องค์หนึ่ง โปรดให้ไปอยู่วัดบางหลวง และให้เป็นพระสุเมธน้อยองค์หนึ่ง ให้ไปครองวัดบางยี่เรือใน วัดนี้มีเรื่องประหลาดที่ว่า เมื่อใดที่วัดนี้มีพระครูขึ้นก็จะต้องมีสององค์ทุกทีไป ถ้าไม่มีก็ไม่มีเลย จึงเกิดคำกล่าว “วัดมอญโหมตรู มีพระครูสององค์” เพิ่งมาเหลือองค์เดียวเมื่อ ๑๐ กว่าปีมานี้เอง เพราะองค์หนึ่งสึกไป

วัดอินทาราม (วัดบางยี่เรือนอก) ตั้งอยู่ปากคลองบางยี่เรือ ริมคลองบางหลวง (คลองบางกอกใหญ่) เดิมชื่อ “วัดบางยี่เรือใต้” ชาวบ้านแถวนั้นจึงเรียกว่า “วัดใต้” ในสมัยกรุงธนบุรี สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชได้เสด็จฯ มาบำเพ็ญวิปัสสนา บำเพ็ญศีล บำเพ็ญธรรม และบูรณะปฏิสังขรณ์สิ่งต่าง ๆ ไว้มากมาย เมื่อพระองค์สวรรคต ได้นำพระบรมศพมาประดิษฐาน (ฝัง) ไว้ที่วัดนี้ ในสมัยรัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ วัดอินทารามได้เสื่อมโทรมลงมาก พระยาศรีสุนทพ (ทองเพ็ง) ซึ่งเป็นลูกมอญแท้ ๆ ต้นตระกูลศรีเพ็ญ ได้ปฏิสังขรณ์ซ่อมแซมของเก่าบรรดามี และยังได้ทำของใหม่เพิ่มขึ้นด้วย

บริเวณสะพานมอญ ตรงริมฝั่งคลองตลาดใกล้ป้อมวิชัยประสิทธิ์ฝั่งตะวันออก หรือริมเชิงสะพานมอญข้ามคลองตลาด (ตรงสี่แยกที่ถนนเจริญกรุงตัดกับถนนบ้านหม้อและถนนเฟื่องนคร) เป็นบ้านของพระยาศรีสุนทพ (ทองเพ็ง) บุตรของนายชำนาญ (ทองขวัญ) กับท่านทองซอน บุตรีพระยานครอินทร์ (สมิงนรเดชะ) ซึ่งเป็นบุตรเจ้าพระยาบรมมจตุรงค์ (มะโดด) ได้เป็นเจ้าพระยาจักรีมอญในแผ่นดินกรุงธนบุรี จัดได้ว่าพระยาศรีสุนทพ (ทองเพ็ง) นี้เป็นเชื้อสายมอญแท้ ๆ บรรดาผู้ตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้เคียงก็เป็นญาติใกล้กันบ้าง ห่างกันบ้าง ด้วยเหตุที่พระยาศรีสุนทพ (ทองเพ็ง) ขอแรงพวกมอญเหล่านั้นให้ช่วยกันทำสะพานใหญ่ด้วยไม้ข้ามคลองตลอด สะพานนี้จึงมีชื่อว่า สะพานมอญ ต่อมาภายหลังได้มีการก่อสร้างใหม่ด้วยอิฐถือปูน และเรียกสี่แยกตรงสะพาน

มอญว่า "สี่กั๊กพระยาศรี" คำว่า "กั๊ก" เป็นภาษาจีน แปลว่า "แยก" ส่วนคำว่า "พระยาศรี" เป็นการเรียกตามชื่อพระยาศรีสุนทรเทพ (ทองเพ็ญ) นั่นเอง

เขตบางขุนเทียน

ในเขตบางขุนเทียนมีชุมชนมอญอยู่ ๒ แห่งคือ ชุมชนมอญท่าข้าม และชุมชนมอญบางกระดี่ ชุมชนมอญท่าข้ามอยู่บริเวณบางส่วนของหมู่ที่ ๑, หมู่ที่ ๔, หมู่ที่ ๕ แขวงท่าข้าม เขตบางขุนเทียน ประชากรส่วนใหญ่มีอาชีพเย็บจาก ตัดพื้น และทำนา แต่ปัจจุบันเนื่องจากเขตเมืองขยายออกไป แขวงท่าข้ามกลายเป็นที่ตั้งของเขตอุตสาหกรรม ที่ดินถูกเปลี่ยนมือจากชาวมอญไปสู่เจ้าของธุรกิจอุตสาหกรรม และธุรกิจจัดสรรที่ดิน ชาวบ้านกลายเป็นเศรษฐีใหม่จากการขายที่ดิน การหลั่งไหลเข้ามาทำงานในโรงงานของคนจากแหล่งอื่น ๆ เป็นจำนวนมาก จนถูกผสมกลมกลืนจนมองไม่เห็นเอกลักษณ์ของชาวมอญ

ส่วนชุมชนมอญบางกระดี่ ซึ่งตั้งอยู่ริมคลองสนามไชย ได้แก่ หมู่ที่ ๒ หมู่ที่ ๘ และหมู่ที่ ๙ แขวงสามคนดำ เขตบางขุนเทียน เป็นชุมชนซึ่งตั้งอยู่โดดเดี่ยว โดยเฉพาะก่อนมีการสร้างถนนพระราม ๒ (ก่อน พ.ศ. ๒๕๑๕) จึงทำให้ชุมชนบางกระดี่ยังคงรักษาสภาพความเป็นมอญไว้ได้ดีกว่าชุมชนท่าข้าม ชุมชนมอญบางกระดี่เกิดจากความต้องการหาพื้นที่แหล่งทำมาหากินของชาวมอญที่ตั้งถิ่นฐานอยู่บริเวณใกล้อ่าวไทย จากชาวมอญบ้านแพ้ว จังหวัดสมุทรสาคร และชาวมอญปากลัด จังหวัดสมุทรปราการ ซึ่งมีความสัมพันธ์ติดต่อกันโดยอาศัยคลองมหาชัยเป็นเส้นทางคมนาคม ต่างเห็นว่าพื้นที่แถบสามคนดำมีป่าชายเลน และป่าจาก เหมาะที่จะเป็นแหล่งวัดถุดินในการประกอบอาชีพ ตัดพื้น และเย็บจากส่งขายกรุงเทพมหานครได้เป็นอย่างดี จึงทยอยกันอพยพเข้ามาตั้งรกรากเพิ่มมากขึ้นจนกลายเป็นชุมชน (ชโลมใจ ๒๕๔๑ : ๒๘)

คลองสามและคลองสี่ตะวันตก

พ.ศ. ๒๔๑๙ พระยาดำรงคราชพลชั้นท์ (จ๋ม คชเสนี) เจ้าเมืองนครเขื่อนขันธ์คนที่ ๒ ต้องการอพยพชาวมอญไปหาที่ทำกินในแหล่งอื่น ๆ ที่ยังว่างเปล่า เนื่องจากพื้นที่นครเขื่อนขันธ์ (พระประแดง) คับแคบ ไม่มีที่ทำกินเพียงพอกับชาวมอญที่เพิ่มขึ้นจำนวนมาก จึงปรึกษากับกรมหลวงนเรศวรฤทธิ์ (เจ้าชายกฤดาภินิหาร หรือเจ้ามอญ) ราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ ซึ่งมีศักดิ์เป็นหลานของท่าน จึงได้นำเรื่องขึ้นทูลเกล้ารัชกาลที่ ๕ ขออนุญาตอพยพชาวมอญจากเมืองพระประแดงไปจับจองที่ทำกินในพื้นที่ต่าง ๆ และขออนุญาตขุดคลองต่าง ๆ ขึ้นพร้อมกันด้วย ปรากฏว่ารัชกาลที่ ๕ ทรงโปรดอนุญาต ดังนั้นพระยาดำรงคราชพลชั้นท์ จึงเกณฑ์ชายฉกรรจ์ชาวมอญที่สมัครใจ ไปขุดคลองบางแก้ว คลองปลัดเปลี้ย คลองบางกระทุ่ม คลองวัดหนามแดง คลองตัน คลองหนองบัว คลองใหม่ (คลองเสือดาย) และคลองบางนา แต่พื้นที่ที่ให้จับจองยังไม่เพียงพอ จึงต้องให้ชาวมอญอพยพไปจับจองพื้นที่อื่น ๆ ได้แก่ คลองต้นนุ่น คลองสามเจ้าเมือง (คลองลาดกระบัง) คลองลำปะทิว เขตลาดกระบัง คลองสิบหก ต.ศิระกระบือ อ.

องค์รักษ์ จ.นครนายก คลองสามตาตะวันออก คลองสามตตะวันตก คลองสี่ตะวันตก เขตคลองสามวา กรุงเทพมหานคร ฯลฯ แล้วให้ชาวมอญจากเมืองนครเขื่อนขันธ์ไปตั้งถิ่นฐานบริเวณพื้นที่ดังกล่าว

สำหรับคลองสามวา เป็นคลองที่ขุดเชื่อมระหว่างคลองแสนแสบกับคลอง ๖ วา โดยกรมหมื่นภูเรศธำรงศักดิ์ (เจ้าชายทวิธวัชย์ลาภ) เป็นแม่กองควบคุมการขุด มีขนาดลึก ๖ ศอก กว้าง ๓ วา เสร็จแล้วให้ขุดคลองซอยจากคลองสามวาทั้งฝั่งตะวันออกและฝั่งตะวันตกของคลอง ตั้งแต่คลอง ๑, ๒, ๓ และ ๔ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๙ จากนั้นได้ให้ชาวมอญจากหมู่บ้านแช่ บ้านทรงคะนอง บ้านทะมั่ง บ้านเต้อ บ้านจั่งปี และบ้านเวชะราว จากเมืองนครเขื่อนขันธ์ หรือเมื่อพระประแดง หรือปากลัด อพยพไปจับจองพื้นที่ทำกินบริเวณคลองสอง คลองสามตาตะวันออก คลองสามตตะวันตก และคลองสี่ตะวันตก ในปี พ.ศ. ๒๔๒๐ แล้วสร้างบ้านเรือนอาศัยอยู่ริมสองฝั่งคลองดังกล่าว โดยยึดอาชีพการทำนาทำสวนตามฤดูกาล มีวัดแป้นทองโสภาราม (สนอง ๒๕๔๒ : ๔๓-๔๔)

ชุมชนมอญในประเทศไทยปัจจุบัน

ติดกับชายแดนไทยพม่า มีชุมชนมอญที่ใหญ่ที่สุดในพื้นที่นั้นอยู่ที่บ้านวังกะ อำเภอสังขละบุรี จังหวัดกาญจนบุรี มอญในสังขละบุรีส่วนใหญ่มีสัญชาติพม่าที่มีใบอนุญาตให้อาศัยอยู่ในไทยได้ อย่างไรก็ตามก็มีคนมอญจากราชนบุรีและรอบนอกกรุงเทพฯ หรือที่เกิดในอำเภอนั้นเอง เข้ามาอาศัยอยู่ด้วย พื้นที่ตามลำน้ำแควน้อยเป็นที่อยู่อาศัยของมอญกะเหรี่ยงมานานแล้ว การตั้งถิ่นฐานที่สังขละบุรีไม่ใช่เป็นผลมาจากการอพยพเข้ามาเป็นช่วง ๆ เมื่อเร็ว ๆ นี้ นอกจากนี้ในจังหวัดกาญจนบุรียังมีชาวมอญอยู่ในอำเภอทองผาภูมิ ท่ามะกา ศรีสวัสดิ์ และไทรโยค

ถิ่นฐานอีกแห่งอยู่ที่เพชรบุรีและจังหวัดชายทะเลสมุทรสงครามและสมุทรสาคร เป็นชุมชนใหญ่ที่สุดอันดับสอง สมุทรสาครมีชาวมอญอยู่มากที่สุดในอำเภอเมืองและอำเภอบ้านแพ้ว สมุทรสงครามมีที่อำเภอเมือง เพชรบุรีที่อำเภอบ้านแหลม

ถิ่นฐานชาวมอญกลุ่มใหญ่ที่สุดอันดับสาม และคงจะหนาแน่นที่สุดในประเทศไทยคือ พื้นที่ตามลำน้ำแม่กลองในจังหวัดราชบุรีโดยเฉพาะอำเภอบ้านโป่งและโพธาราม

ในจังหวัดนนทบุรีและปทุมธานี แหล่งนี้เป็นถิ่นฐานชาวมอญที่รวมตัวกันใหญ่ที่สุดในนนทบุรีมีชาวมอญหนาแน่นในอำเภopakเกร็ด ปทุมธานีมีชาวมอญอยู่มากที่สุดในอำเภอเมือง อำเภอสามโคก อำเภอลาดหลุมแก้ว ต่อเนื่องไปถึงจังหวัดพระนครศรีอยุธยาในอำเภอบางปะอินและบางไทร

ประชากรมอญในกรุงเทพฯ และปริมณฑลอยู่กันอย่างกระจัดกระจาย จะพบเป็นกลุ่ม ๆ เนื่องจากการขยายตัวของเขตปริมณฑลกรุงเทพฯ ถิ่นฐานต่าง ๆ ที่เคยโดดเดี่ยว เช่น บางกระบือ เขตบางขุนเทียน แขวงสามวาตะวันตก เขตคลองสามวา (สนอง ๒๕๔๒ : ๔๔) เขตลาดกระบัง หรือคลอง ๑๔ (ติดกับเขตจังหวัดฉะเชิงเทรา) ทั้งหมดตั้งอยู่ริมลำคลอง บัดนี้กลายเป็นส่วนหนึ่ง

ของปริณิตพลของกรุงเทพฯ ไปแล้ว ซึ่งอยู่ต่อเนื่องกับบริเวณที่มีชาวมอญอยู่หนาแน่นในอำเภอ
พระประแดง จังหวัดสมุทรปราการ

ถิ่นฐานที่โดดเด่นอีกแห่งอยู่ในลำพูนและตามลำน้ำแม่ปิงในจังหวัดลำพูนและเชียงใหม่
บ้านดู่ในอำเภอป่าตองจังหวัดลำพูนเป็นชุมชนมอญที่รู้จักกันดี อยู่คนละฝั่งกับชุมชนมอญอำเภอ
สันป่าตองของจังหวัดเชียงใหม่

ถิ่นฐานย่อย ๆ เป็นชุมชนเล็ก ๆ ในอำเภอท่าชะและอำเภอหลังสวนของจังหวัดชุมพรและ
สุราษฎร์ธานี เป็นคนมอญอพยพมาจากพื้นที่ราชบุรีประมาณ ๓๐ ปีมาแล้ว (Bauer 1990: 23)

ชุมชนมอญที่มีคนรู้จักกันน้อยในภาคอีสานที่ในอำเภอปักธงชัยและอำเภอโชคชัยจังหวัด
นครราชสีมา และชุมชนมอญที่จังหวัดอุทัยธานี

จำนวนชาวมอญในประเทศไทย

ในสมัยอยุธยาไม่มีหลักฐานบันทึกจำนวนชาวมอญ ประมาณเอาจากจำนวนที่อพยพเข้า
มา คงจะมีชาวมอญทั้งหมดในราว ๒๐,๐๐๐-๓๐,๐๐๐ คน อาจมากกว่าหรือน้อยกว่าบ้างเล็ก
น้อย เพราะการอพยพบางครั้งก็ไม่ทราบจำนวน บางกลุ่มที่อพยพเข้ามาก็มีการหลบหนีกลับไป
บ้าง ดังเช่นในสมัยสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ บางส่วนก็ตายในการสงครามหลายครั้งกับพม่า บัญชีที่
กรมพระสุรัสวดีถืออยู่นั้นก็เชื่อถือไม่ได้ เพราะมีการเบียดบังตัวไพร่ไว้ใช้สอยส่วนตัว เนื่องจากขุน
นางสมัยนั้นไม่มีเงินเดือนต้องอาศัยแรงงานของไพร่ในกรมของตนสร้างผลประโยชน์ให้ นอกจากนี้
ยังมีพรที่หลบเลี่ยงการสักลงทะเบียนไปบวชเป็นพระบ้าง หลบซ่อนอยู่ตามป่าเขาและชายแดนบ้าง
(สุภรณ์ ๒๕๑๙: ๙๐)

ในสมัยรัชกาลที่ ๒ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ดร.จอห์น ครอว์เฟิร์ด (Dr. John Crawford) ทูต
ซึ่งได้รับแต่งตั้งจากข้าหลวงอังกฤษประจำอินเดียให้เข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีกับไทย เมื่อ พ.ศ.
๒๓๖๔ ได้กล่าวไว้ในบันทึกรายงานของเขาว่า ผู้คนที่อาศัยอยู่ในราชอาณาจักรสยามประกอบ
ด้วยคนชาติสำคัญ ๖ ชาติ คือ สยามแท้ ลาว มอญ เขมร มลายู และจีน เป็นจำนวนประชากรทั้ง
หมด ๕,๐๐๐,๐๐๐ คน ซึ่งในจำนวนนี้เป็นคนมอญ ๔๒,๐๐๐ คน

เซอร์ จอห์น เบริง (Sir John Bowring) ราชทูตจากรัฐบาลอังกฤษที่กรุงลอนดอน ได้อ้าง
คำของปัลเลอกัว (Pallegoix) บาทหลวงฝรั่งเศสที่เข้ามาในสมัยรัชกาลที่ ๓ ว่า มีจำนวนคนมอญ
ในประเทศไทยประมาณ ๕๐,๐๐๐ คน จากจำนวนประชากรทั้งหมด ๖,๐๐๐,๐๐๐ คน

ในสมัยรัชกาลที่ ๕ กระทรวงนครบาลได้จัดทำสำมะโนครัวหัวเมืองมณฑลกรุงเทพฯ เมื่อ
ร.ศ. ๑๑๗-๑๑๘ (พ.ศ. ๒๔๔๑-๒๔๔๒) เฉพาะใน ๔ เมืองที่มีมอญอาศัยอยู่หนาแน่น มีคนมอญ
รวมกัน ๒๑,๓๐๒ คน จากจำนวนประชากรทั้งหมดใน ๔ จังหวัด ๑๔๓,๙๐๙ คน ตามรายละเอียด
ดังนี้

ปทุมธานี ๘,๙๗๕ คน

นนทบุรี ๗,๒๑๕ คน

นครเขื่อนขันธ์ ๓,๑๙๙ คน

สมุทรปราการ ๑,๙๑๓ คน

รวม ๒๑,๓๐๒ คน

ใน ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖) กระทรวงมหาดไทยได้ทำสำมะโนครัวแยกตามเชื้อชาติใน ๑๒ มณฑล มีประชากรรวมกัน ๓,๓๐๘,๐๓๒ คน เป็นคนมอญ ๒๙,๑๕๖ คน ตามรายละเอียดดังนี้

มณฑลราชบุรี ๑๒,๘๐๖ คน

มณฑลนครไชยศรี ๖,๘๒๒ คน

มณฑลนครสวรรค์ ๒,๙๔๓ คน

มณฑลกรุงเก่า ๒,๕๓๒ คน

มณฑลนครราชสีมา ๒,๒๕๙ คน

มณฑลปราจีนบุรี ๑,๗๑๕ คน

รวม ๒๙,๑๕๖ คน

จากหลักฐานการทำสำมะโนครัวทั้งสองครั้งดังกล่าว (ซึ่งไม่รวมบรรพชิต) อาจจะประมาณได้ว่าในสมัยรัชกาลที่ ๕ มีคนมอญประมาณ ๕๐,๐๐๐ คน

เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๒ ถึง พ.ศ. ๒๕๑๕ ศ.นพ. สุเจ็ด คชเสนี ได้ทำการสำรวจประชากรมอญในประเทศไทย ได้ผลสรุปว่า ประชากรมอญในประเทศไทยมีราว ๙๔,๒๒๙ คน กระจายกันอยู่ใน ๑๗ จังหวัด จังหวัดที่มีชาวมอญอยู่มากอันดับ ๑ คือ ปทุมธานี ๒๒,๒๓๐ คน อันดับ ๒. สมุทรสาคร ๒๐,๓๑๒ คน อันดับ ๓. ราชบุรี ๑๕,๘๓๐ คน มีรายละเอียดดังตารางข้างล่างนี้ (สุจริตลักษณ์ และคณะ ๒๕๓๘ : ๑๔-๑๕)

	จังหวัด	อำเภอ	ตำบล	หมู่บ้าน	หลังคาเรือน	จำนวนคน
๑	เชียงใหม่	๑	๑	๑	๒๒๒	๙๔๘
๒	ลำพูน	๑	๑	๑	๑๒๕	๗๓๙
๓	ลพบุรี	๑	๒	๑๑	๖๑๖	๔,๓๗๘
๔	อุทัยธานี	๒	๔	๑๖	๒๙๒	๑,๖๑๔
๕	ตาก	๑	๑	๑	๒๒	๑๑๒
๖	สระบุรี	๓	๕	๘	๘๓	๔๑๙
๗	พระนครศรีอยุธยา	๔	๖	๑๘	๓๐๓	๒,๐๗๑
๘	ปทุมธานี	๖	๓๙	๑๖๖	๓,๒๑๖	๒๒,๒๓๐

๙	นนทบุรี	๓	๙	๑๘	๙๕๘	๖,๗๓๕
๑๐	กรุงเทพฯ	๕	๑๒	๓๓	๑,๑๘๗	๘, ๒๑๒
๑๑	ธนบุรี	๑	๒	๙	๕๒๗	๓,๕๕๓
๑๒	สมุทรปราการ	๓	๑๑	๒๗	๖๙๙	๓,๔๘๖
๑๓	สมุทรสาคร	๒	๑๓	๔๔	๒,๗๙๓	๒๐,๓๑๒
๑๔	สมุทรสงคราม	๑	๒	๖	๑๒๓	๑,๑๙๐
๑๕	ราชบุรี	๒	๑๐	๔๗	๒,๓๗๘	๑๕,๔๘๐
๑๖	เพชรบุรี	๑	๓	๕	๑๔๙	๙๙๑
๑๗	นครปฐม	๑	๓	๗	๒๖๗	๑,๘๖๙
	๑๗ จังหวัด	๓๗	๑๑๒	๔๐๓	๑๓,๙๖๐	๙๔,๒๒๙

การนับคนมอญในประเทศไทยมีปัญหามากเนื่องจาก

๑. มอญในประเทศไทยมีการปรับตัวเข้ากับสังคมไทย เช่น การแต่งกายคล้ายกับคนไทย มีการแต่งงานกับคนไทยมากขึ้น ใช้ภาษาไทยได้เช่นเดียวกับภาษามอญ รูปร่างหน้าตาก็ไม่ต่างไปจากคนไทยเท่าใดนัก ทำให้ไม่สามารถชี้ชัดลงไปได้ว่าเป็นคนมอญหรือคนไทย

๒. คนมอญมีฐานะเท่าเทียมคนไทยตามกฎหมาย ทำให้ไม่มีการแยกออกไปจากคนไทยในการทำสำมะโนครัว เพราะมีสัญชาติไทยไปหมด

ดร. เบรียน ฟอสเตอร์ (Dr. Brian L. Foster) ชาวอเมริกันผู้ศึกษาสังคมเศรษฐกิจของชาวมอญในประเทศไทย คาดว่าจะมีคนเชื้อสายมอญถึง ๑๐๐,๐๐๐ คน แต่ถ้าใช้ความเจนจัดในการพูดภาษามอญเป็นหลักอาจจะไม่ถึง ๕๐,๐๐๐ คน

บทที่ ๓

วัฒนธรรมประเพณีมอญ

วัฒนธรรมประเพณีของมอญแบ่งอย่างง่าย ๆ ออกเป็น ๔ ประเภทคือ ประเพณีเกี่ยวกับชีวิต ประเพณีการนับถือผี ประเพณีเนื่องในวันสำคัญทางศาสนา และประเพณีเนื่องในเทศกาล โดยมีประเพณีการนับถือผีเป็นจุดเด่นที่ไม่เหมือนใคร นับได้ว่าเป็นประเพณีที่สำคัญที่สุดของมอญ และเป็นเอกลักษณ์ที่แสดงความเป็นมอญได้ดีที่สุด นอกจากนั้นก็มีเรื่องการปลูกบ้าน การทำศพ โดยเฉพาะการทำศพพระสงฆ์ที่มอญให้ความสำคัญมาก ประเพณีเทศกาลที่สำคัญที่สุดคือ สงกรานต์ที่มอญมีชื่อเสียงอยู่แล้ว

เนื่องจากมอญมีความนับถือเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้ง มีการปฏิบัติขนบประเพณีบางอย่างกระทำเพื่อให้สอดคล้องกับคติทางพระพุทธศาสนา หรือทำตามอย่างเรื่องราวที่มีมาในพุทธประวัติ หรือทำให้เป็นปรีชาธรรมเพื่อให้เป็นข้อคิดพิจารณา ขณะเดียวกันก็นับถือผีบรรพบุรุษและผีอื่น ๆ ที่มีอิทธิฤทธิ์ รวมทั้งเทวดาอารักษ์ ซึ่งบางครั้งเทวดากับผีก็เป็นสิ่งเดียวกัน ขนบธรรมเนียมประเพณีหลายอย่างปฏิบัติเพื่อให้เป็นที่ถูกใจของผีและเทวดาอารักษ์ เพื่อป้องกันเสนียดจัญไร หรือไม่ก็ป้องกันผีไม่ให้เข้ามาทรงอยู่ในตัว บางอย่างก็ไม่สามารถอธิบายเหตุผลได้ว่าทำไมจึงต้องทำเช่นนั้น (สุเอ็ด ๒๕๒๗ : ๕๐)

ประเพณีเกี่ยวกับชีวิต

การเกิด

เมื่อทราบว่าตนตั้งครรภ์ผู้หญิงคนนั้นก็เตรียมไปกราบไหว้ปู่ย่าตายายและญาติผู้ใหญ่ของตน ทั้งผู้อาวุโสในหมู่บ้าน รวมถึงหมอด้าย การกระทำดังกล่าวเป็นการแสดงความเคารพต่อผู้ใหญ่และท่านจะได้ให้คำแนะนำที่เป็นประโยชน์ต่อการปฏิบัติระหว่างการตั้งครรภ์ เป็นวิธีการสร้างขวัญและกำลังใจให้แก่หญิงตั้งครรภ์ เพราะคนตั้งครรภ์จะมีความวิตกกังวล ถ้ามีผู้แนะนำก็จะรู้สึกอบอุ่นใจและรู้สึกปลอดภัยมากขึ้น สมัยก่อนยังไม่มีหมอที่จะให้คำแนะนำปรึกษาเรื่องการทำคลอดอย่างเช่นปัจจุบัน ที่ขาดไม่ได้คือ กราบไหว้และแจ้งการมีครรภ์ให้ผีเรือนและผีป่าทราบ การบอกผีเรือนให้ทราบสำคัญเพราะบรรพบุรุษที่ล่วงลับไปแล้วจะได้ทราบว่ามีการทายาทในตระกูลของตนเพิ่มขึ้น การกราบไหว้ผีป่าเพื่อช่วยปกป้องคุ้มครองชีวิตใหม่ที่กำลังจะคลอดให้อยู่รอดปลอดภัยที่ต้องกระทำอีกประการหนึ่งคือ การบูชาบรรพบุรุษเทวดาเมื่อหญิงผู้นั้นตั้งครรภ์ได้ ๗ เดือนอีกด้วย (สมทรง มปป. : ๖๕-๖๖)

ขณะตั้งครรภ์ ให้วางมะพร้าวผลหนึ่งไว้ที่หัวนอนและมีหม้อใส่ผงขมิ้นสำหรับผสมน้ำดื่ม และอาบ เชื่อว่าจะทำให้คลอดลูกง่าย ห้ามนั่งหัวบันได และอาบน้ำเวลากลางคืน เชื่อว่าจะทำให้เจ็บท้องมากและคลอดยาก (อลิสสา ๒๕๔๒ : ๕๗) ในหม้อขมิ้นใส่เข็มไว้เตรียมเจาะหูเด็กที่จะเกิดใหม่ (สุเอ็ด ๒๕๒๗ : ๕๐)

ข้อห้ามในระหว่างตั้งครรภ์ ได้แก่

(๑) ห้ามนั่งกลางระเบียบบ้าน นอกชาน หรือเฉลียงบ้าน เพราะว่าเป็นบริเวณที่ไม่มีหลังคา ถ้านั่งกลางวันจะร้อน ถ้าเป็นเวลากลางคืนอาจโดนน้ำค้างทำให้เป็นหวัดได้

(๒) ห้ามนั่งเหยียดขาหรือนั่งห้อยขา เพราะจะทำให้คนท้องรู้สึกอึดอัดและลูกนั่งไม่สะดวก

(๓) ห้ามนั่งพิงเสาบ้านโดยเฉพาะเสาเอกหรือเสาผี เพราะเสาเอกเป็นที่อยู่ของผีและถือเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ การไปนั่งที่เสาเอกถือเป็นการไม่เคารพบรรพบุรุษ และที่เสาเอกมีผ้าแดงผูกอยู่และนาน ๆ ครั้งจึงจะได้ทำความสะอาด ใครไปพิงเข้าจะทำให้เป็นอันได้

(๔) ห้ามนั่งที่หัวบันไดบ้าน เพราะบันไดบ้านสมัยก่อนมีหลายชั้นเนื่องจากเป็นบ้านมีได้สูง เมื่อไปนั่งบริเวณนั้นอาจทำให้ตกลงมาได้

(๕) ห้ามเก็บผักเก็บหญ้า เพราะในทางพุทธศาสนาเชื่อว่า ผักหรือหญ้าเป็นสิ่งมีชีวิต คนที่ตั้งครรภ์จึงไม่ควรทำลายสิ่งมีชีวิต เพราะเชื่อกันว่าคนที่ตั้งครรภ์ต้องประพฤติตนให้อยู่ในศีลธรรม เพื่อให้ลูกออกมาดีพร้อม และในสังคมชาวมอญค่อนข้างเคร่งครัดต่อการปฏิบัติตามหลักธรรมในพุทธศาสนา การกระทำเช่นนี้จึงไม่สมควรอย่างยิ่ง ถือว่าเป็นบาป

(๖) ห้ามเดินทางข้ามน้ำข้ามคลอง ถ้าจำเป็นต้องข้ามต้องเอาเข็มปักไว้ที่ผม ๑ เล่ม เพราะสะพานข้ามแม่น้ำในสมัยก่อนนั้นจะใช้ไม้เป็นลำ ๆ เป็นสะพานข้ามทำให้คนต้องเดินไม่สะดวกและอาจจะตกไปได้

(๗) ห้ามไปส่งศพ เพราะศพในสมัยก่อนมีลักษณะอุจาดตา ไม่มีน้ำยาฉีดกันเน่าเหม็น เวลาเผาก็เผาบนเชิงตะกอน ไม่มีเตาเผาที่มีดินแบบปัจจุบัน อาจจะทำให้คนท้องเห็นแล้วไม่สบายใจ ไม่สบายตา มองดูน่ากลัว และงานศพเป็นงานโศกเศร้า พลอยทวงให้คนตั้งครรถ์จิตใจเศร้าหมองและส่งผลถึงทารกในครรภ์อีกด้วย

(๘) ห้ามอาบน้ำเวลากลางคืน เพราะสมัยก่อนบ่อน้ำอยู่นอกบ้านและไม่มีไฟฟ้าใช้เช่นในปัจจุบัน การเดินระหว่างบ้านไปที่อาบน้ำ อาจทำให้ลื่นหกล้ม หรือเจอสัตว์ที่มีพิษต่าง ๆ ที่ออกมาหากินกลางคืนกัดต่อยเอาได้ (สมทรง มปป. : ๖๗-๖๘)

ชาวมอญสมัยก่อนห้ามเพราะกลัวผีจะกระทำเอา เชื่อกันว่าผีอาศัยอยู่ตามตำแหน่งต่าง ๆ ที่ห้าม (อลิสสา ๒๕๔๒ : ๕๗)

ขณะที่ครรภ์เจริญขึ้นต้องทำพิธีเสกบาลเป็นรายเดือนจนกว่าจะครบไตรมาสเพื่อป้องกันไม่ให้ผีมาทำอันตรายต่อครรภ์ การทำพิธีเสกบาลจะทำกระถางด้วยกาบกล้วยรูปสี่เหลี่ยม กัน

กระทงปู้ด้วยใบไม้ เอาแบ่งปั้นเป็นรูปต่าง ๆ ใส่ในกระทงรวมกับขนมต่าง ๆ เมื่อครบเดือนต้องไปเปลี่ยนของที่บรรจุในกระทง เช่น ใบไม้ รูปปั้นซึ่งมักจะเป็นรูปผู้ตั้งครมหรือรูปเจ้ากรรมนายเวร และเปลี่ยนชนิดของขนมไปแต่ละเดือนตามเกณฑ์ที่กำหนดไว้ในตำรา นำไปตั้งไว้นอกบ้านทุกเดือนจนกว่าจะครบกำหนดตลอด

มอญใช้ดอกบัวหลวง บัวเผื่อน เปลือกหอย แก่นมะขาง ตำละเอียดผสมนมวัวรับประทานบำรุงครรภ์ เพราะในน้ำนมกับเปลือกหอยมีธาตุแคลเซียมมาก ใช้กินเพื่อเสริมกระดูกทารกในครรภ์ (สุเอ็ด ๒๕๒๗ : ๕๑)

การคลอดเหมือนกับของไทยคือ มีกระดังไกล้วน ๑ หวี เข็ม ด้าย สมุด ดินสอ มะพร้าวแห้ง วางไว้ในบริเวณที่คลอด ต่างกันบ้างตรงการอยู่ไฟ ในการก่อเตาไฟสำหรับอยู่ไฟ สามิดต้องเป็นผู้ไปขุดดินนอกบ้านมาทำกันเตา ถ้าเป็นลูกชายให้ขุดมา ๙ ก้อน ถ้าเป็นลูกผู้หญิงให้ขุดดิน ๗ ก้อน สายสะดือและรกอาจจะฝังที่เตาหรือนอกบ้านก็ได้ (ชาวมอญเกาะเกร็ดนำรกใส่โองไบเล็ก ๆ ฝังไว้ นอกบ้านโดยไม่กำหนดทิศ) แต่ต้องฝังให้ถูกทิศ เช่น ถ้าเด็กเกิดเดือน ๔, ๕ หรือ ๖ ต้องฝังทิศเหนือ เด็กจะเป็นผู้ทรงปัญญาเชี่ยวชาญวิชาการยิ่งใหญ่มาก ถ้าเกิดเดือน ๗, ๘ หรือ ๙ ต้องฝังทิศตะวันออก จะมั่งคั่งด้วยเงินทอง ถ้าเกิดเดือน ๑๐, ๑๑ หรือ ๑๒ ต้องฝังทิศใต้ จะมีทรัพย์สินล้นอาภรณ์ ถ้าเกิดเดือนอ้าย เดือนยี่ หรือเดือน ๓ ต้องฝังทิศตะวันตก มีชื่อเสียงเลื่องลือมาก เชื่อว่าเมื่อเกิดใหม่จะได้มั่งคั่งร่ำรวย (อลิสสา ๒๕๔๒ : ๕๗) ถ้าฝังรกรวันอาทิตย์ ต้องฝังทางทิศใต้, วันจันทร์ ฝังทิศเหนือ ถ้าเป็นพระภิกษุสงฆ์จะตกแต่งในพระไตรปิฎก, วันอังคาร ฝังทิศตะวันตก, วันพุธ ฝังทิศพายัพ, วันพฤหัสบดี ฝังทิศตะวันออก เจริญด้วยทรัพย์สมบัติ เงิน ทอง มีความสุข, วันศุกร์ ฝังทิศเหนือและทิศอีสาน, วันเสาร์ ฝังทิศอาคเนย์ ทิศใต้ เจริญมั่งคั่งไปด้วยทรัพย์สิน เงินทอง (จวน ๒๕๓๗ : ๕๔)

มอญเชื่อว่าพระพรหมเป็นผู้ลิขิตดวงชะตาของมนุษย์โดยเขียนไว้ที่หน้าผาก เมื่อเด็กเกิดใหม่จะเตรียมเครื่องแต่งตัวและเครื่องใช้ของเด็ก รวมทั้ง लेकरหนังสือและน้ำหมึกไว้ ผู้ทำพิธีจะถือน้ำกระแจะจันทน์ใส่ชามเดินไปที่หัวบันไดแล้วร้องประกาศว่า “บัดนี้เด็กคนนี้ได้เกิดมาแล้ว” พร้อมกับพรมน้ำกระแจะจันทน์จากหัวบันไดเรื่อยมาจนถึงตัวเด็ก การทำเช่นนี้เชื่อว่าพระพรหมได้เอา लेकरจุ่มน้ำหมึกลิขิตดวงชะตาลงบนหน้าผากเด็กนั้น ดังนั้นชาวมอญจึงพูดว่า “สุดแล้วแต่ลิขิตบนหน้าผาก” แทน “สุดแล้วแต่วาสนา” (สุเอ็ด ๒๕๒๗ : ๕๑) (ชาวมอญเกาะเกร็ดจะใช้ดินสอที่ยังไม่เหลาเขียนลงบนหน้าผากเด็กเกิดใหม่ พร้อมทั้งท่องคาถา) (อลิสสา ๒๕๔๒ : ๕๘)

นอกจากนี้จะต้องวางเครื่องเช่นไห้วมีบ้านมีเรือนประกอบด้วยกล้วยน้ำว้า มะพร้าว สมุด ดินสอ ปากกา เข็ม ด้าย ไว้ที่หัวนอนผู้คลอดพร้อมทั้งจุดธูปเทียนบอกกล่าวผีเรือนให้ทราบว่ามีเด็กเกิดใหม่และเมื่อกล้วยหวีนั้นสุกจะต้องนำไปทำกล้วยบวชชีถวายพระสงฆ์ด้วย

ขณะมารดาอยู่ไฟนั้น เอาหวดที่ใช้หุงข้าวเหนียวพร้อมด้วยผ้าปิดและที่รองหวดวางไว้ที่หัวนอนมารดาเชื่อว่าเพื่อไม่ให้มารดาเด็กเกิดตกใจหรือเลือดขึ้นสู่เบื้องบน (อลิสสา ๒๕๔๒ : ๕๘)

สามีจะผ่าฟันให้ภรรยาอยู่ไฟจะต้องผ่าฟันกองไว้โดยเอาดินปั้นตั้งขึ้นเพื่อตากให้แห้ง เอานาม พุทธาหรือกิ่งไม้สะไว้กันผีและสิ่งสราสตร์ซึ่งต้องทำให้เสร็จภายในวันเดียว (บุปผา ๒๕๔๑ : ๕๑)

หลังอยู่ไฟได้ ๗ เดือนก็เริ่มพิธีออกจากไฟ โดยเตรียมของ เช่น ข้าวสวย หวด พลุ ไม้ พาย คนข้าว จากนั้นนำถ้ายจากเตาที่ใช้อยู่ไฟไปวางไว้ที่พื้นดินหน้าบ้านแล้วรดน้ำลงบนไฟนั้นพร้อมกับกล่าวคำเชิญเทวดาผู้รักษาเตาไฟให้กลับไปได้

การโกนผมไฟ

เมื่อเด็กเกิดได้ครบ ๓ เดือน ขาวมอญเกาะเกร็ดมีพิธีโกนผมไฟคล้ายกับคนไทยที่จะโกนผมไฟใส่ใบบัวลอยน้ำไป พิธีโกนผมไฟของขาวมอญเกาะเกร็ดไม่มีพิธีการมากนัก เพียงแต่จะต้องปั้นดินเป็นลูกกระสุนเล็ก ๆ วางรวมกับผมที่โกนออกและหญ้าแพรกห่อด้วยใบบอนแล้วนำไปฝังไว้ใต้ต้นโพธิ์ แต่การโกนผมไฟนั้นจะโกนออกไม่หมดจะต้องเหลือไว้บ้างเล็กน้อย (อลิสสา ๒๕๔๒ : ๕๘)

การโกนจุก

เด็กหญิงและเด็กชายขาวมอญมีการไว้จุกและมีประเพณีโกนจุกเช่นเดียวกับเด็กไทย การโกนจุกของเด็กขาวมอญถือว่าเป็นการทำขวัญครั้งแรกในชีวิต การทำขวัญของผู้ชายขาวมอญมี ๓ ครั้ง คือ ทำขวัญโกนจุก ทำขวัญบวชและทำขวัญแต่งงาน ส่วนผู้หญิงมีการทำขวัญเพียง ๒ ครั้ง คือ ทำขวัญโกนจุกและทำขวัญแต่งงาน ขวัญในความหมายของขาวมอญ คือ พรที่ผู้อาวุโสมากกว่าให้แก่ผู้มีอายุได้น้อยกว่า (อลิสสา ๒๕๔๒ : ๕๘) การทำขวัญโดยมากมีถึง ๙ ประการ ใช้โวหารและภาษาที่ไพเราะและมีวาจาสิทธิ์ ความหมายของการให้ขวัญหรือให้พรก็เป็นไปในทางที่ดี (สุเอ็ด ๒๕๒๗ : ๕๑)

ขาวมอญที่บางชั้นหมาก ลพบุรี จะให้เด็กชายหญิงไว้ผมโก๊ะบริเวณกลางกระหม่อม เป็นประเพณีสืบทอดมาตั้งแต่โบราณ ในอดีตเด็กมอญบางชั้นหมากจะไว้ผมโก๊ะจนกระทั่งออกจาก การเรียนในระดับประถมศึกษา ในปัจจุบันเด็กที่เกิดใหม่จะไว้ผมโก๊ะตามลักษณะดังกล่าว และจะโกนผมโกะนั้นเมื่อมีอายุได้ประมาณ ๒-๓ ขวบ (ไฉน ๒๕๓๕ : ๗๕)

เด็กหญิงและเด็กชายขาวมอญจะโกนจุกเมื่ออายุได้ ๗ ปี ๙ ปี ๑๑ ปี ๑๓ ปี คือ ต้องโกนในระหว่างที่เด็กมีอายุเป็นเลขคี่และมีข้อห้ามว่า ระหว่างที่แม่ของเด็กซึ่งมีอายุตั้งแต่ ๗-๑๓ ปี กำลังตั้งครรภ์เด็กคนนั้นจะโกนจุกไม่ได้ การโกนจุกปกติกระทำที่วัด ให้พระสงฆ์เป็นผู้โกนผมเด็กผู้ชาย เด็กผู้หญิงให้หมคนายกเป็นผู้โกน ทั้งนี้จะต้องตัดผมจุกออกบ้างก่อนจะเข้าพิธี เหลือไว้โกนในพิธีเพียงเล็กน้อย การโกนจะโกนขณะพระเริ่มสวดขยันโต ถ้าบ้านไหนจะจัดเป็นพิธีใหญ่จะต้องทำพิธีที่บ้าน ซึ่งอาจมีทำบุญเลี้ยงพระด้วย (อลิสสา ๒๕๔๒ : ๕๘)

การบวช

หลังจากเด็กอายุครบ ๑๓ ปี และโกนจุกแล้วถือว่าเข้าสู่วัยหนุ่มสาว เด็กผู้ชายต้องทำพิธีอุปสมบทเมื่ออายุครบ ๒๑ ปี ซึ่งถือเป็นการทำขวัญครั้งที่ ๒ ของผู้ชายชาวมอญ ประเพณีการบวชของชาวมอญไม่มีข้อแตกต่างจากประเพณีการบวชของชาวไทยทั่วไป คือ จะบวชเป็นนาคก่อนวันบวชเป็นพระภิกษุ ๑ วัน ถึงวันบวชเป็นพระภิกษุก็เข้าพิธีบวชในพระอุโบสถเป็นเสร็จพิธี (อลิสสา ๒๕๔๒ : ๕๙)

การปลูกบ้าน

การปลูกบ้านของชาวมอญส่วนใหญ่เริ่มด้วยการปลูกเรือนหอ ที่จะต้องเตรียมปลูกให้เสร็จสิ้นก่อนวันแต่งงาน รูปแบบบ้านเรือนของชาวมอญในประเทศไทยเหมือนกับเรือนของชาวไทย ซึ่งแปรเปลี่ยนไปตามยุคสมัย ในอดีต บ้านของคนมอญอย่างง่ายที่สุดก็เป็นเรือนเครื่องผูกและเรียงสับแบบเรือนไทยทั่ว ๆ ไป หลังเล็ก ๆ ที่มีห้องเดียว มีชานอยู่ข้างนอก สร้างด้วยไม้ไผ่และฝาอก หลังคามุงจาก หลังใหญ่มากอีกหน่อยก็เป็นเรือนทรงไทยฝากระดานทำด้วยไม้ทั้งหลัง ส่วนมากจะมีสองห้อง ห้องด้านในเป็นห้องนอน ห้องด้านนอกเป็นห้องนั่งเล่น มีชาน มีห้องครัวอยู่ติดกับชานด้านหนึ่ง ห้องน้ำอยู่แยกออกจากตัวเรือนอาศัย

สิ่งที่บ่งชี้ลักษณะเฉพาะของบ้านคนมอญก็คือ หันหน้าไปทางทิศเหนือ เพื่อระลึกถึงถิ่นฐานบ้านเดิมของชาวมอญซึ่งอยู่ทางเหนือของประเทศไทย แต่เนื่องจากแม่น้ำในประเทศไทยไหลในแนวเหนือใต้ทั้งสิ้น ฉะนั้นเมื่อชาวมอญปลูกบ้านหันหน้าไปทางทิศเหนือ จึงขวางทางกับบ้านของชาวไทยซึ่งจะหันหน้าไปทางแม่น้ำ ทำให้ชาวมอญถูกล้อเลียนว่า มอญขวาง ผู้สูงอายุชาวมอญที่เกาะเกร็ดหลายท่านกล่าวว่า สาเหตุจากความขัดแย้งในเรื่องการค้าขายระหว่างชาวไทยและชาวมอญในอดีตที่มักจะมีขึ้นบ่อย ๆ เช่น เมื่อนำเรือบรรทุกของไปขายตามตลาดน้ำต่าง ๆ บางครั้งมีการกีดขวางกันก็จะมีปากเสียงกัน ซึ่งคนมอญมักจะถูกกล่าวหาว่าเป็นพวก มอญขวาง (อลิสสา ๒๕๔๒ : ๖๑) และมุมซ้ายของห้องด้านในที่เสาเอกของเรือนจะเป็นเสาผี เป็นที่แขวนเครื่องผีบรรพบุรุษ (หีบใส่ผ้าผี)

ตามตำราโลกะสิทธิกำหนดว่า สถานที่ปลูกบ้าน ทางทิศใต้ลม (อุดร) ทิศอีสาน และทิศตะวันออก มีถนนหนทางผ่านทั้ง ๓ ทิศนี้ สถานที่ลาดต่ำลงไปไม่สมควรปลูกบ้าน สถานที่ต้องเรียบ เต็มบริบูรณ์สวยงาม หรือราบเรียบดูจนน่ากลอง ได้รับความเจริญรุ่งเรืองแน่ (จวน ๒๕๓๗ : ๓๐)

ลักษณะฐานฐานที่ดิน ๓ อย่างที่ควรปลูกบ้านคือ (๑) หน้ากว้างเล็ก (สั้น) ด้านยาวนั้นยาว (๒) สี่เหลี่ยม (๓) เหมือนถาด จะมากด้วยทรัพย์สิน มีความเจริญรุ่งเรือง

ทำเลที่ปลูกบ้านมีกระแสน้ำไหลผ่านไปทางทิศเหนือ มีความเจริญสุขทั้งได้ลาภ ไหลผ่านไปทางทิศพายัพ-อีสาน ปลูกบ้านได้ไม่มีอุปสรรค ไหลผ่านจากทิศตะวันออกไปทิศอีสาน มียศศักดิ์ และทรัพย์สินเงินทองดังกระแสน้ำไหลพรั่งพามา

ที่ดินที่ปลูกบ้าน ให้ชุดออกจากหลุมขึ้นมาตาม ถ้าได้กลิ้งรากับกลิ้งม้า ภายใน ๕ เดือน ๗ ปี จะได้มาเป็นจำนวนมาก กลิ้งควาย ภายใน ๑๐ เดือน ๑๒ เดือน จะได้ควายจำนวนมาก กลิ้งช้าง ภายใน ๓ เดือนได้ช้าง กลิ้งทองเหลืองทองแดง ภายใน ๑๐ ปี ได้เป็นเจ้าของเงินจำนวนนับพัน กลิ้งเหล็ก ในเวลา ๗ ปี ได้เป็นเจ้าของแก้วแหวนเงินทอง กลิ้งข้าวสาร ข้าวเปลือก ภายใน ๑๐ ปี ได้เป็นเจ้าของข้าวเปลือกมากมาย

เดือนที่สมควรปลูกบ้านคือ เดือน ๖ เดือน ๙ เดือน ๑๒ เดือน ๔ และเดือนนี้ มีคุณประโยชน์ปรากฏยิ่งใหญ่ ปราศจากโรคภัย มั่งคั่งมหาศาล เจริญรุ่งเรือง (จวน ๒๕๓๗ : ๓๑) ปลูกบ้านวันอาทิตย์และวันพฤหัสบดี ได้ลาภผล มีความสุข

เลือกเสาไม้ปลูกบ้านเป็น ไม้โค่นใหญ่ ปลายเล็กเรียว เป็นไม้ผู้หญิง ได้ลาภยศศักดิ์อย่างใหญ่เหลือกำลัง หรือไม้จากโคนถึงปลายใหญ่เท่ากัน เป็นไม้ผู้ชาย ได้ชัยชนะศัตรูทั้งหลาย

สูตรเสาบ้านกำหนดความยาวของเสาบ้าน เอาความยาวของเสาบ้านวัดเป็นศอก ได้จำนวนความยาวเท่าไรคูณด้วย ๓ หาดด้วย ๗ เหลือเศษ ๑ มรณะ เศษ ๒ ลาภะ เศษ ๓ ทุกชะ เศษ ๔ สิทธิ เศษ ๕ มรณะ เศษ ๖ สุชี เศษ ๐ วินาศ (จวน ๒๕๓๗ : ๓๐) จึงควรให้เหลือเศษเป็นคู่จึงจะดี

การตัดไม้ทำเสานั้นเมื่อเดินเข้าไปในป่าไม้ ถ้าเห็นนกยาง นกกระเรียน นกยูง นกอีกา นกกวก ถึง กำลังกลับเข้าไปในรังของมันก็ดี อยู่ในรังของมันก็ดี ป่านั้นมีสิ่งมงคล สมควรตัดเสาบ้าน จะได้ดีแน่ ถ้าเห็นนกฮูก นกเหยี่ยว บินโผล่ออกจากรังของมัน ไม่ทำเสานั้นไม่ดี ป่านั้นก็ไม่ดี รับกลับบ้านเสีย

ทิศทางการยกเสาบ้านเข้ามายังที่สร้างบ้าน ให้ทำดังนี้

ยกเสาเข้าบ้านในเดือน ๔ เดือน ๖	เดือน ๗-๙	เดือน ๑๐-๑๒	เดือนอ้าย-เดือน ๓
หัวนาอยู่ทิศ ตะวันตก	ใต้ลม	ตะวันออก	เหนือลม
หางนาอยู่ทิศ บูรพา	เหนือลม	ตะวันตก	ใต้ลม
หลังนาอยู่ทิศ เหนือลม (ทักษิณ)	ตะวันตก	ใต้ลม	ตะวันออก
ท้องนาอยู่ทิศ ใต้ลม (อุดร)	ตะวันออก	เหนือลม	ตะวันตก
นำเสาเข้าทางทิศ อาคเนย์	เหนือ	พายัพ	อีสาน

(จวน ๒๕๓๗ : ๓๒)

การขุดหลุมเสาบ้าน คนเกิดวันอาทิตย์ให้ถือเสียมเตรียมกดที่หัวนา (ตามทิศในตารางการยกเสาบ้านเข้า) คนเกิดวันพุธกดตรงหางนา คนเกิดวันพฤหัสบดีให้เอาเสียมลงมือขุดก่อนให้

ถูกตรงที่ห้องนาค ให้ห้องนาคแตกกระจาย ถ้าขุดถูกตรงที่หัวนาค จะถึงสิ้นชีวิต ถ้าขุดถูกตรงที่หลังนาคจะมากไปด้วยโรคภัยไข้เจ็บ (จวน ๒๕๓๗ : ๓๒) ดินที่ขุดจากหลุมนั้น ต้องโกยขึ้นมาไว้ทางทิศทางนาค จึงจะปราศจากโทษภัยร้ายต่าง ๆ ได้

ขณะขุดหลุมเสา ถ้าได้ทัพพี ช้อน จะบริบูรณ์ด้วยทรัพย์สินเงินทอง ถ้าได้ถ่าน ภรรยาจะต้องถึงแก่ความตาย ถ้าได้หิน จะได้อยู่ร่วมกับวงศ์ญาติตลอดกาลนาน ถ้าได้หม้อน้ำดื่ม หม้อข้าวแกง ต้องพลัดพรากจากวงศ์พี่น้องทั้งหลาย ถ้าได้ทองเหลือง ลูกชายต้องตาย ให้เอาน้ำจากรัตนมนี ๗ อย่าง (ล้างหรือแช่) ผลไม้จากตระกูลต่าง ๆ ทั้งเนื้อ ปลา ภูเขาแล้ว อันตรายทั้งหลายจะหายไป

ขุดหลุมเสาสำหรับบ้านผี (พระภูมิเจ้าที่) ให้ขุดทางทิศหัวนอน, บ้านเจ้านาย (ข้าราชการ) ต้องผูกมัดหน้าเสี้ยก่อน, บ้านอำมาตย์ ต้องอำปากเสี้ยก่อน, สร้างวัด ต้องขุดลึก ๗ ศอก, บ้านพรหมณ์ ต้องขุดลึกถึงบันได, บ้านคนมาก ต้องขุดลึก ๑ ศอกกับ ๔ นิ้วแม่มือ และเกลี่ยดินเสียให้เรียบร้อย หน้าตาจะได้มีสง่าราศรีรุ่งเรือง, ถ้าขุดลึก ๓ ศอก ได้เป็นเจ้าของทรัพย์สินเงินทอง, ถ้าขุดลึก ๕ ศอก ต้องเกิดโรคภัยทุกข์เวทนา, ถ้ากำลังขุดอยู่นั้น เกิดหลุมพังทลาย ต้องเกิดความอดอยากหิวโหยแน่

เมื่อจะนำเสائب้านลงหลุม ต้องยกเสาลงหลุมค่อย ๆ เบา ๆ อย่างนิ่มนวล อย่าให้ปลายเสาไปกระทบดั่งเบรียงป้างจะเกิดความเสียหาย โรคภัยไข้เจ็บต่าง ๆ จะตามมา ถ้าโยนลงหรือทิ้งลงในหลุม เจ้าของบ้านหรือลูกหลานต้องตายจากกันแน่ ๆ

การตั้งเสائب้าน ถ้าตั้งเสาใหญ่ ทิศตะวันออก ให้ความทุกข์ยากเข็ญ ถ้าตั้งเสาเล็ก ทิศอาคเนย์ เกิดทุกข์ร้อน เกิดไฟไหม้, ทิศเหนือลม (ทักษิณ) จะถึงแก่ความตาย, ทิศเหนือ จะได้ข้าทาสบริวาร, ทิศตะวันตก จะได้ภรรยาแน่นอน, ทิศพายัพ ได้สาวรุ่นมาร่วมเรียงเคียงคู่, ทิศใต้ลม (อุดร) ได้ลาภผลหลากหลาย, ทิศอีสาน เจ้านายจะให้ลาภ

ทิศเบนหัวเสา ทิศตะวันออก เจริญรุ่งเรืองและมีทรัพย์ ทิศอาคเนย์ จะเกิดไฟไหม้บ้านเรือน ทิศเหนือ ใจผู้ร้ายกำเริบไม่ยำเกรง ทิศเหนือลม (ทักษิณ) เกิดความหายนะ ทิศใต้ลม (อุดร) และทิศตะวันตก มีความเจริญสุข ทิศพายัพ-ทิศอีสาน ทรัพย์สินเจริญงอกงามขึ้น

การกลบดินหลุมเสา ในเดือน ๓-๕ พระอินทร์สถิตอยู่ที่อุ้งมือ ต้องอยู่ทางทิศตะวันตกหันหน้าไปทางทิศตะวันออก ในเดือน ๖-๘ พระอินทร์สถิตอยู่ที่กำหมัด ต้องอยู่ทางทิศใต้ลม (อุดร) หันหน้าไปทางทิศเหนือลม (ทักษิณ) ในเดือน ๙-๑๑ พระอินทร์สถิตอยู่ในพื้นธรณีใหญ่ ต้องอยู่ทางทิศตะวันออก หันหน้าไปทางทิศตะวันตก ในเดือน ๑๒-เดือนยี่ พระอินทร์สถิตอยู่ปากยุ้ง ตะล่อมข้าว ต้องอยู่ทางทิศเหนือลม (ทักษิณ) หันหน้าไปทางทิศใต้ลม (อุดร)

สูตรบ้านกำหนดความยาวของพื้นบ้านกับตง ให้เอา ความยาวของพื้นบ้าน กับ ความยาวของตง วัดเป็นศอก เขารวมกันคูณด้วย ๓ หารด้วย ๘ เหลือเศษ ๑ เป็นบ้านพ่อค้าวาณิช เศษ ๒

เป็นบ้านพ่อครัวปรุงอาหาร เศษ ๓ เป็นบ้านเจ้านาย ราชา เศษ ๔ เป็นบ้านคนหบดีผู้มั่งคั่ง เศษ ๕ เป็นบ้านนายพราน เศษ ๖ เป็นบ้านขโมย ใจผู้ร้าย เศษ ๗ เป็นบ้านอำมาตย์ เลนาบดี เศษ ๘ เป็นบ้านหญิงเพศยา

สูตรใบดั่ง กำหนดความยาวของดั่ง ให้เอาความยาวของตัวชื่อบ้านแบ่งออกเป็น ๘ ส่วน เอา ๓ ส่วนตัดทิ้งไป เหลือไว้ ๕ ส่วน

เสาเอกของเรือนแต่ละหลังจะตั้งอยู่ที่มุมตัวเรือนด้านตะวันออก ด้านสกัดของตัวเรือน (ด้านที่เป็นส่วนหัวเรือน) เสาเอกของเรือนชาวมอญเชื่อว่าเป็นที่สิงสถิตของของวิญญาณบรรพบุรุษในตระกูลหรือนามสกุลของเจ้าของเรือนที่ยังคงคอยอยู่ดูแลและช่วยเหลือลูกหลานให้อยู่เย็นเป็นสุข (ใบน ๒๕๓๕ : ๗๓)

เรือนของแต่ละครอบครัวจะต้องมีห้อง ๆ หนึ่งไว้เป็นเขตของผีเรือน ซึ่งชาวมอญจะเรียกห้องนี้ว่า “ในเรือน” ห้องนี้จะกั้นขึ้นในเขตเสาเอกของเรือนไว้เป็นที่เซ่นไหว้ของบุคคลในตระกูล คนอื่นที่ไม่ได้นับถือผีเดียวกัน จะเข้าไปในห้องดังกล่าวโดยไม่ได้รับอนุญาตจากเจ้าของเรือนไม่ได้ ถ้าจำเป็นต้องเข้าไป เจ้าของเรือนต้องจุดธูปบอกกล่าวกับเสาเอกเสียก่อน ถ้าไม่บอกกล่าวจะทำให้สมาชิกในครอบครัวเจ็บป่วยหรือโชคร้าย เป็นการผิดผีอย่างหนึ่ง

ทิศหัวนอน คนเป็นหันหัวไปทางทิศตะวันออกกับทิศใต้ คนตายหันหัวไปทางทิศตะวันตกกับทิศเหนือ ทำให้ส่วน “ในเรือน” ตั้งอยู่ทางทิศใต้ของเรือน ส่วนชานและบันไดขึ้นลงมักตั้งอยู่ทางทิศเหนือเสมอ แม้ในปัจจุบันตำแหน่งของบันไดได้เปลี่ยนไปอยู่ในทิศทางของเส้นทางสัญจร แต่ฝาเรือนในส่วนทางทิศเหนือก็ยังคงทำเป็นฝาแบบจำลอง เช่น ฝาขัดแตะ ฝากระทุ้ง เพื่อสะดวกในการรื้อถอน เพราะตามธรรมเนียมของชนมอญ ถ้ามีคนตายภายในเรือน นอกจากจะต้องตั้งศพให้หันหัวไปทางทิศเหนือแล้ว การนำศพออกจากเรือนทางทิศเหนือเท่านั้น

เรือนของเขยที่จำเป็นต้องปลูกอยู่ในเขตบ้านของพ่อตา ห้ามปลูกในพื้นที่ด้านตะวันออกของเรือนพ่อตา ซึ่งเรียกกันทั่วไปว่า “เรือนใหญ่” เพราะถือว่า เป็นการไม่เคารพและข่มผีเรือนของข้างพ่อแม่ภรรยา

ในรายที่ยกเรือนใหญ่ให้ครอบครอง เขยที่เข้าอยู่อาศัยจะต้องเปลี่ยนเอาเสาเอกหรือเสาผีเรือนของเรือนเดิมออกไป และหาเสาใหม่มาใส่แทน ส่วนเสาเดิมนั้นจะต้องนำไปมอบให้วัด ไม่ควรเก็บไว้ในเขตบ้าน ถือว่าไม่ดี ถ้าเขยก็นับถือผีของตนด้วย ก่อนเข้าอยู่อาศัยจะต้องทำพิธีเชิญผีในฝ่ายตนให้เข้ามาอยู่ในเรือนที่อยู่อาศัยด้วย

การต่อขยายส่วนของพาไลเรือนออกไปทั้งสองข้าง ถือกันว่าเป็นสิ่งไม่ดี เพราะตรงกับลักษณะของเรือนประเภทอัปมงคล คือ เป็นเรือนแบบแฉ่งกระพือปีก อยู่ไปก็ไม่เจริญ

ไม่ควรสร้างเรือนหรือยุงในกลางพื้นที่ระหว่างเรือนของญาติพี่น้องที่ถือผีเรือนสกุลเดียวกัน เพราะจะทำให้ยุงไม่สงบ ด้วยผีเรือนเคียด (ยุงใกล้กัน)

เรือนครัวและยัง ไม่ควรปลูกให้แนวของจั่วไปตรงกับแนวของอกไก่ สันหลังคาและจั่วของเรือนใหญ่ เพราะถือว่าเป็นลักษณะที่อับมงคลต่อการอยู่อาศัย จัดว่าไม่ดี เพราะเข้าลักษณะของเรือนที่ปลูกสร้างแบบ "ลูกแทงพ่อ" (โฉน ๒๕๓๕ : ๗๔)

ห้ามขุดบ่อน้ำตื้นน้ำใช้ทางทิศอาคเนย์ หรือทิศพายัพ เพราะให้โทษมาก ทิศที่นอกเหนือจากที่กล่าวมาแล้ว ขุดบ่อน้ำตื้นน้ำใช้ได้ (จวน ๒๕๓๗ : ๖๑)

ปลูกต้นไม้ ทิศตะวันออกปลูกต้นกล้วย มะพร้าว ห้ามปลูกพืชผักสำหรับต้มแกง ผัด, ทิศอีสานปลูกมะตูม, ทิศตะวันตกปลูกพุทรา ห้ามปลูกบวบ บวบหอม ความสุขจะกลับกลายเป็นทุกข์ หรือปลูกบวบ บวบหอมล้อมบ้าน ทำให้จิตใจไม่ดี ไม่ปกติสุข เศรษฐกิจจะกลายเป็นยากได้, ทิศเหนือลม (ทักษิณ) ปลูกมะม่วง ห้ามปลูกถั่ว ถั่วฝักยาว, ทิศใต้ลม (อุดร) ปลูกมะขามป้อม ห้ามปลูกผักปลัง, ทิศพายัพปลูกบุญทริก, ทิศอาคเนย์ปลูกดอกรัก, และทิศเหนือปลูกขนุน จะเจริญรุ่งเรือง อายุยืนยาว (จวน ๒๕๓๗ : ๔๔, ๖๒) ถ้าปลูกต้นยุงทองเอาไว้ ท่านได้ชัยชนะศัตรู

ต้นจั่ว ต้นโพธิ์ ต้นไทร ต้นสาละวัน ต้นชมพู (หว่า) ต้นทอง ต้นทองหลาง ไม้เหล่านี้ โบราณท่านว่า "เป็นไม้มงคลท่าน" ไม่สมควรปลูกไว้ในบ้านเรือน จะเกิดทุกข์ยากเข็ญ โศกเศร้า เหนงาใจ และเสียหาย (จวน ๒๕๓๗ : ๔๔) ต้นอ้อ ต้นพวง ต้นโสน ต้นไผ่ ฝ้าย นุ่น ไม่สมควรปลูก ไม่ดี มีแต่เสียหาย

การแต่งงาน

ประเพณีการแต่งงานของชาวมอญเกาะเกร็ดทั่วไป คล้ายกับประเพณีแต่งงานของชาวไทยในภาคกลาง เริ่มจากการที่หนุ่มสาวรู้จักชอบพอกัน จากนั้นจึงมีการสู่ขอจากญาติผู้ใหญ่ฝ่ายชาย และจัดพิธีแต่งงานซึ่งมีพิธีกรรมคล้ายกับชาวไทย แต่ชาวมอญจะไม่ทำบุญเลี้ยงพระในวันแต่งงานเพราะถือว่าไม่ใช่กิจของสงฆ์ (อลิสสา ๒๕๔๒ : ๖๒)

ในวันแต่งงาน ฝ่ายเจ้าบ่าวจะต้องเตรียมอาหารขันหมากทั้งของควาของหวาน จัดใส่ถาดเป็นคู่ ๆ ของความีขนมจีน เพื่อให้มีความหมายว่าจะใช้ชีวิตร่วมกันยาวนานเหมือนขนมจีนที่เป็นเส้นยาว และหอมกจัดคู่กับหมูต้มจิ้มน้ำจิ้ม ของหวานหรือขนมขันหมาก ได้แก่ ขนมจันอับ ขนมโก๋ กล้วย มะพร้าวอ่อน นอกจากอาหารขันหมากแล้ว จะต้องเตรียมขันหมากเป็นขันทองเหลืองใส่ใบพลู ๙ ใบ หมาก ๙ ลูก ห่อด้วยผ้าแพรสีสวยงามผูกปลายผ้าเป็นเงื่อนกระตุก และขันใส่สินสอดใส่เงินหรือทองห่อผ้าผูกเป็นเงื่อนกระตุกเป็นคำสินสอด เมื่อเตรียมสิ่งของต่าง ๆ แล้ว ญาติฝ่ายเจ้าบ่าวจัดขบวนขันหมากให้คนถือต้นกล้วย ต้นอ้อยนำหน้าขบวน ก่อนออกขบวนฝ่ายเจ้าสาวจะส่งตัวแทนเป็นผู้หญิงถือถาดของควาและของหวานอย่างละ ๑ ถาดมาเชิญฝ่ายเจ้าบ่าว โดยกล่าวว่า ได้ฤกษ์งามยามดีขอเชิญไปรับเจ้าสาวได้ ฝ่ายเจ้าบ่าวก็ต้องประแบ่งให้ตัวแทนฝ่ายเจ้าสาวแล้วจึงเริ่มขบวนได้

เมื่อถึงบ้านเจ้าสาว ฝ่ายเจ้าสาวจะให้เด็กถือพานใส่หมากพลูมาเชิญฝ่ายเจ้าบ่าวขึ้นบ้าน แต่ก่อนขึ้นบ้านฝ่ายเจ้าสาวจะนำเครื่องประดับที่มีค่าซึ่งโดยมากจะเป็นสร้อยคอมาชิงกันฝ่ายเจ้าบ่าวไม่ให้ขึ้นบ้าน เรียกว่า กันประตูเงิน ประตูนาถ ประตูทอง ซึ่งฝ่ายเจ้าบ่าวจะต้องจ่ายเงินให้ฝ่ายเจ้าสาวเล็กน้อยพอเป็นพิธี ขบวนขันหมากจึงจะผ่านเข้าบ้านได้โดยให้อาหารขันหมากผ่านเข้าไปก่อน อาหารขันหมากนั้นจะไม่ถูกเรียกเงินค่าผ่านประตู ถัดจากอาหารขันหมากเป็นต้นกล้วย ต้นอ้อย มักจะถูกเรียกเก็บค่าผ่านประตูเป็นหลัก ถัดจากนั้นจึงเป็นขบวนขันหมากเจ้าบ่าวและญาติเจ้าบ่าว ซึ่งฝ่ายเจ้าบ่าวจะต้องจ่ายเงินค่าผ่านประตูจึงจะเข้าไปในบ้านเจ้าสาวได้

เมื่อเจ้าบาวนำขันหมากไปวางบนบ้าน ฝ่ายเจ้าสาวจะถามเป็นพิธีว่า “มาทำไม” เฉ่าแก่ในพิธีจะตอบแทนเจ้าบ่าวว่า “เอาเงินมากอง เอาทองมาให้ เอาเขยมาให้” จากนั้นผู้ที่รับขันหมากมาจากหัวบันไดจะต้องเป็นคนแก้ขันหมาก เมื่อแก้ขันหมากเสร็จจะต้องแบ่งอาหารขันหมากไปไหว้ผีบ้านและแบ่งอาหารขันหมากเป็นสองส่วนให้ฝ่ายเจ้าบ่าวส่วนหนึ่งฝ่ายเจ้าสาวส่วนหนึ่ง จากนั้นจึงทำพิธีไหว้ญาติฝ่ายหญิง การไหว้ญาติฝ่ายหญิงถ้าเป็นญาติผู้หญิงในการไหว้จะต้องมอบผ้าตัดเสื้อหรือผ้าถุงลายให้ ถ้าเป็นญาติผู้ชายจะต้องมอบผ้าโสร่งหรือผ้าขาวม้าให้ และในระหว่างพิธีไหว้ฝ่ายชายจะหงายมือวางทับมือฝ่ายหญิงที่หงายอยู่ นอกจากไหว้ญาติฝ่ายหญิงแล้วในวันแต่งงานจะต้องนำผ้าขาวไปไหว้ผีบ้านด้วย เสร็จจากพิธีไหว้แล้วญาติผู้ใหญ่ซึ่งเป็นคู่สมรสที่ประสบผลสำเร็จในชีวิตการแต่งงานจะมาทำพิธีปูที่นอนให้ พิธีปูที่นอนจะใช้เมล็ดถั่ว เมล็ดงา ดอกหญ้า ดอกบานไม่รู้โรย ดอกบานชื่น เงินสินสอดโรยบนที่นอนให้บ่าวสาวช่วยกันเก็บเสร็จแล้วจึงปิดประตูห้องหอ จากนั้นเพื่อน ๆ ที่มาร่วมส่งตัวเข้าห้องหอก็จะทำเสียงไก่ขัน เสียงการนุงหาอาหาร เป็นสัญญาณปลุกให้เจ้าสาวตื่นขึ้นมาทำงานบ้าน เป็นเคล็ดให้เจ้าสาวเจ้าบ่าวเป็นคนขยันขันแข็งในการทำงาน หลังจากแต่งงานครบ ๗ วัน จึงเดินทางไปไหว้ญาติฝ่ายชายซึ่งจะต้องจัดเตรียมเสื้อผ้าและอาหารไปเป็นของไหว้

การทำศพ

ประเพณีการทำศพของชาวมอญแบ่งตามลักษณะการเสียชีวิต คือ ประเพณีการทำศพที่เสียชีวิตปกติและประเพณีการทำศพที่เสียชีวิตไม่ปกติ การตายแบบปกติในทัศนะของชาวมอญ คือ การตายด้วยโรคชรา หรือป่วยเป็นระยะเวลานาน ส่วนการตายแบบไม่ปกติ คือ การตายด้วยโรคระบาดร้ายแรง เช่น อหิวาตกโรค ไข้ทรพิษ กาฬโรค ตายเพราะอุบัติเหตุ ตายเพราะถูกฆาตกรรม ฆ่าตัวตาย เป็นบ้า ตายโดยไม่มีผู้รู้เห็น และตายก่อนอายุ ๑๒ ปี (อริสา ๒๕๔๒ : ๖๓)

การอาบน้ำศพจะเอาหม้อใหม่ ๒ ใบ ใบหนึ่งใส่น้ำเย็น อีกใบใส่น้ำอุ่น อาบด้วยน้ำเย็นก่อน แล้วจึงอาบด้วยน้ำอุ่น เปลี่ยนเสื้อผ้าโดยใส่กางเกงให้ก่อน ไม่ว่าผู้ตายจะเป็นหญิงหรือชาย ต้องใส่กางเกงทั้งนั้น กางเกงทำโดยผ้าผืนหรือผ้าชิ้นที่ศพนุ่งอยู่ตามทางยาวจากข้างล่างขึ้นมา แล้วเย็บ

ตะเข็บให้ติดกันเป็นรูปกางเกง กางเกงนี้เรียกว่า “โปงมอย” เหตุที่มอญต้องนุ่งกางเกงเมื่อตายแล้ว นั้น กล่าวกันว่า เมื่อครั้งพุทธกาลมอญอาศัยอยู่ทางตอนบนของประเทศจีน ในครั้งนั้นมอญนุ่งกางเกงทั้งหญิงและชาย ต่อมาได้อพยพถิ่นฐานลงมาทางใต้ ได้ทำศึกสงครามกับเจ้าของดินเดิมและแพ้งคราม ถูกเจ้าของดินเดิมบังคับให้เปลี่ยนจากนุ่งกางเกงมาเป็นนุ่งผ้า เพราะรู้ความลับว่าพวกมอญมีอิทธิฤทธิ์มากเพราะการนุ่งกางเกงของมอญ ถ้าหากปล่อยให้นุ่งกางเกงต่อไปอาจจะปราบปราบพวกมอญไม่ไหว มอญจึงจำเป็นต้องยอมทำตามแต่ได้ขออนุญาตไว้ว่า แม้นตนจะไม่ได้นุ่งกางเกงต่อไปอีกก็ขอให้ได้นุ่งอีกสักครั้งเมื่อตอนที่ตาย เจ้าของดินก็อนุญาตตามที่ขอนั้น อันนี้เป็นมูลเหตุของการนุ่ง “โปงมอย” เมื่อนุ่งกางเกงแล้วก็ยกศพขึ้นนอนบนเตียงและใส่เสื้อทางกลับให้แก่ศพ มัดหัวแม่มือ หัวแม่มือให้ติดกันด้วยเชือกด้าย ปลอมผมของศพให้สยายออก ใส่หมากหนึ่งคำกับเงินหนึ่งสลึงในปากศพเพื่อเป็นค่าเดินทางข้ามแม่น้ำไปสู่ปรภพ คลุมศพด้วยผ้าขาวใหม่หนึ่งผืน เพื่อที่ก่อนฝังหรือเผาจะได้ใช้ให้พระชักบังสุกุล (สุเอ็ด ๒๕๒๗ : ๕๗)

ชาวมอญเกาะเกร็ดเมื่อเสียชีวิตแบบปกติญาติจะอาบน้ำศพด้วยน้ำเย็นและน้ำอุ่น และรีดเอาของเสียออกจากร่างกาย แล้วแต่งตัวให้ศพตามประเพณี คือ นุ่งผ้าขาว ๒ ชั้น ผืนแรกใจกระเบนไว้ข้างหลัง อีกผืนหนึ่งนุ่งทับผืนแรกแต่ใจกระเบนไว้ข้างหน้า จากนั้นมัดตราสังศพด้วยด้ายดิบ ๔ เปลาะ (๔ แห่ง) คือ ผูกที่หน้า ๑ เปลาะ ที่แขนกับมือซึ่งถือดอกไม้รูปเทียน ๑ เปลาะ ที่เข่า ๑ เปลาะ และที่ข้อเท้า ๑ เปลาะ เมื่อมัดตราสังเสร็จ ยกศพวางบนแคร่ทำด้วยไม้ไผ่ เรียกว่า ใจ้งเนียะ แปลว่า เตียงชนะ หมายถึง ให้ผู้ตายชนะต่อภูมิทั้ง ๔ คือ (๑) อบายภูมิ ๔ (๒) สุกติภูมิ ๗ (๓) รูปภูมิ ๑๖ (๔) อรูปภูมิ ๔

ชาวมอญโพธารามนำใบพลูปิดปากศพโดยฉีกใบพลูออกเป็น ๒ ซีก ซีกหนึ่งปิดปากศพ อีกซีกหนึ่งโยนทิ้งไปให้ข้ามศีรษะของศพ พลูซีกหนึ่งหมายถึง นามธรรม อีกซีกหนึ่งหมายถึง รูปธรรม เพื่อให้คนที่ยังมีชีวิตอยู่พิจารณาว่า คนเราเกิดมาแล้วมีแต่รูปธรรมและนามธรรมเท่านั้น เมื่อตายไปแล้วร่างกายก็สูญหายไป เหลือแต่ความดีงามให้คนกล่าวถึงเท่านั้น การมัดตราสังศพด้วยด้ายดิบ ๓ เปลาะ (เดิมมัด ๔ เปลาะ ผูกที่เข่าด้วย) คือ คอ มือ เท้า ขายผูกที่คอก่อนแล้วผูกมัดมือ แล้วผูกที่เท้าหลังสุด ศพหญิงผูกที่เท้าก่อนแล้วคอ ผูกที่มือหลังสุด เพราะเชื่อว่าห่วงของผู้หญิงและชายไม่เหมือนกัน คือ ชายห่วงบุตรก่อนแล้วจึงห่วงทรัพย์สมบัติ ห่วงภรรยาที่หลังสุด หญิงห่วงสามี ห่วงบุตรแล้วจึงห่วงทรัพย์สมบัติ ปัจจุบันการตราสังศพชายหญิงเหมือนกันคือตราสังที่เท้า มือ และคอตามลำดับ (บุบผา ๒๕๔๑ : ๕๓)

วิธีการทำใจ้งเนียะ ให้นำไม้ไผ่ยาว ๒ เมตร หรือ ๕๔ นิ้ว ๒ อัน วางขนานห่างกันตามความกว้างของเตียง ประมาณ ๕๐ เซนติเมตร ๔ นิ้ว ผูกหัวเตียงด้วยไม้ไผ่ขนาดยาว ๕๐ เซนติเมตร ๔ นิ้ว เป็นกรอบเตียง ๑ ชั้น ทำจนครบ ๔ ชั้นวางซ้อนกัน ชั้นบนสุดปูพื้นด้วยไม้ระแนง ทางยาว ๘ อัน ทางขวาง ๘ อัน ผูกเสาเตียงตรงมุม ๔ ด้าน ตรงกลางสองข้าง ๆ ละต้น เอาไม้ระแนงผูกรอบปลาย